

KELETKUTATÁS

A Kőrösi Csoma Társaság folyóirata

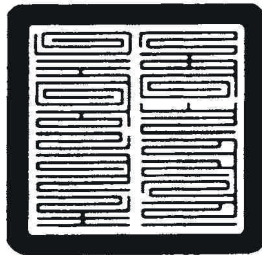
2022. ősz

Szerkeszti

DÁVID GÉZA, FODOR PÁL ÉS PÉRI BENEDEK

BIRTALAN ÁGNES, CZENTNÁR ANDRÁS, ITTZÉS MÁTÉ,
IVÁNYI TAMÁS ÉS SZOMBATHY ZOLTÁN

közreműködésével

BUDAPEST

A borítón:

Láma-miao kolostor: Ligeti Lajos (jobbról, mongol viseletben)
és mongol szolgája, Phel-cshe (1929. október).
Az érdi Magyar Földrajzi Múzeum archívumából (6131–2003)

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült

Kiadja a Kőrösi Csoma Társaság, Budapest
Felelős kiadó: Iványi Tamás
Műszaki szerkesztés: Terjék Edina
Készült a Rocket Stúdióban

ISSN 0133-4778

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>Birtalan Ágnes</i> : Ligeti Lajos és a Kőrösi Csoma Társaság	5
<i>Rottár Máté</i> : Ligeti Lajos hagyatéka az MTA Könyvtár és Információs Központ Keleti Gyűjteményében.....	21
<i>Csontos Sára</i> : Ligeti Lajos és az utolsó harcsin fejedelem	45
<i>Kápolnás Olivér</i> : Ligeti Lajos: <i>A mongol törzsi szervezet fejlődése</i>	65
<i>Pálfi Zoltán</i> : Ligeti Lajos egyetemi tevékenysége a Horthy-korszakban..	75
<i>Ittész Máté</i> : Az óind körülírt perfectum grammatikalizációja.....	87
<i>Ujvári Hedvig</i> : Mein guter Vámbéry bácsi! Kedves Dori öcsém! Theodor Herzl és Vámbéry Ármin levelezése.....	121

SZEMLE

KÖNYVEK

„Erdélyi török szőnyegek” az Iparművészeti Múzeum 1914. évi kiállításán és a források tükrében (<i>Dávid Géza</i>).....	157
--	-----

KRÓNIKA

In memoriam Molnár János (1938–2020) (<i>Dávid Géza</i>).....	161
---	-----

Contents

STUDIES

<i>Ágnes Birtalan</i> : Lajos Ligeti and the Csoma de Kőrös Society	5
<i>Máté Rottár</i> : The bequest of Lajos Ligeti in the Oriental Collection of the Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Sciences	21
<i>Sára Csontos</i> : Lajos Ligeti and the last Kharchin Mongol Prince	45
<i>Olivér Kápolnás</i> : Lajos Ligeti: <i>The evolution of the tribal structure in Mongolia</i>	65
<i>Zoltán Pálfi</i> : The academic activity of Lajos Ligeti in the Horthy era (1921–1944).....	75
<i>Máté Ittész</i> : The grammaticalization of the Old Indo-Aryan periphrastic perfect	87
<i>Hedvig Ujvári</i> : Mein guter Vámbéry bácsi! Kedves Dori öcsém! [My good Uncle Vámbéry! My dear brother Dori!] The correspondence between Theodor Herzl and Ármin Vámbéry	121

REVIEW

BOOKS

„Erdélyi török szőnyegek” az Iparművészeti Múzeum 1914. évi kiállításán és a források tükrében (<i>Géza Dávid</i>)	157
---	-----

CHRONICLE

In memoriam János Molnár (1938–2020) (<i>Géza Dávid</i>)	161
--	-----

TANULMÁNYOK

Birtalan Ágnes

Ligeti Lajos és a Kőrösi Csoma Társaság

„... *tévedéseikből okulni akarunk ...*”¹

2022-ben Ligeti Lajos (1902–1987), a sokoldalú orientalista születésének 120. évfordulóján számos, a kiváló tudós munkásságához méltó eseménnyel tiszteltünk emléke előtt, és több olyan kiadvány is készült, melyek szellemi hagyatékának aktualitására és fontosságára hívják fel a figyelmet. Jelen tanulmányban egy olyan kordokumentumot kívánok bemutatni, amely a magyar orientalisztika egyik legrégebben működő és sokféle feladatot ellátó intézménye, a Kőrösi Csoma Társaság újjászervezéséhez (1968–1969) kapcsolódik, és amely elsődleges forrásul szolgál annak történetéhez. A Társaság céljainak, működési területeinek és eredményeinek teljes körű feltárása egy önálló monográfia feladata lesz a jövőben, amely részletesen kitér azokra a történeti, politikai és társadalmi összefüggésekre, melyek meghatározták, korlátozták vagy éppen befolyásolták annak tevékenységét. Az írott források mellett a visszaemlékezésekre épített kutatás (*oral history*) és az így létrejövő adatbázisok megfelelő módszertanú kezelése több tudományterületen is kiemelt fontosságúvá vált.² Jelen tanulmány egyik célja felhívni a figyelmet egy ilyen jellegű jövőbeli kutatás fontosságára. Az itt közzétett anyag remélhetőleg a Társaság életét ismerő kollégák emlékeiből olyan adatokat hív elő, melyek lejegyzése további értékes információkkal

<https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2022.2.5>

¹ Idézet Ligeti Lajosnak a Kőrösi Csoma Társaság újjáalakulást követő első nyilvános ülésén elmondott beszédéből (a továbbiakban a hivatkozásokban: *Köszöntő*). A dokumentum eredeti jelzete az MTA KIK Keleti Gyűjteményben: Ligeti/62/20/12, 8 gépelt oldal. Ezúton köszönöm meg Kelecsényi Ágnesnek, a Keleti Gyűjtemény osztályvezetőjének, hogy a dokumentum kiadását engedélyezte, és Rottár Máténak, a Ligeti-hagyaték kurátorának, hogy a másolatot rendelkezésemre bocsátotta.

² Saját kutatási területemről szeretnék három példát említeni a hasonlóan a szóbeli hagyománynak és visszaemlékezéseknek szentelt adatbázisok közül: *Oral History of Twentieth Century Mongolia*. <https://www.socanth.cam.ac.uk/directory/research-clusters/citizenship-political-life/oral-history-mongolia> (2023. január 11.); *Kalmyk Cultural Heritage*. <https://www.kalmykheritage.socanth.cam.ac.uk/en/funding.php?language=en> (2023. január 11.); valamint két magyar kutató, a Mongol és Belső-ázsiai Tanszékhez is kapcsolódó Majer Zsuzsa és Teleki Krisztina projektje, melynek célja a 20–21. századi mongol buddhizmus történetéről szóló visszaemlékezések megörökítése. A gyűjtött hanganyag alapján nemrégiben jelent meg egy kötet: *Reminiscences of Old Mongolian Monks. Interviews about Mongolia's Buddhist Monasteries in the Early 20th Century*. Conducted by Krisztina Teleki. (Budapest Monographs in East Asian Studies, 10.) Budapest, 2022. Reményeink szerint a Kőrösi Csoma Társaság tagjaitól is gyűjthető hasonló, visszaemlékezéseken alapuló adatbázis, mely számos további kutatás alapja lehet.

bővíti a magyar keletkutatás e fontos intézményének a történetét, mely számos jelenleg működő egyetemi műhelyhez is több szálon kötődik.

E cikk megírásához és a további anyaggyűjtéshez az ötletet a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központoz tartozó Keleti Gyűjteményben őrzött, négy évtizedre zárolt Ligeti-hagyaték³ rendszerezését követő kutatásaim adták. A mongol és mandzsu anyagok áttekintése mellett tudománytörténeti adatokat is kerestem, és így került elő az a gépirat, mely Ligetinek a Kőrösi Csoma Társaság újjáalakulást követő első nyilvános ülésén 1969. március 14-én elmondott köszöntőjét tartalmazza. A szöveg egyfajta bevezető, amelyben Ligeti Lajos kijelölte a Társaság céljait, és amely az aznapi felolvasó ülést előzte meg (ez utóbbi témája a maga Ligeti által tartott, *Az uigur nyelv a mongol korban* című előadás volt).

A köszöntő szöveg megvizsgálását követően áttekintettem a Kőrösi Csoma Társaság archívumában⁴ őrzött további dokumentumokat is, elsősorban a hetvenes évekre vonatkozó anyagokat, melyekből kirajzolódik, miként alakult Ligeti irányítása alatt a szervezet működése, hogyan szélesedett a tevékenység, és hogyan valósultak meg a hazai és nemzetközi célok.⁵ Ezek a dokumentumok, különösen az alapszabály óvatos, körültekintő, az adott korszakban politikai korrektségre törekvő megfogalmazása lényeges tudománytörténeti adatokat tartalmaznak, részletesebb feltárásuk azonban nem feladata a jelen tanulmánynak. A korai működés elveinek tanulmányozása napjaink tudományos eszmecseréinek és a tudomány népszerűsítésének módjához is párhuzamot kínálhat, továbbá – az információáramlás gyökeresen megváltozott környezetében is – esetleg használható ötleteket. E dokumentumok digitalizálása részben megtörtént, és indokolt lenne, hogy ilyen formában a kutatás számára is hozzáférhetővé váljanak.

Jelen tanulmányban tehát a Ligeti Lajos közreműködésével újjáalakult Kőrösi Csoma Társaság első nyilvános ülésén elmondott köszöntő tudománytörténeti tanulságait értelmezem a 20. század első felének történelmi, társadalmi és politikai kontextusában.

Ligeti Lajos és a Kőrösi Csoma Társaság(ok)

Röviden ugyan, és csak a tényekre szorítkozva, de az életrajzok és a munkásságáról készült összegző beszámolók közül több is említi a Kőrösi Csoma Társaság újjáalakítását mint Ligeti tudományos szervezői tevékenységének egyik kiemel-

³ A Ligeti-hagyatékról ld. Rottár Máté tanulmányát a folyóirat jelen számában.

⁴ Az archívum a Társaság irodájában, az ELTE BTK Múzeum krt. 4/B. szám alatti épületében található.

⁵ Itt szeretném köszönetemet kifejezni Iványi Tamásnak, a Társaság jelenlegi főtítkárnak, hogy rendelkezésemre bocsátotta az anyagokat.

kedő állomását.⁶ Terjék József szíves szóbeli közléséből (2022. augusztus) tudom, hogy Ligeti Lajos mennyire fontosnak tartotta a Társaságot, és nagyra becsülte elnöki posztját, melyet az újjáalakulástól egészen 1978-ig töltött be (azt követően pedig a Társaság tiszteletbeli elnöke lett).⁷ A Kőrösi Csoma Társaság azonos nevű elődjét a 20. század első évtizedeinek a korszellemé és a magyar orientalisztika különböző területeinek a fejlődése hívta életre. 1920-ban alakult meg, és tevékenysége többféle módon kapcsolódott a Turáni Társasághoz is.⁸ Ez utóbbi társaság tevékenységét többek között történeti, művelődés- és társadalomtörténeti, japanológiai, turkológiai szempontból vizsgálták (erről lásd alább). Működése – bár fontos lépés volt a magyarság identitásának formálásában – a szélsőséges és a tudományos szemlélethez már nem vagy alig kötődő nézetek felülkerekedése miatt vállalhatatlanná vált a valódi szakmai műhelyeket képviselő kutatók számára. A különválás elkerülhetetlen volt. A tudománytalan és politikailag erőteljesen megkérdőjelezhető ideológiák árnyékot vetettek a Kőrösi Csoma Társaságra, ezért tagsága – mint az jól ismert – 1949-től a Nyelvtudományi Társaság keretében működött tovább. A közös tevékenységnek voltak jó oldalai, például tudományos igényű rendezvények, melyek összekötötték a két intézményt.⁹ Az azonban nem volt kétséges, hogy a keletkutatók számára szükséges egy olyan fórum, ahol tudományos és népszerűsítő eszmecserét folytathatnak a hagyományosan orientalisztika néven ismert tudományterületek képviselői. E tárgykörök között – a fokozott szakosodás ellenére – mind a mai napig van összetartó elem, melyet többek között Ligeti Lajos is követett: az erős filológiai háttérű, szövegközpontú kutatás, legyen szó nyelv-, vallás-, társadalom- vagy történettudományi tématerületről. Az újjáalakult vagy – így is nevezhetjük – új Kőrösi Csoma Társaság szervezése 1968-ban indult el, és működési szabályainak megfelelően 1969-ben kezdhette meg tevékenységét.

⁶ Róna-Tas András, Ligeti Lajos (1902–1987). In: *Emlékbeszéd az MTA elhunyt tagjai fellett 2002–2005*. Főszerk. Vizi E. Szilveszter, szerk. Bertók Krisztina. Budapest, 2006, 255 (a továbbiakban: Róna-Tas, Ligeti); Róna-Tas András, Ligeti Lajos (1902–1987). *Keletkutatás* 1987. ősz, 11 (a továbbiakban: Róna-Tas, Ligeti Lajos); Kara György, Louis Ligeti (1902–1987). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 41 (1987) 5.

⁷ Róna-Tas, Ligeti Lajos, 11.

⁸ A Turáni Társaság tevékenységéről és a róla szóló szakirodalomról ld. alább.

⁹ A kényszerű, de szakmai szempontból hasznos együttélésről így ír a *Magyar Nyelv* társasági ügyeket taglaló rovata: „A Kőrösi Csoma-Társaság és az Országos Néptanulmányi Egyesület tagjainak beolvadása (1949. május 31.) Társaságunkban tömörítette a nyelvtudomány összes munkásait. Ezáltal lehetségessé vált, hogy a megújított Magyar Nyelvtudományi Társaság mint nyelvtudományunk legfontosabb társadalmi szerve 1949. december 19–21-ig megrendezze az I. országos nyelvészkongresszust.” Beszámoló a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1955. évi közgyűléséről. *Magyar Nyelv* 51 (1955) 398.

Ligeti Lajos köszöntő beszédének eszmetörténeti előzményei

A nagy gonddal megfogalmazott köszöntő beszédben Ligeti Lajos ismertette a társaság céljait, melyek közül számos napjainkban is aktuális. Egyértelművé tette, hogy az új szervezet okult a múlt hibáiból, és minden módon igyekszik kerülni az olyan politikai elköteleződést, mint amely a 20. század húszas-harmincas éveiben rányomta bélyegét a kelettel foglalkozó intézményekre. Jelen tanulmány elején a köszöntő szövegből idézett mottó erre a fontos elvre utal. Mielőtt e jelentős kor- és tudománytörténeti dokumentum néhány részletét megvizsgálánk, érdemes áttekinteni a „kelet felé fordulás”, a keleti tanulmányok, eszmék és valóságnak vélt fantáziavilág néhány mérföldkövét – a teljesség igénye nélkül. Egy 20. század eleji helyzetkép felvázolása azért is szükséges, mert napjainkban újabb lendületet kapott a tudományosság minden alapját nélkülöző „keleti eszmeiség”, mely parádés kiadványokban és a világhálón hirdeti magát és toboroz híveket. A Kőrösi Csoma Társaságok története jó példa arra, hogy miként tudnak a tudomány művelői időtálló és valódi értéket közvetítő ismeret-terjesztést folytatni.

Véleményem szerint mind a „kelet”, mind az orientalisztika meghatározására újra és újra vissza kell térni, hiszen ezekben olyan egymástól távol eső műveltségeket és nyelveket hozunk egy táborba, amelyek több szempontból sem rokoníthatók egymással. A Közel-Kelet és a Távols-Kelet, valamint Dél- és Délkelet-Ázsia elválasztása indokolható, ahogy az iszlám, a buddhizmus és a hinduizmus világának külön kezelése is. De tagadhatatlan, hogy e földrajzi és művelődéstörténeti térségek között kulturálisan is és nyelvileg is számos kapcsolat létezik. Ha tehát ma orientalisztikáról beszélünk, akkor ezt úgy tesszük, hogy nagyszámú írott forrást és igen változatos terepkutatási eredményeket helyezünk kontextusba különböző hagyományos és új módszertani megközelítéssel. Ebben a tudományos szempontból indokolhatóan szétválasztott rendszerben jó kapcsolódási pont napjainkban a Kőrösi Csoma Társaság rendszeres előadásainak a régi hagyományokat követő működése, mely időről-időre bepillantást nyújt a magyar keletkutatás sokszínű világába, és ezzel feloldja a korlátokat. Helyes tehát újra és újra tisztázni, hogy milyen diszciplinákat és módszereket kötünk a „kelet” terminushoz.

Visszatérve a fentebb említett történelmi előzményekhez, a tisztán tudományos alapokra helyezett Kőrösi Csoma Társaság megalakulásáról kell szót ejteni, amely a Turáni Társaság és a belőle kiváló szerveződések, valamint az eszmei „vadhajtások” ellenében jött létre. A kelethez kötődő gazdasági, politikai, kulturális és tudományos tevékenység hosszú időn keresztül érlelődött a 19. század folyamán, és jutott el odáig, hogy olyan szervezeti kereteket öltön, mint a Turáni Társaság. A Társaság történetét, a benne résztvevő kiváló elmék, kalandorok és ártalmatlan vagy éppen kártékony fantazmagóriákat építgető

tagok alakját számos hazai és külföldi kutató elemezte. Az ő eredményeiket felhasználva pontosan meghatározható a Kőrösi Csoma Társaság létrejöttének szükségessége és fontossága. Mivel a turáni eszmeiség politikailag több államot is érintett, a Turáni Társaság tevékenységét feldolgozó kutatók között is sok olyan akad, aki az orientalisztika valamelyik ágát műveli. Elsősorban a japanológus Farkas Ildikó és Umemura Yuko kutatásaira¹⁰ lehet hivatkozni, akik magyar és japán oldalról vizsgálták a témát. Turkológiai szempontból szintén számos fontos cikk kötődik az eszmeiséghez és szervezeteihez, a korabeli külkapcsolatokhoz.¹¹ Farkas Ildikó többször is visszatért műveiben a „turánizmus/turanizmus” fogalmának meghatározására, széles körű forrásokra alapozva elemzéseit.¹² Felhívta a figyelmet arra is, hogy a turániség égisze alatt egymásnak gyakran homlokegyenest ellentmondó gondolatok és tevékenységek jelentek meg. A fogalom lényegét az alábbi módon összegzi:¹³ „A kiindulási pont azonban a legtöbb esetben a turáni eszme alap gondolata volt, mely szerint a magyarság a turáni népcsaládba tartozik, s feladata a többi turáni eredetűnek tartott nép jobb megismerése, kutatása, illetve velük a kulturális és gazdasági kapcsolatok kiépítésével bizonyos együttműködés kialakítása, s egyes értelmezések szerint a politikai összefogás, a »turáni szövetség« megteremtése.”

A fogalom nyelvi, kulturális, földrajzi és politikai értelmezéseket kapott, és előadások keretében, valamint a *Turán* folyóiratban eleinte olyan jól képzett tudósok foglalkoztak a definíciójával, mint például Németh Gyula vagy Teleki Pál.¹⁴ Farkas Ildikó tanulmányaiban kifejti, hogy a különböző fórumok, mint az előadások és a kiadványok, a turánizmust más-más módon értelmező csoportok gyűjtőhelyévé váltak, melyek között akadtak mérsékelték és radikálisok, tudósok és műkedvelők.¹⁵ Ha megnézzük a turánizmus gondolatvilágát követők sokszínű társadalmi hátterét, azt láthatjuk, hogy valóban heterogén csoportról van szó. Ablonczy Balázs *Keletre, magyar!* című kitűnő monográfiájában¹⁶ tíz

¹⁰ Farkas Ildikó, A turánizmus. *Magyar Tudomány* 100 (1993/7) 860–868; Umemura Yuko, *Magyarok és japánok egymásról kialakult képe és annak változása a kapcsolatok kezdetétől a II. világháborúig*. Doktori disszertáció (ELTE BTK). Budapest, 2014.

¹¹ Általános és turkológiai szempontokat is felvető elemzések és turánizmusmeghatározások pl.: Németh Gyula, A magyar turánizmus. *Magyar Szemle* 11 (1931) 132–139; Kincses Nagy Éva, A turáni gondolat. In: *Östörténet és nemzettudat, 1919–1931*. Szerk. Kincses Nagy Éva. (Magyar Östörténeti Könyvtár, 1.) Szeged, 1991, 44–49; Oláh Péter, A török és a magyar turánizmus kapcsolata a 20. század első felében. *Keletkutatás* 2012. tavasz, 67–86; Tarik Demirkan, *Macar Turancıları*. İstanbul, 2000.

¹² Pl. Farkas, A turánizmus.

¹³ Farkas, A turánizmus, 860.

¹⁴ Ld. például a *Turán* folyóirat 1913-as I. évfolyamának 1. számát; https://adt.arcanum.com/hu/view/MTA_Turan_1913/?query=tur%C3%A1n&pg=1&layout=s (2022. január 11.).

¹⁵ Farkas, A turánizmus, 861.

¹⁶ Ablonczy Balázs, *Keletre, magyar! A magyar turánizmus története*. E-könyv. Budapest, 2017, 15–16. (A rendelkezésemre álló e-könyv lapszámozása eltér a nyomtatott változatétól.)

különböző célt sorolt fel, összegezve, hogy ki mit várt el vagy vélt megtalálni a mozgalomban.¹⁷

A mozgalom kétségtelenül pozitív eleme volt, hogy a figyelmet olyan műveltségekre és nyelvekre irányította rá, melyeket akkoriban kezdtek filológiai alapossággal tanulmányozni. Ráadásul az eredmények megismerésére a szélesebb társadalmi rétegek és csoportok körében is igény mutatkozott. Erre utalnak például a korabeli sajtóban megjelent hírek, melyekről alább lesz szó. A szervezeti keretet az 1910-ben alakult Turáni Társaság adta ahhoz, hogy a Kelettel sokoldalúan kezdjenek foglalkozni. Működését híres mecénások pártfogolták, és politikai kötődése révén állami támogatásban is részesült.¹⁸ Bár a Társaság tevékenysége kezdetben valóban hozzájárult a tudományos megismeréshez (lásd a *Turán* folyóirat számaiban megjelent tudományos igényű tanulmányokat), terepkutatásokat és diákcsereket támogatott, valamint nyelvtanfolyamokat szervezett, az alapeszme a későbbiekben egyre több új vagy felújított elemet fogadott magába az eredeti célokhoz képest, többek között az I. világháborút követő lelki trauma feldolgozására használt öngizolási törekvéseket.¹⁹ Ekkor egyre világosabbá vált, hogy a kelet valós hátterű megismerése és megismertetése nem működhet ebben a keretben. Ez az igény hívta életre a Kőrösi Csoma Társaságot, amelynek tagságát a Turáni Társaságot „testületileg” elhagyó²⁰ orientalisták alkották, és Teleki Pál is nevét adta az új szervezet célkitűzéseire.

Ormos István arabista a Pröhle Vilmos munkásságának szentelt tanulmányában – amellet, hogy bemutatta a sokoldalú, de egyes nézeteit tekintve éppen a turanizmus tudományosan nem igazolható eszméit valló kutatót – megemlékezett a Kőrösi Csoma Társaság és a Turáni Társaság viszonyáról is. Bár a Kőrösi Csoma Társaság a Turáni Társaság egyfajta jogutódjaként tekintett magára, és újonnan induló folyóirata, a *Kőrösi Csoma Archivum* is a *Turán* folytatójának vallotta magát, az új fórumok, amint erre Ormos felhívta a figyelmet, nevükben már nem azonosultak a turáni eszmeiséggel.²¹

A Társaság megalakulásáról és a *Kőrösi Csoma Archivum* elindulásáról maga a folyóirat első száma számol be, mely elsődleges forrásként szolgálhat egy jövőbeni részletes, a Kőrösi Csoma Társaság történetéről szóló munka

A könyvről számos recenzió készült, melyek szerzőjük szakmai hátterének megfelelően hasznos adatokkal egészítik ki az egyébként alapos, sokoldalú, mégis közvetlenebb stílusban megírt művet. Ld. pl. Sárközy Miklós, A magyar turanizmus története. *Magyar Tudomány* 179 (2018/2) 277–281; Ferenc Laczó, Keletre, magyar! A magyar turanizmus története [To the East Hungarian! A history of Turanism in Hungary] By Balázs Ablonczy. Budapest: Jaffa, 2016. 296 pp. *Hungarian Historical Review* 6 (2017/1) 250–253.

¹⁷ Ablonczy, *Keletre, magyar!*, 15–16.

¹⁸ Farkas, A turánizmus, 863.

¹⁹ Farkas, A turánizmus, 864.

²⁰ Ablonczy, *Keletre, magyar!*, 112.

²¹ Ormos István, Adalékok Pröhle Vilmos alakjához. *Keletkutatás* 2012. tavasz, 46.

megírásához. „Az Olvasóhoz” intézett beköszöntő világosan leírja a Társaság célját: „Programunk a Keletkutatásnak az a területe, mely a magyarságot őstörténeténél és helyzeténél fogva leginkább érdekli.”²² A korabeli sajtót tallózva – a teljességre törekvés nélkül – kiválasztottam néhány tudósítást,²³ melyek hírül adják a Kőrösi Csoma Társaság megalakulását, és későbbi tevékenységéből is kiszemeltem néhány olyan hírt, melyek bizonyítják, hogy a Társaság olyan tényező volt a magyar társadalmi életben, amelyre érdemes figyelni.²⁴

Az *Uj (sic!) Nemzedék* (1913-tól 1944-ig megjelenő politikai, szépirodalmi és közgazdasági hetilap, 1919-től napilap) az alábbi módon méltatja a Társaság megalakulását:

„Teleki Pál gróf a magyar tudományos élet egyik büszkesége volt már régen, mielőtt az idők viharos járása a politikai élet élére sodorta. Most, hogy bucsut mondott a politikának, természetesen újra előbbi foglalkozásához, a tudományos munkához sietett vissza. Rövidesen megtartja magántanári próbaelőadását a budapesti tudományegyetemen, rendes előadásokat is fog tartani, de tovább folytatja tudományos kutatásait is. Ezekhez kapcsolódik a *Kőrösi Csoma-Társaság* munkája is, amelynek vezetését szintén ő vette a kezébe.

A Kőrösi Csoma-Társaság körülbelül egy évvel ezelőtt alakult, tagja lett a magyar tudományos világ majd valamennyi tagja, aki keleti kutatással foglalkozott. Az «Ázsiai Bizottság» munkáját akarták átvenni és szélesíteni. És míg a Turáni Társaság inkább társadalmi és politikai uton igyekszik kapcsolatot létesíteni a keleti rokonépekkel, az új társaság a *tudományos munkát* tűzte ki egyetlen céljául.

Felkerestük ma a társaság titkárát, *Német (sic!)* Gyula egyetemi tanárt, aki a társaság munkájáról és céljairól a következőket mondta munkatársunknak:

– Célunk a magyar érdekű keleti kutatás, a magyar őstörténet felfedése, Mivel a magyar keleti nép, számtalan keleti probléma kapcsolódik ehhez, így különösen a törökség kutatása. Munkánk másik része a Balkán-kutatás modern szempontból is.”²⁵

Stein Aurél (1862–1943), a sokoldalú Ázsia-kutató szintén gyakori szereplője a korabeli magyar sajtónak. A *Pesti Hírlap*²⁶ beszámolt arról, hogy a Kőrösi Csoma Társaság tiszteleti tagjává választották, és mivel a társasági ülést éppen akkorra időzítették, amikor Magyarországon tartózkodott, megköszönte a megtiszteltetést, és méltatta Kőrösi Csoma Sándor úttörő tudományos tevékenységét. Teleki Pál programbeszédében kiállt amellett, hogy Magyarország lehet

²² Első kötete: *Kőrösi Csoma Archivum* 1 (1921/1) (digitalizált változata még nincs).

²³ Jelen tanulmányban nem közlöm a kiválasztott cikkeket, ezek egy további kutatás részét képezhetik.

²⁴ Teleki Pál neve és szerepe természetesen jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy az esemény hírértékű legyen.

²⁵ *Uj Nemzedék* 1921. november 13., 8. Az idézetekben a korabeli sajtó helyesírását követem.

²⁶ *Pesti Hírlap* 1924. május 14., 6.

a híd a keleti értékek nyugat felé közvetítésében, s figyelmeztetett arra, hogy a szélsőségek nem hozhatnak valódi, értékelhető eredményt. Stein e gondolatokra így reagált: „Szívből kívánja, hogy az elnöki felszólítás a magyar társadalomhoz hatásos legyen, s termékenyítő hatása következtében majd képét nyerhessük azoknak a fejleményeknek, melyek megalkotják a kapcsolatot a Kelet és Nyugat műveltsége között a magyar műveltségnek keleti kutató munkássága révén.”²⁷

Az új Kőrösi Csoma Társaság céljai és tevékenységének kezdete – Ligeti Lajos köszöntője

A korábbi kelettel foglalkozó társaságok tevékenységében is részt vevő Ligeti Lajos pontosan ismerte azokat a problémákat, melyeket az ő vezetésével és az ő égisze alatt újrainduló szervezetnek el kellett kerülnie. Továbbá, mivel huszonegy esztendeig mint alelnök vett részt a Magyar Tudományos Akadémia munkájában, azzal is tisztában volt, hogy egy tudományos tevékenységet és ismeretterjesztést is felvállaló szervezet milyen keretek között mozoghat a hatvanas évek végének Magyarországon. A korszak tudománypolitikáját jól ismerve 1968-ban látta elérkezettnek az időt, hogy személyes befolyását latba vetve újra összefogja a magyarországi keletkutatókat. Az indulás értékes kordokumentuma az alapszabályzat, melynek több változatát őrzik az ELTE BTK kampuszán található irodahelysége. A többszöri pontosítás, a szöveg egyes részeinek újragondolása és a javítások mind azt sugallják, hogy a célkitűzés, a szervezet felépítése és a tevékenységi körök meghatározásában nagy gonddal kellett eljárni. Véleményem szerint ebben – amellet, hogy a szervezeti forma jogi háttérének is meg kellett felelni – nagy szerepet játszott az is, hogy a kelet megismerésének céljából szervezett korábbi társaságok szélsőségeit elkerüljék, valamint a lehető legkisebb esélyt adják arra, hogy az adott korban politikailag kifogásolható témák előkerüljenek.

A köszöntő szöveget Ligeti nagyon átgondoltan fogalmazta meg. Szinte minden mondata olyan fontos kijelentéseket és érveket tartalmaz, amelyek a fentebb felvázolt történeti, társadalmi és eszmetörténeti összefüggésben jól értelmezhetők, és amelyekből azok, akik ismerik a Társaság előtörténetét, megértik a mondandó súlyát. A tagság többségét a 20. század eseményeit és ideológiai viharait átélő idősebb korosztály és tanítványaik adták; az új nemzedék a mestereitől első kézből ismerhette meg az orientalisztika tudománytörténetének korábbi állomásait.

Mielőtt rátérnék a Ligeti Lajos által kijelölt célok részletesebb bemutatására, szót kell ejteni a „krónikás” Ecsedy Ildikó (1938–2004) jegyzőkönyveiről. Az újjáalakuló Kőrösi Csoma Társaság jegyzői feladatait ellátó fiatal kutató évről-évre az *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* hasábjain,

²⁷ Uo.

a „Chronica” rovatban összegezte az eseményeket. Öt alkalommal írt angol nyelvű, a nemzetközi tudományos közönségnek szánt áttekintést az előző év (néhány alkalommal kétéves időszak) eseményeiről. Írásai kiemelkedően fontos, elsődleges forrásnak számítanak a Társaság korai történetéhez.²⁸ Ecsedy Ildikó, mint a korszak valamennyi orientalista tudósa, kutatója, jelen volt a közgyűléseken és a felolvasó üléseken, jegyzőként pedig tagja volt a Társaságot vezető választmánynak, így beszámolóiban az ott született döntésekről is tudósít. A rá jellemző filológiai aprólékossággal és pontossággal adta közre évről-évre a krónikát, melyből kirajzolódik, hogy a hetvenes években miként kerültek elő újabb és újabb témák, és hogyan vált a konferenciák révén nemzetközi tényezővé a Társaság tevékenysége. Sajnos ezek a pontos és részletes beszámolók a későbbiekben már nem kerültek be az *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* folyóiratba, így a nemzetközi közönség nem szerezhetett tudomást a Kőrösi Csoma Társaság rendszerszerű működéséről, de az általa szervezett nemzetközi konferenciákról számos orientalisztikai folyóirat beszámolt.²⁹

Ligeti köszöntő beszédéhez további kiegészítő adatokkal szolgálnak a jegyzőkönyvek, melyekből megtudható, hogy az alapszabályt, a célkitűzéseket és a személyi ügyeket 1968. december 13-án tárgyalták. A leendő tagoknak már korábban (1968 szeptemberében) kiosztott jelentkezési lapokra rákerült egy szövegrész a Társaság céljairól,³⁰ melyet Ligeti később megnyitó beszédében részletesen kifejtett. A tagság tiszteletbeli elnöknek választotta a turkológus Németh Gyulát (1890–1976), és Ligeti Lajos elnökletével megindult a Társaság működése. A tisztségviselők akkor még pályájuk elején járó, de később egytől-egyig nemzetközi hírű kutatóvá váló orientalisták voltak.³¹

²⁸ Hilda Ecsedy, The Kőrösi Csoma Society 1969. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 23 (1970) 373–374; Uő, The Kőrösi Csoma Society 1970. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 26 (1972) 151–152; Uő, The Kőrösi Csoma Society on the Eve of the Second Triennium. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 27 (1972–1973) 381–384; Uő, The Kőrösi Csoma Society 1972–1973. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 29 (1975) 265–269; Uő, The Kőrösi Csoma Society 1974–1975. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 30 (1976) 137–140; Uő, The Kőrösi Csoma Society 1975–1978. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 33 (1979) 345–348. Ecsedy később a *Keletkutatásban* is közreadott egy összegző áttekintést a Társaság történetéről, melyben a magyar közönség számára is leírta tapasztalatait. Ecsedy Ildikó, A Kőrösi Csoma Társaság. *Keletkutatás* 1988. tavasz, 85–90.

²⁹ Ilyen volt például a nemzetközileg nagy sikert arató *Kőrösi Csoma Szimpózium (Symposium dedicated to the memory of Alexander Csoma de Kőrös, 24–30 September 1976, Mátrafüred)*. Ezen konferenciák története nem témája a jelen tanulmánynak.

³⁰ Ecsedy az alábbi módon mutatta be a szándéknyilatkozat szövegét: „The Kőrösi Csoma Society, in conformity with the living memory of its illustrious eponym, aims at investigating the countries and peoples in the East, their language and culture, literature and history; it aims to acquire a better knowledge and understanding of them and to promote friendship between the peoples.” Ecsedy, The Kőrösi Csoma Society 1969, 373.

³¹ Uo.

A továbbiakban néhány gondolatot szeretnék kiemelni a köszöntőből, elsősorban olyan megjegyzéseket, melyek rávilágítanak az alapító és környezete törekvéseire. Ligeti mindenekelőtt tisztelettel adózik az elődök tevékenysége előtt, elismerve érdemeiket, de megjegyzi, hogy kiemelt cél az eszmetörténeti szélsőségek elkerülése (lásd a mottóban említett gondolatot: „tévedéseikből okulni”). Összegezi az 1920-ban alakult Kőrösi Csoma Társaság néhány megkérdőjelezhetetlen eredményét, hogy magas szinten művelte a tudományt. „Mint zárt körű tudós társaság tagjaival szemben (kiknek a száma a negyvenet soha meg nem haladta)³² magas követelményeket támasztott”,³³ és nem engedett a tudománytalan, politikailag gerjesztett látványos, de „délibábos” vadhajtásoknak. Munkáját olyan külföldi tudományos tekintélyek legitimálták, mint Stein Aurél, a dán nyelvész-turkológus Vilhelm Thomsen (1842–1927) vagy a turfáni feltárásáról is híres német orientalista Friedrich W. K. Müller (1863–1930).

Ezután Ligeti felsorolja azokat a tevékenységi formákat, amelyeket az előző társaság folytatott (és amelyeket ő maga is szánhatott az új szerveződésnek): felolvasó ülések, folyóirat (*Kőrösi Csoma Archivum*) és idegen nyelvű monográfiák (*Bibliotheca Orientalis Hungarica*) kiadása. Az „elitista” tudományművelés mellett azonban a század első évtizedeiben is szükséges volt a kelethez kötődő tudományos népszerűsítés, a szélesebb tömegek bevonása. Ligeti ennek ellenére a beszédben nem említi a Turáni Társaságot (főleg nem a Turáni Társaságot is inkább „lejárató” Turáni Szövetséget), amelyek túlzottan szélesre tárták kapujukat, kisebbségbe szorítva a józanul gondolkodókat. Csak az 1932-ben alakult Magyar Keleti Társaságról emlékezik meg, és rámutat arra, hogy nem töltötte be azt a szerepet, amit kellett volna: „Ha a régi Csoma Társaság programja és tagsági kerete a kelleténél szűkebbnek bizonyult, úgy hamarosan kiderült, hogy az új Keleti Társaság programja a tudományos kutatástól az igénytelen népszerűsítésig tervszerűtlenül és ellenőrizetlenül hullámszórt.”³⁴ Megfelelő példának látja viszont a Magyar Előázsiai Társaságot, melynek programját később az Ókortudományi Társaság vitte tovább.

Ligeti köszöntő szövege közepére helyezte a fő mondanivalót, hogy miért most és miért a két tevékenységi formát (a tudomány magas fokú művelését és a hiteles, kutatásokon alapuló ismeretterjesztést) egyesítve alakul újjá a Társaság. Mesterien bánik a szavakkal, ahogy ezt a célkitűzést megindokolja: „A hazai orientalisztika eközben megizmosodott, programja, céljai, lehetőségei világosabbakká váltak, mint valaha, és nem utolsósorban – célratoró, szívós munkánk eredményeképpen – felnőtt fiatal orientalistáinknak egy számottevő gárdája, amely színvonalával, eredményeivel méltón csatlakozik a magyar orientalisz-

³² „... akiknek különben alig negyede volt orientalista, a többi háromnegyed rész magyar nyelvészekből, néprajzosokból, régészekből és más őstörténészekből állott ...” Ligeti, *Köszöntő*, 2.

³³ Ligeti, *Köszöntő*, 1.

³⁴ Ligeti, *Köszöntő*, 2.

tika nagy hagyományaihoz. És nem utolsósorban, megnőtt a »kiművelt emberfők« között is azok száma, akik fokozott érdeklődéssel fordulnak Kelet népei felé; azok irodalma, művészete, kultúrája, múltjuk értékei, jelenük küzdelmei és sikerei számukra napról-napra újra jelentkező élmény. A tömegkommunikáció és a közlekedés bámulatatos iramú fejlődése következtében Kelet ismerete többé nem kiválasztottak privilégiuma, hanem tömegek mindennapos szükséglete.”³⁵

Mint olvasható, a korábbi célok és elvek, vagyis a magyarok helyének meghatározására vonatkozó igény (lásd fentebb Németh Gyula nyilatkozatát), nem fordulnak elő az új társaság kezdeti törekvései között. A szöveg végén ugyan elbújtatva megjelenik, de Ligeti óvakodik ezt a gondolatot középpontba helyezni. Viszont ahogy a Társaság első esztendei elteltek, és politikailag biztonságban érezhette magát, nyíltan megjelent az addig csak lappangó igény, hogy tudományos keretek között foglalkozni kell a magyarság keleti kapcsolataival és eredetünk kérdésével. Ennek lett nagyszerű, időtálló eredményeket felmutató rendezvénye az 1973-as őstörténeti konferencia és kiadványa.³⁶ Ecsedy Ildikó erről az eseményről is pontos beszámolót írt:³⁷ A köszöntő beszédben Ligeti hosszan méltatja a névadó, Kőrösi Csoma tevékenységét, népmesei metaforákkal és retorikai kérdésekkel tarkítva emlékezik meg alakjáról. Aznap előadásának felvezetése pedig egy rövid utalás a „jugarok népére”, akiknek a megkeresése és a magyar őshaza felkutatása volt a Társaság névadója, a székely tudós egyik legfőbb törekvése. Ligeti az előadásáról pár szót ejtve az alábbi módon folytatja köszöntőjét: „... el is jutottam mai előadásom tárgyához, amelynek címét így is fogalmazhattam volna: A jugarok nyelve a tatárjárás korában. Sietve hozzáfűzném, hogy mondanivalómnak semmi köze az idejétmúlt őshazakutatáshoz, de még a magyar őstörténethez sem (legalábbis közvetlen formában).”³⁸

A Kőrösi Csoma Társaság újjászerveződését követően a Társaság szakemberekhez és az értő nagyközönséghez egyaránt szóló folyóirata, a *Keletkutatás* első, 1973-as számában Ligeti Lajos tényszerűen, de érezhető büszkeséggel beszél a magyar orientalisztika eredményeiről,³⁹ felsorolva minden olyan tudományterületet, melyek tudományos igényű művelése ma is kapcsolódik a Társasághoz és megjelenik a felolvasó üléseken.

³⁵ Ligeti, *Köszöntő*, 4.

³⁶ Ld. Ecsedy, *The Kőrösi Csoma Society 1972–1973*, 267; Uő, *A Kőrösi Csoma Társaság*, 88. Az említett kiadvány: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Szerk. Bartha Antal–Czeglédgy Károly–Róna-Tas András. Budapest, 1977. – A leendő *oral history* adatbázisához (ennek fontosságáról ld. fentebb) egy rövid visszaemlékezés: Kara György gyakran emlegette, ha a kötet szóba került az előadásain, hogy mennyit dolgozott a szerkesztésével, de hozzátette – inkább ironikusan, mint keserűen –, hogy a neve valamiért nem került be a szerkesztők közé.

³⁷ Ecsedy Ildikó, *A Kőrösi Csoma Társaság őstörténeti konferenciája* (1973. november 21–23.). In: *Magyar őstörténeti tanulmányok*, 327–332.

³⁸ Ligeti, *Köszöntő*, 7.

³⁹ Ligeti Lajos, *Keletkutatásunk helyzete. Keletkutatás* 1973, 5–13.

FÜGGELÉK

Ligeti Lajos köszöntője az újjáalakult Kőrösi Csoma Társaság első ülésén⁴⁰

Tisztelt Társaság!

Mai ülésünkkel megkezdjük alapszabályszerű működésünket. E számunkra ünnepléses órában – régi jószokásainkat és hagyományainkat követve – mindenekelőtt elődeinkről kívánunk megemlékezni: sikereikből erőt meríteni, küzdelmeikből, tévedéseikből okulni akarunk s, ami a legfőbb törvény a számunkra, időtálló eredményeiket őrizni fogjuk és minden erőnkkel azon leszünk, hogy a készen kapott eredményeket tovább fejlesszük, újabbakkal gyarapítsuk.

Nemsokára ötven esztendeje lesz annak, hogy megalakult a magyar orientalisták első tudományos társasága, amely Kőrösi Csoma Sándornak, a magyar őshazakutatónak vette fel a nevét. Céljaul a magyar érdekű keletkutatás művelését tűzte ki. Mint zárt körű tudós társaság, tagjaival szemben (kiknek a száma a negyvenet soha meg nem haladta) magas követelményeket támasztott; külföldi tagjai sorában megtalálhatók voltak a nemzetközi orientalisztika olyan világhírű képviselői, mint F. W. K. Müller, Stein Aurél, Vilhelm Thomsen és sokan mások. Sokoldalú [2] tevékenységet fejtett ki: felolvasóüléseket tartott, folyóiratot adott ki (Kőrösi Csoma-Archívum) és idegennyelvű monográfia-sorozatot indított (Bibliotheca Orientalis Hungarica).

Ez az első Kőrösi Csoma Társaság szűk tudományos programjával, exkluzív tagságával (akiknek különben alig negyede volt orientalista, a többi háromnegyed rész magyar nyelvészekből, szlavistákból, néprajzosokból, régészekből és más őstörténészekből állott) természetesen nem tudta kielégíteni a hivatalos programon kívül serénykedő egyéb orientalisták, valamint a keleti kultúrák, irodalmak egyre növekvő számú híveinek érdeklődését.

Így került sor 1932-ben a Magyar Keleti Társaság megalapítására. Ha a régi Csoma Társaság programja és tagsági kerete a kellelénél szűkebbnek bizonyult, úgy hamarosan kiderült, hogy az új Keleti Társaság programja a tudományos kutatástól az igénytelen népszerűsítésig tervszerűtlenül és ellenőrizhetetlenül hullámozott. Tagsága inkább alkalmi munkatársakból toborzódott. Előadásait is gyakran partner-egyesületekkel közösen bonyolította le; a partnerek megválogatásában szintén nem tanúsított [3] valami különösebb igényességet, hiszen közöttük nemcsak a Kőrösi Csoma Társaságot, hanem a Turáni Társaságot is megtalálhatjuk.

⁴⁰ Az írógéppel írt szöveg átírásánál *i, ú, ű* betűt alkalmaztunk az eredeti *i, u, ü* helyett, és javítottuk a nyilvánvaló betűtévessztéseket és elírásokat, meghagytuk viszont az eredeti központozást és egyéb jellegzetességeket (egybeírás-különírás). A kézirat végén, a 8. oldal alján ez a mondat olvasható: „Ligeti Lajos: Az ujjur nyelv a mongol korban. Kőrösi Csoma Társaság 1969. márc. 14.-i ülésén tartott előadás bevezetője.”

Nem volna teljes a kép, ha nem emlékeznénk meg a második világháborút megelőző és követő évek Magyar Előázsiai Társaságáról. Ez a sajnos rövid életű tudományos társaság, mely programját nevével kellően jelezte, *Oriens Antiquus* című kiadványával figyelemreméltó színvonalat jelentett s egyben hírt adott arról is, hogy a magyar orientalisztikának egyes, eddig kellő figyelemre nem méltatott területein is van mondanivalója a nemzetközi orientalisztika számára.

A felszabadulás után a tudományos társaságok újjászervezése során formailag megszűntek az orientalista társaságok. Megszűnt a Magyar Keleti Társaság, még pedig a nélkül, hogy programját, vagy annak valamely részét valamely más szerv átvállalta volna. Megszűnt a Magyar Előázsiai Társaság is, programját azonban az újonnan alakult klasszika-filológiai szervek, majd pedig a később megszervezett Ókortudományi Társaság vitte tovább. Végül megszűnt korábbi szervezetében a Körösi Csoma [4] Társaság is, illetőleg annak programját, ésszerű kiigazításokkal – 1950-től kezdve – a Magyar Nyelvtudományi Társaság Orientalisztikai Szakosztály keretében vitték és fejlesztették tovább a magyar orientalisták.

Az új keretek között dolgoztunk éveken át, talán nem is eredménytelenül. A hazai orientalisztika ezenközben megizmosodott, programja, céljai, lehetőségei világosabbakká váltak, mint valaha, és nem utolsósorban – célratoró, szívós munkánk eredményeképpen – felnőtt fiatal orientalistáinknak egy számottevő gárdája, amely színvonalával, eredményeivel méltón csatlakozik a magyar orientalisztika nagy hagyományaihoz. És nem utolsósorban, megnőtt a „kiművelt emberfők” között is azok száma, akik fokozott érdeklődéssel fordulnak Kelet népei felé; azok irodalma, művészete, kultúrája, múltjuk értékei, jelenük küzdelmei és sikerei számukra napról-napra újra jelentkező élmény. A tömegkommunikáció és a közlekedés bámulatos iramú fejlődése következtében Kelet ismerete többé nem kiválasztottak privilégiuma, hanem tömegek mindennapos szükséglete.

[5] Ilyen körülmények közt határoztuk el, hogy megalakítjuk a magyar keletkutatók társaságát, amelyben helyet kapnak és szóhoz jutnak – Kelet tudós kutatói mellett – mindazok, akik magas színvonalon kívánnak megismerkedni a régi és mai Kelet kultúrájával, szabadságért folytatott küzdelmeivel, önálló életét gazdagító eredményeivel. Az eredményes munka végzéséhez szükséges feltételeket a Magyar Tudományos Akadémia biztosította számunkra; támogatásáért, segítségéért e helyről is őszinte köszönetet mondok. Most már csak rajtunk áll, hogy a bizalomnak megfelelően, hogy gazdag terveinket eredményesen megvalósítsuk.

Társaságunk névadójául mi is Körösi Csomát választottuk: Körösi Csoma Sándort, az első tibeti tudományos nyelvtan és szótár szerzőjét, a tibeti filológia megalapítóját. Szemünkben ő nem pusztán jelkép. Halálának 100. évfordulója alkalmából, 1942-ben a budapesti Tudományegyetemen megindult a tibetisták képzése. Az azóta eltelt idő alatt nyolcan keltek fel a szemináriumi asztaltól, hogy a tibeti nyelv ismeretével, s a [6] szükséges tudományos módszerekkel felvértezve bekapcsolódjanak a nemzetközi tibetisztikai kutatásokba. Tudományos munkájukkal már

eddig is bebizonyították, hogy nemcsak hűséges őrzői, de eredményes gyarapítói is a csomai hagyományoknak.

Kőrösi Csoma Sándor hát a mi számunkra többé nem a romantikus őshazakutató. De mégis, feledhetjük-e, hogy a nagyenyedi és göttingai tanulói után, Csoma, ez az „árva magyar, pénz és taps nélkül”, 35 éves korában, érett fejjel, de ifjonti lelkesedéssel szívében gyalogszerrel nekivágott a távoli ázsiai tájaknak, hogy megkeresse a magyarság bölcsőjét és, ha lehetséges, felkutassa az őshazában rekedt atyáinkfiat. Akárcsak a népmesék hőse, ő is kiállta a három meg a hét próbát: három lámakolostorban eltöltött hét esztendőt. Közben megírta a tibeti nyelvtant meg a szótárt, s nyomában szállt felé a világhír; hazájában is tagjai sorába emelte a Tudós Társaság. De ami a szemében a legfontosabbnak tűnt, a tibeti szent könyvekben – úgy hitte – nyomára jutott annak, amiért kijött Ázsiába: rábukkant a jugar nép nyomára. Ezek lehetnek azok, akiket ő keres. [7] Azt is kinyomozta, hogy országuk ott lehet valahol Kína északi szomszédságában.

Eleget tett minden vállalt kötelezettségének, és bár elszállt felette az ifjúság, 58 éves korában, deresedő fővel, megindult újra, ismét gyalogszerrel, ezúttal észak felé, arra felé, amerre a jugarok országa lehet. Nem jutott messzire, csak a dardzsi-lingi temetőig, igaz, onnan aztán messzire vitte hírünket a világba.

Tisztelt Társaság! Ezzel voltaképpen el is jutottam mai előadásom tárgyához, amelynek címét így is fogalmazhattam volna: A jugarok nyelve a tatárjárás korában. Sietve hozzáfűzném, hogy mondanivalómnak semmi köze az idejét múlt őshazakutatáshoz, de még a magyar őstörténethez sem (legalábbis közvetlen formában). A nemzetközi turkológiai kutatások egyik régóta időszerű kérdését vetem fel, nevezetesen az ujjur nyelv történetéről évek óta folytatott kutatásaimnak újabb eredményeiről szeretnék beszámolni. Pontosabban a régeinek mondott ujjur nyelv történetének egy nevezetes szakaszát, a XIII–XIV. századot kívánom [8] megvilágítani.

Mondanivalómat úgy szeretném megfogalmazni, hogy az a be nem avatottak számára is érthető legyen. Elnézést kell ezért kérnem a hozzáértőktől, ha olykor banális megállapításokat hallanak tőlem, viszont arra kérem t. hallgatóimat, hogyha valamely kérdésről nem a kívánt világossággal szóltam volna, ne restelljenek az előadás után kételyükre tőlem felvilágosítást kérni.

Lajos Ligeti and the Csoma de Kőrös Society

Ágnes BIRTALAN

The present article aims at displaying a rare document discovered in Lajos Ligeti's (1902–1987) heritage kept in the Oriental Collection of the Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Sciences. The document belongs to those few items that are related to the re-establishment of the Csoma de Kőrös Society in 1968–1969. Ligeti, the main initiator of reorganizing the Society, prepared an introductory talk setting the course for the future activity. As the predecessor of the present Society became involved in political manoeuvres and extremist views in the late 1920s and 1930s, the new organization had to follow a course not to be tainted by unwelcome political opinions. Ligeti formulated his words concerning the Society's goals and the target groups of its activity very cautiously. He clearly pointed out that the reorganized Society would become the forum of experts from all the fields of Oriental studies, and he also intended to involve the “learned audience”, who were interested in the latest trends and results of high-level research. The document – which is a primary source for further studies as well – is presented within its specific historical and ideological milieu throughout the first half of the 20th century. Such an analysis underlines Ligeti's wise policy balancing between his goals and the political options. Ligeti's introductory speech sheds light on the cultural situation and political conditions of the time (late sixties) and, in addition, is an essential document of the reorganized society.

Rottár Máté

Ligeti Lajos hagyatéka az MTA Könyvtár és Információs Központ Keleti Gyűjteményében

Előszó

Gyűjtőútjairól hazahozott értékes kéziratai, pacskolatai, fanyomatai, nyomtatványai, muzeális tárgyi anyaga és nem utolsó sorban fényképei révén Ligeti Lajos már fiatalon megkezdte közgyűjteményeink gyarapítását. Fokozatos nyugállományba vonultát¹ (1972), majd különösen felesége halálát (1974) követően pedig szemmel láthatóan elkezdte foglalkoztatni a gondolat, hogy nem szigorúan vett személyes hagyatéka sorsát átgondoltan rendezze, úgy, hogy az a magyar keletkutatás általa lefektetett alapjain nyugvó és az ő vezérlete alatt felvirágzó részterületeinek leginkább hasznára válhasson. Ennek keretében először 1974 körül úgy döntött, hogy magánkönyvtárát a Szegedi (József Attila) Tudományegyetem könyvtárának (mai nevén: Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára) ajándékozza. 1978-ban kelt ajándékozási nyilatkozatával tudományos jelentőségű jegyzeteit, feljegyzéseit, vázlatait, dolgozat-kézirateit és feldolgozatlan anyagait az Akadémiai Könyvtárra hagyta úgy, hogy azok többsége egy 40 évre lezárt ládában került elhelyezésre a Keleti Gyűjteményben, kisebb részét pedig haláláig magánál tartotta, Schütz Ödönt jelölve ki arra, hogy közülük azokat, amelyek még akkor is befejezetlenül, feldolgozatlanul maradtak, majdan a láda tartalmával egyesítse. Hasonlóképpen járt el a hagyatéka azon részével, melyet az általa válogatott, túlnyomórészt hivatalos, de nem kimondottan tudományos levelezése és iratai alkotnak: ezeket 1981-ben személyesen adományozta az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának azzal a feltétellel, hogy halálát megelőzően nem dolgozhatók fel.

Fiatal tehetségek támogatása érdekében szintén ebben az időszakban tett két alapítványa kapcsán – anonimitásra vonatkozó kikötését tiszteletben tartva – részleteket nem közlünk.

<https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2022.2.21>

¹ Akadémiai alelnöki szerepvállalása 1970-ben ért véget, az ELTE Kelet-Ázsiai Tanszéke vezetését már 1962-ben Csongor Barnabásnak, a Török Filológiai Tanszék vezetését 1971-ben Kakuk Zsuzsának, a Belső-ázsiai Tanszék vezetését 1972-ben Kara Györgynek, az Orientalisztikai Tanszékcsoporthoz vezetését pedig ugyanebben az évben Czeglédy Károlynak adta át, illetve az Altajisztikai Tanszéki Kutatócsoport vezetésétől is ugyanekkor vonult vissza.

A Keleti Gyűjteményben őrzött, a zárolás alól 2018-ban hivatalosan feloldott és mára közel fele részében már megnyitott, azaz kutatásra engedéllyel hozzáférhető hagyatéki rész jelenlegi fizikai elhelyezésére 61 darab körülbelül 40×27×12 cm-es, (két kivétellel) savmentes papírdobozban és 1 darab körülbelül 40×13×12 cm-es (azaz fele olyan széles) céduladobozban került sor. Az anyagok korábbi homályos sorsa és meglehetősen töredékes, rendezetlen állapota miatt a feldolgozáshoz szükségessé vált tematikus alapú újrendezésük. A továbbiakban az így előállt, azaz a leltári jelzeteknek megfelelő sorrendben, tematikus egységekben mutatjuk be a hagyatékat.²

Ligeti/01

Az első nagy egységet az 1928–1931-es belső-mongóliai–mandzsúriai utazás iratai alkotják. A két és fél éves³ utazást három határozottan elkülönülő szakaszra – Ligeti szóhasználatában „évre” – tagolják pekingi bázisán felkészüléssel, adminisztratív ügyintézésel és a helyi lámakolostorok és könyvesboltok látogatásával töltött tartózkodásai:

- 1) két hónap pekingi aktív kutatással a helyi lámakolostorokban és a Kalgan (Qayalyan)/Wanquan 萬全/Zhangjiakou 張家口, Datong 大同, Suiyuan 綏遠 útvonalon Kukuhotóba (Kökeqota/Guihua cheng 歸化城/Huhehaote 呼和浩特) és vidékére vezető útja (1929. január–május);
- 2) a legjelentősebb korabeli működő keleti belső-mongol⁴ lámakolostorok helyszíneit⁵ végiglátogató körútja Doloyan Nayur/Duolunnao'er 多倫淖

² Megjegyzés az idegen szavak és nevek átírásáról: Mivel a tanulmány számos távoli kultúrát és hozzájuk kapcsolódó különböző (nem minden esetben irodalmi) nyelvet érint, és ezekből származó idegen szavakat és neveket idéz, teljesen egységes átírási rendszer alkalmazása nem lehetséges. A közérthetőséget szem előtt tartva a magyarban meghonosodott alakokkal rendelkező szavakra ezen alakjukban hivatkozom, az első előfordulásnál megadva az adott nyelv vagy terület bevett rendszere szerinti tudományos átírást is. A nagyobb irodalmi nyelvek és szakterületek általános használatú latin betűs átírási rendszert alkalmazom abban az esetben is, ha ezek egymástól gyökeresen eltérő elveken alapulnak (pl. a kínai szavak átírására a pinyin, a szanszkritra az IAST, az arabra a német DIN szabvány szerinti, a tibetire pedig a Wylie-féle rendszert). Az egyes tulajdonneveknél gyakran külön jelzés nélkül sorolom fel az adott név több releváns nyelvű alakját vagy ejtési változatát. (Így például a belső-mongol vonatkozású tulajdonnevek esetében jellemzően felmerül a szó nemzetközileg közsímet, klasszikus írott mongol, esetleg a helyi dialektusnak megfelelő beszélt mongol és kínai alakja is.) Az irodalmi normával nem rendelkező beszélt nyelvek szavainak idézésekor minden esetben Ligeti saját átírását veszem alapul.

³ Ugyan Ligeti hajója 1928. november 16-án futott ki Marseille kikötőjéből, az expedíció lényegi része valójában az 1929 eleje és 1931 júniusa közötti időszakra esett.

⁴ A következő szubetnikai-politikai/közigazgatási egység területén: *čaqaq/čaxar, qarač'in/xarč'in, ongniγud/ognūd, aoqaq/ōxan, naiman* és *tümed/tümiüd*.

⁵ a) Lama miao 喇嘛廟 Shanyin si 善因寺; b) Xarč'in wang damiao 喀喇沁王大廟; c) Gongye fu 公爺府 Linyue si 靈悅寺; d) Longquan si 龍泉寺 [≈ Aryabalo-yin aγui]; e) Niutou

爾, Ulayan Qada/Chifeng 赤峰 és Chaoyang 朝陽 városok érintésével (1929. augusztus–körülbelül 1930. augusztus eleje);

- 3) Mandzsúria bargu- és dahúrlakta területeire (Qayilar/Hailar/Haila'er 海拉爾, Čičiqar/Csicsihar/Cicikár/齊齊哈爾, Bordo/Nehe 訥河, Mergen/Nenjiang 嫩江) szervezett gyűjtőútja (körülbelül 1930. szeptember vége–1931. május vége).

Az első évhez kötődő anyagok alig, főként epigráfiai emlékek részleges feldolgoásaival képviseltetik magukat. Jóval fontosabb az a hat cérnafűzött füzetke, amely a második év kolostori állomáshelyenként összegyűjtött feljegyzéseit tartalmazza, azaz nagyrészt egyes kiemelt kutatási témák, érdekességek, forráscsoportok vagy kéziratok rövid francia ismertetését és szövegrészletek átírásait, amelyekkel ott-tartózkodása alatt találkozott. Mindegyikben található továbbá egy 2–3 oldalas magyar nyelvű összefoglaló az utolsó füzetlapokon. Ezek – a kéziratlistákkal, vegyes feljegyzésekkel és ismeretlen szerv vagy személy számára készített, töredékes beszámolókkal együtt – bizonyos pontokon kiegészítik Ligetinek az utazásról közzétett hivatalos és tudományos jelentéseiben, népszerű útleíró cikkeiben⁶ és egyéb műveiben az út során gyűjtött kéziratokra és az utazás menetére vonatkozó adatait.

Szintén az első, Ligeti/01 jelű doboz tartalmát gyarapítják Ligetinek a sajnálatos módon háborús károsodások nyomait viselő, tehát sérült és hiányos feljegyzései, elsősorban a „második és a harmadik év” utazásai során készített jegyzetei.

Utazási élményeinek más jellegű feldolgozását nyújtják azok az autográf javításokkal tarkított gépiratok, melyek egy tudománynépszerűsítő rádióelőadás-sorozatba kerültek. Ezeket a Budapest II. csatorna sugározta *A rádió szabadegyeteme* című műsor keretében 1947. április 18. és július 23. között *Utazás Ázsiában a mongolok között* címen, többnyire hetente egy, változó, de legtöbbször szerdai vagy csütörtöki alkalommal, 20:30-tól. Az eredeti hangfelvételek sajnálatos módon hiányoznak az MTVA Archívumából. Ezt azonos címen követi egy másik köteg, amely egy, a tatárjárás és a Nagy Mongol Birodalom korának európai utazói mongoloknál tett látogatásait összefoglaló előadás-sorozat gépiratait tartalmazza. Ezzel kapcsolatban azonban nem ismert, hogy adásba került volna.

gou men 牛頭溝門 Guangfa hongfu si 廣法宏福寺; f) Chaoyang xian 朝陽縣 Youshun si 佑順.

⁶ Ligeti Lajos, Magyar kutatóút Mongolországba. *Magyar Nyelv* 24 (1928) 265–270; Uő, Ligeti Lajos első jelentése mongolországi kutató útról. *Akadémiai Értesítő* 40 (1929) 172–176; Uő, Ligeti Lajos második jelentése mongolországi kutató útról. *Akadémiai Értesítő* 40 (1929) 255–259; Uő, *Rapport préliminaire d'un voyage d'exploration fait en Mongolie Chinoise. 1928–1931.* Budapest, 1933; Uő, Három év a pusztuló Belsőmongóliában. *Földgömb* 3 (1932) 1–7; Uő, Utazás Kuku hotoba, a Kék városba. *Földgömb* 5 (1934) 201–207; Uő, Peking. *Földgömb* 5 (1934) 264–270; Uő, *Sárga istenek, sárga emberek. Egy év Belső-Mongólia lámakolostoraiban.* Budapest, 1934.

Korai egyetemi óráihoz kapcsolódó rendezett, autográf oktatói jegyzetei (szövegolvasáshoz készített szöveggyűjtemény, nyelvelmléklista, nyelvtan és dialektológiai vázlat, összefoglaló a mongol buddhizmus alapjairól) is az első dobozban foglalnak helyet, mert egyrészt szorosán kapcsolódnak a belső-mongóliai utazás tapasztalataihoz, illetve az ekkor beszerzett és az Akadémiára küldött mongol kéziratokhoz, másrészt pedig a teljes hagyatékon belül ugyanannak a 12 nagy borítékból álló „ciklusnak” a részét képezik, amelyet még maga Ligeti Lajos rendezett össze és látott el egységesen „B {szám}” jelölésekkel. Hasonló megfontolásokból ugyanide került Alaša Ngag-dbang bstan-dar *Mongyol üsüg-ün yosun-i sayitur nomlaysan kelen-ü čimeg* című nyelvtani művének latin betűs átírása és részleges feldolgozása, illetve összevetése a *Ĵirüken-ü tolt*a című másik mongol nyelvtani művel.

Ligeti/02

A második dobozt az az egyetemi jegyzetfüzetekbe írt vázlatos feldolgozás nyitja, amelyet párizsi tanulmányai idején hallgatóként a koreai fordítóiskola által összeállított 18. századi, *Mongo Nogoltae/Mengyu Laoqida* 蒙語老乞大 című nyelvkönyvről készített, és amely ugyancsak a „B-borítékok” sorozatának tagja. Mivel azonban a tartalmi-logikai elrendezés nem engedte meg, hogy a többi azonos formájú, de tematikusan igen távoli (Codex Cumanicus, dahúr anyagok, afganisztáni özbek mesék) boríték is itt kapjon helyet, a sort egyéb (már nem borítékokba rendezett) párizsi (1925–1928) és budapesti (1921–1925) tanulmányaihoz kapcsolódó egyetemi jegyzetfüzetek folytatják, melyek a témakörök rendkívül széles spektrumát fedik le: egyaránt megtalálhatók köztük a török, a mongol, a mandzsu, a tibeti és a kínai nyelv alapjainak tanulásához kapcsolódó jegyzetek, gyakorlatok, illetve a magyar bölcsező alapozó és tanárképzési tárgyak, a magyar nyelvészet és nyelvtörténet, a klasszika-filológia, a turkológia, a mongolisztika, a tunguzisztika, a sinológia témaköréhez és az általánosabb kelet-ázsiai kultúrához és történelemhez kapcsolódó elméleti órákon készített jegyzetei.

Ligeti/03–04

A harmadik és negyedik doboz azokat a kötegeket tartalmazza, melyek nyugati (antik) és keleti (elsősorban kínai) források alapján a lehető legszélesebben értelmezett Belső-Ázsia korai történetével és kisebb részben etnikai-nyelvi viszonyainak rekonstrukciójával foglalkoznak. Ezek között található Ligeti által összeállított bibliográfiai lista, általános bevezető és a mongol kort meg-

előző nomád birodalmak, illetve a mongol kor történetét összefoglaló gépiratos egyetemi jegyzet,⁷ továbbá egy sor, nagyrészt a hun, az „ázsiai hun” (hiungnu, hszüingnu, *xiongnu*) az avar és a zsuanszuan (*rounan*) népekhez kapcsolódó résztémát tárgyaló hosszabb-rövidebb, kidolgozottságát és formáját tekintve is igen változatos feljegyzés, uralkodói lista, genealógiai táblázat, szakirodalmi kivonat és tanulmánykezdemény. Az utolsó jelzet a kínai források *donghu* (‘[észak]keleti barbár’) kifejezése etnikai tartalmának azonosítására és Mandzsúria őslakossága etnikai hovatartozása meghatározására irányuló, cédulákra írt szakirodalmi kivonatokat és jegyzeteket jelöl.

Az előző szerves folytatásaként a negyedik dobozban a szienpi (*xianbei/ tabyač*) törzsszövetség mongol(rokon) nyelvüként való azonosításának vázlatai és ezzel kapcsolatban nyomtatásban megjelent tanulmányának⁸ korábbi gépiratos szövegváltozatai mellett vegyes, egységes tömböt nem alkotó jegyzetek, a bolgár-törökökre, türkökre és ujgurokra vonatkozó anyagok találhatóak. Ezek mellett elkülönülő egységbe rendeződnek a kitan (*kitaj, kitañ*) nyelv forrása-ira, kínai glosszákból rekonstruált szóanyagára, illetve a mandzsú és dzsürcsen nyelvekben megőrződött szavaira vonatkozó iratok, valamint ezekből összeállított jegyzékek.⁹

Ligeti/05

Míg a belső-mongol és bargu nyelvjárási gyűjtésekből csak töredékek éltek túl a második világháború pusztítását, a szintén a kínai kutatóúthoz, annak 1930–1931-es mandzsúriai szakaszához kapcsolódó, egy teljes dobozt kitevő dahúr nyelvi anyagok számottevő részt képviselnek a hagyatékban. A doboz a legkorábbi, közvetlenül a terepmunkához kötődő töredékes feljegyzéseken kívül a feldolgozás előrehaladott fokán álló textusokat, összefüggő népköltészeti jellegű szövegeket és cédulákon tekintélyes terjedelmű szólistát is tartalmaz, mely utóbbiban Ligeti a sajátjai közé bedolgozta a szakirodalomban fellelhető többi adatot is. Ez utóbbiak terjedelme 2000–2200 szócédula. Kiemelt fontosságát az adja, hogy még a mongol szigetnyelvek között is különleges helyet elfoglaló

⁷ Erről ld. Kápolnás Olivér tanulmányát a folyóirat jelen számában (a szerk.).

⁸ Lajoš Ligeti, Tabgačskij jazyk – dialekt sjan’bijskogo. *Narody Azii i Afriki* (1969/1) 107–117; Louis Ligeti, Le tabgatch, un dialecte de la langue sien-pi. In: *Mongolian Studies*. Ed. by Louis Ligeti. (Bibliotheca Orientalis Hungarica, 14.) Budapest, 1970, 265–308.

⁹ Ezeknek az újrendezést megelőző állapotáról közölt, szómutatványokkal kísért áttekintéséhez ld. Apatóczky Ákos Bertalan, Kitan szavak listája Ligeti Lajos MTA-ra hagyott jegyzeteiben – számnevek. *Távol-keleti Tanulmányok* 11 (2019/2) 31–45; Uő, Preliminary Report on Louis Ligeti’s Khitan Wordlist: The Numerals. In: *Studies in Asian Historical Linguistics, Philology and Beyond*. Ed. by John Kupchik–José Andrés Alonso de la Fuente–Marc Hideo Miyake. Leiden–Boston, 2021, 160–174.

dahúr több nyelvjárásából származó korai és – precíz átírási rendszere okán – jó minőségű adatokat tartalmazó nyersanyagok többsége kiadatlan. A nyelvjárási lefedettség a Ligeti által publikált és publikálatlan csekély számú releváns beszámoló és cikk¹⁰ szerint a következőképpen alakul: a konzervatív Amurmenti (aiguni) nyelvjáráshoz az időjárási körülmények miatt nem fért hozzá, de a szintén konzervatív Nonni-menti (déli, azaz cicikári/csicshari, illetve északi, azaz mergeni és buthai), illetve az utóbbiból kivált innovatív hailari nyelvjárásból egyaránt hoz adatokat. A földrajzilag is teljesen elkülönülő Ili-vidéki (kuldzsai) nyelvjárásról értelemszerűen nem is készíthetett feljegyzéseket. A doboz a beszélt nyelvi gyűjtéseken kívül a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Keleti Gyűjteményében Mong. 85 jelzet alatt őrzött, a terepmunkával párhuzamosan szintén Ligeti által beszerzett latin betűs dahúr kiadvány másolatát és részint átírtos feldolgozását és a Mong. 86–88 jelzetű mandzsu írásos dahúr kéziratok átírásait is több változatban tartalmazza.

Ligeti/06–08

Ligeti korán felismerte, hogy a mongol nyelvtörténet pontos felderítéséhez és megrajzolásához a legkorábbi, akkoriban még javarészt csak glosszákból ismert mongolrokon adatok és az élő nyelvváltozatok mellett szükséges egy történeti szótár összeállítása és ehhez egy történeti szövegkorpusz összegyűjtése, majd filológiailag szigorúan pontos feldolgozásának monumentális munkája. Ebben kiemelt szerep jutott a gyengén adatolt, különféle módokon és eltérő források közvetítésével részben megőrződött 13–17. századi nyelvallapotnak, mint afféle hiányzó láncszemnek. Három dobozt töltenek meg a talán legfontosabb keleti közép-mongol nyelvemlék, *A mongolok titkos története* szövegének rekonstrukciójával, a szöveg-hagyományhoz tartozó ismert (mindenekelőtt az *Altan tobči*) és feltételezett (az ujgur-mongol írásos eredeti „őskronika”) kútfők viszonyának tisztázásával, filológiai feldolgozásával, fordításával, jegyzetelésével és a kiadáshoz szükséges egyéb feladatokkal kapcsolatos papírok. A tömbön belül az elrendezés nem követ szigorú belső tematikus elveket, a fő szempont a praktikus, ésszerű elhelyezés volt. Tömegét Ligeti Lajos kiadott és közismert vonatkozó műveinek nyersanyaga, kéziratok alkotják, amelyek mellett talán kiemelendő a mongol nyelvű alakok kínai átírásának visszafejtésére alkalmazott korai mandarin hangtani rekonstrukció írásjegyzéke, *A mongolok titkos története* és az *Altan tobči* azonos szakaszaihoz készített konkordancia táblázatok, illetve

¹⁰ Ligeti, Rapport, 12, 41–43; Ligeti Lajos, N. Poppe: A dahúr nyelvjárás. *Nyelvtudományi Közlemények* 48 (1931) 148–159; MTA KIK Keleti Gyűjtemény, Ligeti/01/10/01; MTA KIK Keleti Gyűjtemény, Ligeti/01/13.

egy – a jelek szerint végül nyomdába nem került – rövid tanulmánya a *Burqan qaldun* helynév eredetéről magyar, francia és orosz nyelvű változatban.

Ligeti/09

A nyugati közép-mongol forrásaink anyagát feldolgozó jegyzetek közül a kilencedik dobozban helyezkednek el az ismeretlen szerzőségű *Isztambuli/Konstantinápolyi szójegyzék* közreadásának¹¹ háttér munkálatait képviselő dokumentumok.

Ligeti/10

A tizedik doboz tartalmát az előző egység folytatásaként a jemeni poliglott jegyzékekhez kapcsolódó anyagok,¹² illetve a már korábban kiadott arab írásos nyugati közép-mongol nyelvemlékeknek, úgymint Ibn Muhannā *Hilyat al-insān wa-ḥalbat al-lisān*, Zamaḥṣarī *Muqaddimat al-adab*, Qazwīnī *Nuzhat al-qulūb* című művének és az úgynevezett Leideni Névtelen kéziratnak (*Kitāb Maḡmū‘ tarḡumān Turkī wa ‘Aḡamī wa Muḡalī [wa Fārsī]*) csak bizonyos fejezeteire vagy glosszáira kiterjedő részleges vagy teljes átdolgozásával keletkezett cédulaszótárak adják. Ugyanide kerültek az örmény írásos emlékekből, különösen Kirakos Gandzakec ‘i *Patmut ‘iwn Hayoc* ‘-ából kigyűjtött, szintén a nyugati közép-mongol nyelvváltozatot képviselő mongol glosszákra vonatkozó jegyzetek.

Ligeti/11

A mongol történeti szövegtörzs következő, kiemelkedő jelentőségű csoportjával, a kimondottan a (keleti) közép-mongol nyelv lejegyzésére alkotott mongol birodalmi négyszögírással, azaz a *pakpa/‘phags-pa* írással fennmaradt forrásokkal kapcsolatos anyagok, tanulmánytervek és -részletek töltik meg a tizenegyedik dobozt: a mongol mellett kínai és török nyelvű feliratok és szövegek latin betűs átírásai, az egyes *pakpa* betűk pontos fonetikai értékének meghatá-

¹¹ Louis Ligeti, Un vocabulaire mongol d’Istanbul. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 14 (1962) 3–99; Uő, Notes sur le vocabulaire mongol d’Istanbul. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 16 (1963) 107–174.

¹² Ezeknek Kara György gondozásában megjelent jóval későbbi kiadásához ld. Louis Ligeti–György Kara, Vocabulaires mongols des Polyglottes de Yemen. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 65 (2012) 137–221.

rozására vonatkozó jegyzetek és a szövegek mongol nyelvtörténeti tanulságaira vonatkozó tanulmány. Ezek többsége publikáció formájában megjelent,¹³ másik része megmaradt sajtó, illetve oktatási célra készített összefoglalásnak.

Ligeti/12

A következő doboz dokumentumai a Juyong guani feliratok közül a közép-mongol, a klasszikus tibeti és az ujgur átírásával, korábbi szakirodalmával és részleges feldolgozásával kapcsolatosak. A szövegek a kínai nagy fal Juyong guan 居庸關 nevű átjárójánál emelt, korábban hármassztúpatalapzatként szolgáló, Yuntai 雲臺 'Felhőemelvény' nevű kapuívrről ismertek. A 14. századi feliratok között a fent említetteknek kínai, tangut és szanszkrit nyelvű párhuzama is megtalálható az építményen (a szanszkrit nyelvű változat ráadásul *rañjanā*, tibeti, *'phags pa*, ujgur, kínai és tangut átírási formában egyaránt).

Ligeti/13

A 13. doboz tartalma a klasszikus mongol irodalmi nyelv kialakulását eredményező 17. századi buddhista fordítási hullámot megelőző idők nyelvéről leginkább szókészlet, szóhasználat és helyesírás tekintetében árulkodó, ujgur-mongol írással rögzítve ránk maradt preklasszikus mongol szövegek feldolgozásával és nyomtatásban megjelentetésével¹⁴ kapcsolatos.

¹³ *Phags-pa írásos emlékek. Kancelláriai iratok kínai átírásban.* (Mongol Nyelvelméltár, 2.) Szerk. Ligeti Lajos. Budapest, 1964; *Monuments en écriture 'phags-pa. Pièces de chancellerie en transcription chinoise.* (Monumenta Linguae Mongolicae Collecta, 3.) Éd. par Louis Ligeti. Budapest, 1972; *Monuments en écriture 'phags-pa. Pièces de chancellerie en transcription chinoise.* (Indices Verborum Linguae Mongolicae Monumentis Traditorum, 3.) Éd. par Louis Ligeti. Budapest, 1973; Ligeti Lajos, A 'phags-pa írásos nyelvelmékek. In: *Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára.* Budapest, 1942, 222–237; Louis Ligeti, Trois notes sur l'écriture 'phags-pa. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 13 (1961) 201–237; Louis Ligeti, Les fragments du Subhāṣitaratnanidhi mongol en écriture 'phags-pa. Mongol préclassique et moyen mongol. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 17 (1964) 239–292.

¹⁴ *Preklasszikus emlékek. I. XIII–XIV. század.* (Mongol Nyelvelméltár, 1.) Szerk. Ligeti Lajos. Budapest, 1963; *Preklasszikus emlékek. II. XIII–XVI. század és a XVII. század eleje.* (Mongol Nyelvelméltár, 4.) Szerk. Ligeti Lajos. Budapest, 1965; *Preklasszikus emlékek. III. Jüan- és Ming-kori szövegek klasszikus átírásban.* (Mongol Nyelvelméltár, 5.) Szerk. Ligeti Lajos. Budapest, 1967; *Monuments préclassiques. I. XIIIe et XIVe siècles.* (Monumenta Linguae Mongolicae Collecta, 2.) Éd. par Louis Ligeti. Budapest, 1972; *Monuments préclassiques. I. XIIIe et XIVe siècles.* (Indices Verborum Linguae Mongolicae Monumentis Traditorum, 1.) Éd. par Louis Ligeti. Budapest, 1970; *Monuments préclassiques. I. XIIIe et XIVe siècles. 2. partie.* (Indices Verborum Linguae Mongolicae Monumentis Traditorum, 2.) Éd. par Louis Ligeti. Budapest, 1972; Louis Ligeti, A propos de quelques textes mongols préclassiques. *Acta Orientalia Academiae*

Ligeti/14–15

A logikailag szintén az előző halmazba tartozó, a neves fordítótól, Sonom Garától származó preklasszikus mongol *Subhāṣitaratnanidhi*-fordítás feldolgozásához kapcsolódó anyagok – a mű terjedelme, fontossága és Ligeti ezek miatt neki szentelt kiemelt figyelme miatt – két dobozt tesznek ki. Ezek többségét a korai kéziratos és gépiratos átírások, megjegyzések, a szöveg nyomdakész gépiratos változata, illetve a magyar és francia fordítás mellett különféle magyarázó jegyzetek alkotják, amelyek egyike sem jelent ma már újdonságot. Ezeket kiegészíti egy cédulaköteggel rendezett, megjegyzésekkel és jelentésekkel kiegészített szóműtató is a mongol szöveg egyes szavaihoz.

Ligeti/16–17

A következő két doboz tartalma olyan buddhista szövegfordításokhoz kötődik, melyek jóval későbbi másolatokban maradtak ránk, de preklasszikus, 14. századi eredetük ismert és a későbbi másolók hibás javításaiiban is tetten érhető. Ilyen például az *Arban qoyar jokiyanγyui üiles* (*A Buddha tizenkét cselekedete*) vagy a *Vajracchedikā-prajñāpāramitā-sūtra* mongol fordításai egyikének (*Včir-iyar oγtaluyčei*) az MTA KIK Keleti Gyűjteményében a mongol kéziratgyűjtemény Mong. 68 jelzete alatt nyilvántartott, preklasszikus sajátosságokat is magán viselő kéziratos változata.

Ugyanitt kapott helyet a korai mongol buddhizmus ujjur gyökereinek kérdéseivel és ehhez kapcsolódó szövegekkel (*Säkiz yükmäk yaruq / Aṣṭamahāsthānacaityastotra, Sitātapatrā-dhāraṇī, Rājāvavādaka-sūtra*) foglalkozó jegyzetek csoportja, illetve az Aranyfény-szútra párhuzamos ujjur–tibeti–mongol–ojrát fordításában szereplő gyógyhatású anyagok nagyrészt kínai és szanszkrit eredetű neveinek listái, kapcsolódó jegyzetei és az ezek alapján (*La liste des drogues dans la version ouigoure du Suvarṇaprabhāsa* munkacímmel) tervezett, de meg nem jelent tanulmány kidolgozott vázlatja és gépirata.

Ligeti/18

A tizennyolcadik doboz különféle, már kiadott terminológiai szótárak és buddhista ikonográfiai segédletek listáit, kivonatait, különböző nyelvek szerint

Scientiarum Hungaricae 23 (1970) 251–284; Louis Ligeti, Fragments mongols de Berlin. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 24 (1971) 139–164; Louis Ligeti, A propos de la traduction mongole préclassique du Hiao-king. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 38 (1984) 303–349.

rendezett, cédulaszótár formájú feldolgozásait foglalja magában. Forrásai közt megtalálhatók a *Mahāvvyutpatti* mandzsu kori, több nyelvű (buddhista hibrid szanszkrit, tibeti, mongol, mandzsu és kínai) redakciói, a *Fan Xifan Man Meng Han ji yao* 梵西番滿蒙漢集要 és a *Man Han Xifan jiyao* 滿漢西番集要, a Lokesh Chandra szerkesztésében két oldalnyi bevezetővel egy 18. századi pekingi fanyomat alapján kiadott rövid szanszkrit–tibeti buddhista terminológiai-ikonográfiai segédlet¹⁵ és néhány meg nem jelölt vagy csak feloldatlan rövidítésekkel hivatkozott mű.

Ligeti/19

Ligeti Lajos életművének fontos elemét képezi a nyomtatott mongol *Kandzsúr* katalógusa.¹⁶ Kutatói pályája korai szakaszának egyik legjelentősebb műve lévén, a kiadást előkészítő különféle kéz- és gépiratos változatok kis híján meghaladják egyetlen doboz terjedelmi korlátait.

A katalógus alapjául szolgáló adatgyűjtés terepi fázisát, körülményeit és ennek a hagyatékban található nyomait vizsgáló kutatásáról Csontos Sára a jelen szám egy másik cikkében számol be.

Ligeti/20

Az előző doboz tartalmához nyilvánvalóan szorosan kapcsolódnak azok a cédu-lakötegekre szerkesztett mutatók a *Kandzsúr* mongol és tibeti műcímeihez, személynéveihez, illetve kolofonjainak incipitjeihez, amelyek az eredeti – háborús viszonyok között megjelent – katalóguskiadásból hiányoznak, mivel utólag készültek el, és csak Ligeti tanítványai tették őket közzé már a szerző halála után.¹⁷

Ligeti/21

Ez az első olyan doboz, amelynek tartalmát – praktikus okokból – élesen különvált témájú anyagok alkotják. Ezt is a buddhista fordításirodalom témaköréhez tartozó írások nyitják: itt található a *Nagy Medve-szútra* töredékes magyar

¹⁵ Lokesh Chandra, *The Three Hundred Gods*. New Delhi, 1965.

¹⁶ Louis Ligeti, *Catalogue du Kanjur mongol imprimé*. I. *Catalogue*. (Bibliotheca Orientalis Hungarica, 3.) Budapest, 1942–1944.

¹⁷ Louis Ligeti–Géza Bethlenfalvy–György Kara–Alice Sárközi, Répertoire du Kanjur mongol imprimé. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 41 (1987) 344–496.

fordítása, illetve a szútráról, valamint a mongol eredetű és mongol kori ujjur buddhista szövegfordítások kérdéséről írt rövid tanulmány.

A második itt elhelyezett szövegcsoport az asztrokronológiáé és a csillagjóslásé. Ez az egység a jórészt a témával kapcsolatos mongol és turáni ótörök buddhista szövegek (többek között a csillagjósláshoz használt kalendáriumok) átírásai mellett a belső-ázsiai időszámítási módok és dátummegjelölések kialakulását meghatározó, befolyásoló tényezőkre és tényleges megnyilvánulásaira, alkalmazásukra vonatkozó feljegyzéseket, listákat, vázlatokat tartalmazza. Utóbbiak közül kiemelendő a kínai 60-as ciklus és a *bagua* 八卦 rendszer (eredetileg a taoista kozmológiában a 8 egymással kölcsönhatásban lévő princípiumot elvontan megjeleníteni képes „nyolc trigram”) táblázatokkal illusztrált ismertetése, a tizenkettes állatciklus ótörök és egyéb belső-ázsiai formáinak listái, a hónapok régi mongol megnevezésének jegyzékei, a hét napjainak iráni és szanszkrit eredetű nevei és az égitestek, bolygók mongol elnevezéseit tartalmazó asztrológiai szövegek feldolgozásai.

Éles váltást jelentenek ezek után a főként egyetemi szövegolvasáshoz használt, részben szószedetekkel ellátott segédletek, a társalgási fordulatokat és modern mongol szövegek ujjur-mongol írásos változatát és ezek latin betűs átírásait felvonultató lapok, valamint a chrestomathiába szerkesztett, latin betűkre átírt klasszikus mongol szövegmutatványok.

Ligeti/22

Bizonyára az egyetemi nyelvoktatás másik fontos pillérét alkották az – ugyan csak a klasszikus irodalmi forma alapján készült és szinte teljesen a fonetika és morfológia körére szorítkozó – mongol nyelvtani összefoglalók. Ezek között találunk egyetemi jegyzetnek szánt magyar nyelvű, folyószöveges és francia nyelvű, kivonatos változatot, illetve külön feljegyzéskötegeket (többek között példákkal illusztrált, cédulákra írt képzőmutatókat), ragozási táblázatokat, ragozási és illeszkedési szabályok kivonatait, sőt olyan tematikus gyűjteményt is, mely a preklasszikus archaizmusokhoz és a közép mongol nyelvállapot sajátosságaihoz hivatott mutatóként szolgálni.

Csekély terjedelmű néprajzi témájú anyag egészíti ki a dobozt, melyben a *Geszer kán* eposzban fellelhető néprajzi utalások gyűjteményei mellett a mongol és török törzsek életformáihoz (nomadizmus, vadászat és gyűjtögetés) kapcsolódó feljegyzések és egy előadás kézírata két, mindösszesen néhány lapnyi köteget alkot.

Ligeti/23

A huszonharmadik doboz tartalmát képező mandzsu és egyéb tunguz anyagok gerincét az egyetemi nyelvtanításhoz kapcsolódó jegyzetek és a mandzsu nyelvtörténet szempontjából, illetve altajisztikai vagy nyelvtörténeti tekintetben érdekes nyelvtani jelenségek feldolgozása alkotja. Előfordul köztük latin betűs átírásban készült mandzsu szöveggyűjtemény, általános mandzsu nyelvtörténeti és nyelvtani jegyzetek, mandzsu todalékmutató, továbbá rendhagyó ragozású, tőváltakozást mutató vagy ingadozó helyesírású mandzsu szavak gyűjteményei, egyes résztémákra, jelenségekre fókuszáló hangtörténeti jegyzetek és a mandzsu nyelv mongol jövevényszavait, valamint „régii mongol elemeit” vizsgáló jegyzethalmaz.

Az egyéb tunguz nyelveket egy nanaj igeragozási összefoglaló, az MTA KIK Keleti Gyűjteménye Ms. Man. 35 jelű kéziratának közelebből meg nem határozott tunguz nyelvű adatainak átíratái, egy Georgi¹⁸ információi alapján készített, cédulákra írt evenki szótár és – érdekesség gyanánt – egy füzetnyi Baráthosi-Balogh Benedek-féle ul'ta szójegyzék¹⁹ képviseli.

Ligeti/24

A dzsürcsen nyelvvel kapcsolatos anyagok kaptak helyet a huszonnegyedik dobozban: a nyelv elsődleges és másodlagos szakirodalmi forrásaira vonatkozó listák, hivatkozások, a dzsürcsen írás megfejtésének kérdései, fejlődése, kritikája, ezenkívül a dzsürcsen nyelv mandzsuhoz fűződő viszonyának tisztázását célzó jegyzetek és a dzsürcsen szóanyagának a (Jin- és Ming-kori) kínai forrásokban előforduló glosszák kínai átírásos formájából rekonstruálható listája. Emellett két, nyomtatásban megjelent cikk vázlatra és gépirata került ide. Az egyik a „vad dzsürcsen” kifejezés háttéréről szól,²⁰ a másik pedig az Amur torkolatvidékén fekvő Nurgan (a jelenlegi Habarovszki Határterület Tyr települése) Yongning 永寧 nevű buddhista templomának 1413-as alapítási stéléje dzsürcsen feliratának feldolgozását célzó²¹ tanulmány.

¹⁸ Johann Gottlieb Georgi, *Bemerkungen einer Reise im Russischen Reich im Jahre 1772*. I–II. St. Petersburg, 1775.

¹⁹ Ennek talán azonos tartalmú párja a Néprajzi Múzeum Könyvtára Etnológiai Archívumának kéziratgyűjteményében található EA 000967 jelzet alatt.

²⁰ Louis Ligeti, Les Joutchen «Sauvages». *Altorientalische Forschungen* 13 (1986) 110–122.

²¹ Louis Ligeti, Les inscriptions djurtchen de Tyr. La formule om mañi padme hūm. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 12 (1961) 5–26.

Ligeti/25–26

A Ming-kori sino–dzsürcsen források feldolgozásával kapcsolatos anyagok jócskán megtöltene két dobozt. Ezek között említést érdemelnek Ligetinek a kínai átírással dzsürcsen glosszák hangmegfelelési sajátosságaira és értelmezésére vonatkozó feljegyzései (a mandarin történeti hangtani rekonstrukciójával kapcsolatos megállapításai nyomán), a Ming-kori sino–dzsürcsen szójegyzékek (a *Huayi yiyu* 華夷譯語 dzsürcsen részei, illetve a *Nüzhen yiyu* 女真譯語 / *Nüzhen guan yiyu* 女真館譯語) szóanyagának cédulaszótárszerű átdolgozásai, valamint ezek mandzsu nyelvtörténeti tanulságainak levonását, a dzsürcsen, a preklasszikus mandzsu és a klasszikus mandzsu nyelv viszonyának tisztázását megkísérlő vázlatok, illetve egy befejezetlennek tűnő, publikálatlan tanulmány *Trois documents sino-joutchen des Ming* címen.

Itt végződnék az Akadémiai Könyvtár katalógusában a jelen cikk kéziratának leadásáig megnyitott és kutathatóvá tett jelzetek.

Ligeti/27–29

Három doboznyi tesznek ki az úgynevezett „sino–barbár” szólisták mongol vonatkozású anyagai, a Yuan-kori glosszák mellett a mára már kiadott szólisták, azaz a *Huayi yiyu* 華夷譯語 (mongol fejezete[i]), a *Zhiyuan yiyu* 至元譯語,²² a *Dadaguan yiyu* 鞑靼館譯語 és a *Wubeizhi* 武備志 (vonatkozó részei).

Ligeti/30–32

Szintén három teljes dobozt töltene ki a sino–török glosszák és szójegyzékek (Tang-kori török glosszák, *Weiwu'er yiyu* 維吾爾譯語, *Han hui yiyu* 漢回譯語, *Weiwu'erguan yiyu* 維吾爾館譯語, *Gaochangguan yishu* 高昌館譯書) cédulakötegei.

²² Ez az anyag Ligeti megfejtéseinek posztumusz közreadása révén jelent meg: Louis Ligeti–György Kara, Un vocabulaire sino-mongol des Yuan. Le Tche-yuan yi-yu. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 44 (1990) 259–277. Ugyanitt jelent meg a Kara által ehhez készített szótmutató is: György Kara, Zhiyuan yiyu. Index alphabétique des mots mongols. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 44 (1990) 279–344.

Ligeti/33–34

Ebben a két dobozban a jóval szerényebb, fél-fél dobozt kitevő sino–perzsa (a *Huayiyu* 華夷譯語 perzsa fejezete(i), *Huihui yiyu* 回回譯語) és sino–tibeti (*Xifan yiyu* 西翻譯語, *Xifanguan zashu* 西翻館雜書) szólisták mellett még a dunhuangi sino–tibeti (tulajdonképpen tibeto–kínai) szójegyzék is helyet kaphatott. Ez az előzőekkel ellentétben nem a kínai fordító-, illetve tolmácsirodák terméke, hanem tibeti átírásban rögzíti a Tang-kori kínai nyelvállapotot, azaz nem valamely „barbár”, hanem elsődlegesen a kínai nyelvtörténet értékes forrása.

Ligeti/35–36

Bár hosszabb-rövidebb tibeti nyelvű részek, sőt (többnyire mongol vagy ujjur szöveg párhuzamaként) jelentős hosszúságú egybefüggő szövegek is előfordulnak elszórtan a hagyaték egyéb részeiben, a harmincötödik és harminchatodik láda tartalmazza a kimondottan és elsősorban tibetisztikai vonatkozású jegyzeteket, iratokat. Ezek túlnyomó többsége az egyetemi tibeti képzéshez kapcsolódó segédanyag, például egy klasszikus tibeti szöveggyűjtemény, tibeti népmesék rövid gyűjteménye, illetve kidolgozott, hallgatóknak szánt, gépiratos egyetemi jegyzetek: bevezetés a tibeti filológiába, tibeti nyelvtörténet és dialektológia, tibeti műveltség és kronológia.

Minthogy Ligeti Kőrösi Csoma Sándor nagy tisztelője volt, talán nem meglepő, hogy jó néhány Csomával kapcsolatos dokumentum, sőt cikk és előadás-kézirat is található itt.

Ligeti/37–38

Mivel a belső-ázsiai nyelvek forrásainak számottevő hányada kínai közvetítéssel, a kínai írás álcája alatt maradt fenn, ráadásul köztük számos szöveg kiemelkedő jelentőségű, sőt kulcsfontosságú az adott nyelvek kutatásában, továbbá nem egyszer kizárólagos nyersanyagot is szolgáltathat hozzá, magától értetődő, hogy sokrétű történeti és nyelvi kutatásai számára és különösen a sino–barbár források fonetikai rekonstrukcióinak helyes értelmezéséhez Ligeti elengedhetetlennek tartotta, hogy a kínai hangtörténettel behatóbban foglalkozzon. Ezek a jegyzetek fizikailag és tematikusan is két egységre oszlanak, ám a két választóvonal sajnos nem esik egybe. Az első halmazt az ó- és középkínai nyelvállapothoz kapcsolódó, a korábbi szakirodalmon (Karlgrén, Nagel) és a Qieyun 切韻 rímszótáron alapuló feldolgozások képviselik.

A Ming-kori kútfők megfejtéséhez való szükségessége, illetve különösen a közép-mongollal és a dzsürcsennel való összefüggései miatt lényegesen nagyobb figyelem jutott az életműben a korai mandarin fonetikai rekonstrukciójával kapcsolatos forráscsoportra, amely szembetűnő a hagyaték vonatkozó részében is. Ide tartozik Liu Yuan *Pingshui yun* 平水韻 című összeállítása, a *Menggu ziyun* 蒙古字韻, a *Po kia sing* 百家姓 és egyéb `phags-pa írásos kínai források, ezenkívül a *Zhongyuan yinyun* 中原音韻, a (sino-)koreai–mongol *Mongo nogoltae* / *Mengyu laoqida* 翻譯老乞大 és a *Hongwu zhengyun* 洪武正韻 is.

Évtizedeken át az ELTE (és elődje) Kelet-Ázsiai Tanszékének vezetőjeként Ligeti Lajos igyekezett a sinológiai képzés hangsúlyát és az egyetemi kutatók fókuszát a kínai–belső-ázsiai kapcsolatok kutatásával egybevágo témákra terelni, ezért a fent felsorolt források feldolgozása nyomán felderített kínai nyelvtörténeti ismereteket az itt gépiratos eredeti példányban megtalálható egyetemi jegyzetekbe rendezve építette be az egyetemi kínai oktatás tananyagába.

Ligeti/39–40

Bár számos más helyen fordul elő érintőlegesen hozzá kapcsolódó adat, utalás, a 39. dobozba került a kifejezetten altajisztikai témával kapcsolatos anyag. A mongol–török nyelvviszony kérdéskörét a közös szavak jegyzéke mellett vegyes jegyzetek, a mandzsu–mongol kapcsolatokat pedig lajstromba rendezett hangmegfelelések képviselik. Clausonnak az „altaji nyelvek” genetikus rokonságát a szókészlet-statisztika elméleti alapján cáfolni igyekvő cikkére válaszképpen írt alapos, publikált kritika korábbi gépiratos változatai sorolhatók még ehhez a csoporthoz.

Az itt fennmaradó helyet és a 40. dobozt tölti meg az általános turkológia és oszmanisztika tárgykörébe tartozó iratanyag. Ezekben belül az alábbi részmákat, halmazokat különíthetjük el: tibeti írásos török szövegek és glosszák, az ótörök eredeti magánhangzó-hosszúság kérdése, bizonyítékai és megnyilvánulásai, az *Oguz-nāmā* bizonyos részeinek és szempontjainak feldolgozása, valamint Evlija Cselebi *Szejáhátáméj*ának tatár és nogáj glosszái. Kevésbé írható körül világosan a vegyes bolgár, kipcsak, oguz anyagok, töredékek, feljegyzések és tematikus szógyűjtemények alkotta konglomerátum, amelynek kötegei egy-egy szócsoporthoz, illetve hangtani vagy morfológiai jelenség megvilágítására törekszenek, többnyire sejtendő módon a magyar nyelv régi török jövevényszavaival, altajisztikai vagy nyelvtörténeti problémákkal kapcsolatos vonatkozásaival összefüggésben. Az oszmanisztika körébe tartozó mindössze kettő gépirat Ligetinek az ELTE Török Filológiai Tanszékének élén betöltött tanszékvezetői tevékenységéhez kapcsolódhatott, de emellett néhány, feltehetőleg hallgatói éveiben készített rövid gyűjtemény is fellelhető itt, melyek a török

államszervezet, kultúra, udvari ceremóniák vagy az Oszmán Birodalom kultúrájában felfedezhető bizánci görög hatások egyes aspektusait próbálják cédulákon rendszerbe szedni.

Sokszínűsége ellenére talán meglepő lehet, hogy mindössze ilyen szűk terjedelmet tesz ki a Ligeti Lajos tudományos munkásságában oly fontos részt képviselő diszciplína, de érdemes figyelembe venni, hogy a következő hat doboz tartalma is szoros szálakkal kötődik hozzá.

Ligeti/41

Az első ezek közül a *Codex Cumanicus* teljes újrafeldolgozása céljából beszerzett kéziratfotókat, illetve az ennek során készült változatos irományokat foglalja magába. Utóbbi körbe a problémás szöveghelyek értelmezéséhez összegyűjtött sokrétű párhuzamok, a kun és perzsa szóanyag különálló mutatói és az elkészült tanulmány kéziratai tartoznak.

Ligeti/42–46

Öt doboznyi mennyiségével a magyar nyelv szókészletének etimológiája, ezen belül pedig különösen korai török jövevényszavainak témaköre alkotja az egyik legnagyobb témakört a hagyatékban – ismét azt lehet mondani, hogy az életműben betöltött helyének megfelelően.

Az anyag igen nagy mennyiségű, változatos, részben rendezett és helyenként könnyen azonosítható módon egy adott cikkhez kötődő jegyzetből, illetve maguknak a kiadott tanulmányoknak számos változatban meglévő kéz- és gépirataiból, az ezekhez kapcsolódó cédulakötegekből, török eredetű szavaink különböző török nyelvi párhuzamaiból, illetve Ligeti halála előtt megjelent nagyszabású szintézisének²³ különböző korábbi gépiratváltozataiból áll. Jellemzőek még a korábbi szakirodalomban török eredetüként azonosított szavaink kritikai revízióját taglaló feljegyzések, sarkalatos, magyar nyelvtörténeti szempontból érdekes török (csuvas, kipcsak és oguz) nyelvtörténeti jelenségekre vonatkozó jegyzetek és összefoglalások is. Ezek mellett azonban kisebb terjedelemben kimondottan a kétes etimológiák, bizonytalan vagy bizonyítottan nem török eredetű szavainkkal kapcsolatos érdekességek is előfordulnak, mint például szláv jövevényszavaink listája vagy a magyar nyelvben honos német eredetű tükörszavak és -kifejezések gyűjteménye.

²³ Ligeti Lajos, *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest, 1986.

Ligeti/47

A 47-es számú dobozban tárolt anyagok szorosan kapcsolódnak az előzőkhöz, hiszen a magyar őstörténet egyes kérdéseire keresik a választ, de megközelítésük inkább történeti, semmint nyelvészeti. Ez a tömb olyan kötegekből tevődik össze, mint a magyar őstörténet bizánci forrásainak listája, a magyarokra használt etnonimák jegyzetei (források és korok szerinti csoportosításban), az őshazaelméletekhez kapcsolódó térképvázlatok vagy a 19. század előtti, magyar őstörténeti témájú művek jegyzéke. Szintén itt található az a palóc bibliográfia, amelyet Ligeti feltehetőleg sokkal inkább saját származásával kapcsolatos személyes büszkesége, érdeklődése miatt vetett papírra, mint tudományos céllal.

Ligeti/48

Ligeti Lajos második élő nyelvi gyűjtést célzó, 1936–1937 között Afganisztánban tett terepmunkautjának célja elsősorban a G. J. Ramstedt 1905-ös, mindössze néhány nap alatt készült, de szakmailag kiemelten fontos gyűjtésének közzétételét követően a nemzetközi mongolisztikai érdeklődés középpontjába került Herát-környéki mogul nyelv alapos leírása volt. A Szovjetunió és a Magyar Királyság közötti diplomáciai viszony miatt adott volt, hogy Afganisztán a szóba jöhető két irány közül kizárólag Irán felől közelíthető meg, így Ligeti az expedíció céljai közé felvehette, hogy a magyar őstörténet egyes, akkor a hazai tudományos világ számára csak feldolgozásokból ismert arab–perzsa kútfőinek a meshedi könyvtárban megtalálható kéziratait átvizsgálja, és azokról másolatot készíttessen. Az ehhez kapcsolódó anyagok – egy beszámoló-ismertető előadás hiányos és sérült kézírata, naplószerű jegyzetek a meshedi látogatásról, illetve Ğayhānī és Hamadānī műveiből származó forrásrészletek arab betűs gépiratai és részleges feldolgozása – a 48. doboz tartalmának lényegesen kisebb hányadát alkotják.

A nagyobbik részt a mogul nyelv Ligeti révén elsőként Európába került, mégis máig kiadatlan írott emléke, Abdul Qāḍer (‘Abd al-Qādir) mollának a mogul–perzsa–arab nyelvű verses füzete befejezetlen feldolgozásának különböző lépcsőfokait képviselő iratok képezik: arab írásos gépelt változat, latin betűs átírás (a szerző rokona, a kunduri marda törzsbeli ‘Īd Gul molla olvasata és kiejtése szerint) és a fordításhoz készített jegyzetek.

Ligeti/49–51

További két szokványos és egy keskenyebb (cédulákat tartalmazó) doboznnyira terjed ki az afganisztáni utazás elsősorban mogulokhoz kötődő részének anyaga, mely több eltérő típusú halmazból tevődik össze. Az elsőbe az utazáshoz kapcsolódó hivatalos okmányok, személyes iratok és feljegyzések, a teljes gyűjtött (nem kizárólag mogul nyelvű) anyag tervezett kiadásához készített, jegyzékszerű tartalmi és terjedelmi vázlatok, a mogollakta települések földrajzi kiterjedésére, elhelyezkedésére, nyelvhasználatára és a mogul törzsi szervezetre vonatkozó listák és Ligeti fényképeinek (részben mint útleírása²⁴ illusztrációinak) lajstroma tartoznak.

A második a mogollal kapcsolatos, nyomtatásban megjelent cikkek egyikének²⁵ gépirata és előzetes vázlatai, továbbá egy másik cikkéhez²⁶ írt lektori vélemény Bodrogligeti Andrástól. A többi halmazt a mogul beszélt nyelvi anyagok és feldolgozásuk alkotják.

Előbbiben a szójegyzékek és szövegek (találósok, rövid történetek és mesék) eredeti lejegyzései, illetve az összefüggő szövegek latin betűs átírásai nyomdai kiadásra való előkészítésének folyamatát reprezentáló öt szövegváltozat és – megközelítőleg a szövegek feléhez készült – magyar és francia nyelvű fordítás is található. A Ligeti által nyomdakésznek ítélt, az eredetihez képest valamelyest rövidített és kis mértékben átszerkesztett átírásváltozat hossza 84 gépiratos oldal.

Utóbbi a szövegekből és szólistákból leszűrt szóanyagból szerkesztett szótár különféle változataiból (kézirat, füzetbe készített tisztázat és továbbfejlesztett gépirat) áll, melyek anyaga közel 4000 szóra tehető.

Ligeti az előbbieket semmilyen formában nem publikálta, az utóbbiaknak pedig csupán egy részét foglalta bele olyan különféle cikkeibe, melyek közül csak némelyik foglalkozik kimondottan a mogollal.

A feldolgozások egy másik csoportját, azaz a mogul (kétségkívül tervbe vett, de végül el nem készült) nyelvtani leírását egyetlen jelzet alá rendezett halmaz képviseli, melyben az igeragozási paradigmára, névutókra, személyragokra, képzőkre, a sokrétű perzsa hatás megnyilvánulásaira vonatkozó vegyes és töredékes jegyzetek is akadnak, de kidolgozott formában mindössze a számnevekre vonatkozó leírás „árválkodik”.

²⁴ Ligeti Lajos, *Afgán földön*. Budapest, é. n.

²⁵ Louis Ligeti, A propos du «Manuscrit de Zirmi». In: *Asiatic Studies in Honour of Dr. Jitsuzo Tamura, on the Occasion of His Sixty-Fourth Birthday, May 25. MXMLXVIII*. Kyoto, 1968, 17–44.

²⁶ Ligeti Lajos, Les voyelles longues en moghol. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 17 (1964) 1–48.

Ligeti/52–53

A mogul mellett a Herát vonzaskörzetében beszélt különféle perzsa dialektusok körében is keletkezett számottevő mennyiségű feljegyzés. Erre a csoportra jellemző, hogy rendszertelen gyűjtés eredménye, tulajdonképpen a terepmunka során felmerülő szükségletekhez és lehetőségekhez igazodik.²⁷ A nyelvjárások közül elsőként említendő a heráti beszélt perzsa, melyre Ligeti cikkeiben és a hagyatékban is többnyire úgy hivatkozik, mint „tádzsik”, és amelyet munkanyelvként az adatközlőivel való érintkezésben folyamatosan használnia kellett. Sokkal kisebb jelentőségű és volumenű az ajmakhoz, a Herát-környéki szunnita nomád törzsek (összefoglaló nevükön a *čahār aimāq*) nyelvéhez kötődő anyag. A Heráthoz lazább szálakkal kapcsolódó hazarák (*hazāra*) nyelve markánsabban eltérő nyelvjárási jellegzetességeivel és szókészletében érvényre jutó, a mongol nyelvekhez fűződő különleges viszonya révén is kiemelkedik, és Ligeti jegyzeteinek terjedelmében is jócskán meghaladja a másik két csoportra vonatkozó anyagot.

Az e három nyelvhez készített szótárak különféle variánsai teszik ki az 52. és 53. doboz tartalmának túlnyomó többségét, amit a hazara törzsek listája, irodalmi tádzsik hangtani összefoglaló, illetve a beszélt perzsa, a pastu és a hindusztáni nyelvekben előforduló török és mongol jövevényszavak hevenyészett gyűjteménye egészít ki.

Ligeti/54–57

Az afganisztáni kutatóút során gyűjtött adatok közül az utolsó csoportot a török nyelvekből és törzsi nyelvjárásokból származók alkotják, melyek nagyságrendje és jelentősége könnyen megérthető az alapján, hogy négy teljes dobozt töltenek meg, és hogy Ligeti e szóanyagának csak igen csekély töredékét közölte egy-egy publikációjában. A nyelvjárások között előfordul a köztörök nyelvek turki ágának jellegzetességeit mutató dialektus (karluk [*qarluq*] és turki típusú özbek: maimanai *kūhī*), kipcsak típusú özbek (*qongrat/qongrāt*, *qatayan*, *dorman/dormān*, *laqai*), valamint oguz (türkmen, afsar [*afšar/awšār*]) is. Míg az iráni adatok feljegyzése bevallottan véletlenszerű, illetve kényszer szülte, Afganisztán török nyelveinek mélyebb megismerése már az út tervezésekor másodlagos célként fogalmazódott meg.

A *kūhī* özbek nyelvjárás esetében azonban – nem kis mértékben az adatközlő szerencsés megválasztása miatt – oly sikeres lett a gyűjtés, hogy a gyűjtött folklórszövegek mennyisége nagyságrendekkel túl is szárnyalta az elsődleges

²⁷ Ligeti Lajos, Afganisztán mongol és török nyelvei. *MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 3 (1953) 241.

célnak tekintett mogul anyagokét. Határidőnapló-bejegyzéseinek tanúsága szerint²⁸ Ligeti 1961 folyamán (április 8-ától kezdve) *A mongolok titkos történetének* kiadási munkáival párhuzamosan heti rendszerességgel dolgozott „Csuli baj meséinek” sajtó alá rendezésén, ami a hagyatékban található, a latin betűs átírást tartalmazó 493 gépiratos oldalt számláló nyomdakész példány alapján lezártnak is tűnik. Megjelenését talán az akadályozta, hogy magyar vagy francia nyelvű fordítást, ellentétben a mogul anyaggal, Ligeti egy-két rövid szöveg kivételével nem írt hozzá. Ehhez a dialektushoz egy valamivel kevesebb mint 1000 oldalas cédulaszótár is készült.

Bár összefüggő szövegei eltörpülnek a *kūhī* szövegek mellett, a kipcsak típusú özbeg nyelvjárásokhoz készített szótárai, különösen a *qongrat* és a *qatayan*, lényegesen bővebbek; előbbi több mint 3500 szócikkből áll. A kisebb özbeg nyelvjárásokból és azok rokonaiból felvett adatai lényegesen szűkebb bázisra épülnek, ugyanakkor összességükben lehetővé teszik az egyes dialektusok helyének meghatározását a török nyelvek családján belül.

Az átfogó nyelvtani jellegű feldolgozások ebben az esetben is hiányoznak, de bizonyos résztémákhoz kapcsolódó kivonatok, segédletek megtalálhatók itt, úgymint az özbeg hangtani sajátosságokat szemléltető jegyzetek, az özbeg igeragozásra vonatkozó rövid összefoglaló vagy az özbeg–perzsa tükörszavak témaköréhez gyűjtött példák. A mogulhoz hasonlóan szintén részét képezik az anyagnak a gyűjtőmunka praktikus szükségleteit kielégítő, illetve a nem nyelvi adatokra, hanem többek közt törzsi viszonyokra vonatkozó dokumentumok, így például az özbeg törzsek egy részének listái vagy a cédulaköteg, melyen Ligeti az adatközlői adatokat (metadata) rendszerezve, egységes „névjegykártyákra” vezette.

Az 57. dobozban található az oguz dialektológia szempontjából is jelentős Kabul-környéki afsar gyűjtés szövegmutatványt, szójegyzéket és nyelvtani elemzést is magában foglaló anyaga, melyet – a nyelvjárás első alapos, tudományos leírásaként – Ligeti publikált.²⁹ Ugyanitt lelhető fel az általa gyűjtött türkmén nyelvi adatok csekélyebb terjedelmű és jelentőségű megmaradt része. Ezek töredékes jellegével kapcsolatban Ligeti Lajos az egyik cikk vázlatában így fogalmaz: „Gyűjtött türkmén anyagom egy része, többek között informátoraim személyi adatait tartalmazó feljegyzéseim a második világháború alatt elkallódtak.”³⁰

Összességében elmondható, hogy igazán sajnálatos, hogy a 49–57. dobozt felölölő, óriási afganisztáni anyag – noha máig megőrizte példátlan jelentősé-

²⁸ MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, Ms 6486/18.

²⁹ Louis Ligeti, Sur la langue des Afchars d’Afghanistan. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 7 (1957) 109–156; Louis Ligeti, Afganistan Avşarlarının dili üzerine. In: *VIII. Türk Dil Kurultayında okunan bilimsel bildiriler*, 1957. Ankara, 1960, 57–64.

³⁰ MTA KIK Keleti Gyűjtemény, Ligeti/57/04.

gét – közel egy évszázada kiadatlan. Mindez még meglepőbb, ha figyelembe vesszük, hogy Ligeti némi vívódás után elhatározta, hogy több kötetben a teljes anyagot kiadja egy nagyszabású *Mission linguistique en Afghanistan (MLA)* projekt keretében. Erről saját jelzéseiből már a 30-as évek végén, illetve az 50-es években újra értesülhetett a nagyközönség,³¹ az azonban nem közismert, hogy ehhez a minisztériumi támogatást és finanszírozást is megkapta már a háború előtt. 1938. augusztus 2-án kelt levelében a Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (illetve „A miniszter rendeletéből: dr. vitéz Haász Aladár s.k. miniszteri osztályfőnök”) így ír Nagyságos Ligeti Lajos tanár úrnak: „Folyó év július [sic!] hó 22-én kelt beadványára értesítem, hogy Ön részére »Un mission linguistique en Afghanistan« című mű kiadási költségeire segély címén 360 P-t azaz Háromszázhatvan pengőt engedélyeztem, mely összeget a szabályszerű bélyegilleték levonása után a m. kir. postatakarékpénztár útján egyidejűleg kiutalványoztam.”³²

Ligeti/58–59

Két dobozt tesznek ki azok a vegyes tartalmú és formájú papírok, melyek nem kapcsolódnak egyértelműen egyik korábbi egységhez sem, így Ligeti szerteágazó érdeklődésének és sokrétű tevékenységének mementói. A Bizánci Birodalom történetére vonatkozó jegyzetektől az újplatonizmus szüfizmusra gyakorolt hatását taglaló cédulákon és a koreai nyelvet és írást bemutató összegzésen át a paleoszibériai népekről szóló feljegyzésekig és Dél-Amerika törzsi művészetéig akad itt számos dokumentum.

Érdekességgként említhető az a füzetke, melyben Korán-szövegek és arab anekdoták válogatása található kézírásos arab betűs másolatban. Ezek nyilvánvalóan a klasszikus arab nyelv tanulásához szolgáltak segédanyagul, és a füzetborítón szereplő megjegyzés szerint egykor Bendetz Móric tulajdonát képezték.

Ligeti/60

Az egyes tudományterületek, témakörök vagy könyvbeszerzési források szerint összegyűjtött szakirodalom bibliográfiai jegyzékei elsősorban a kötegek formája dacára épp elférnek egy dobozban. A rendkívül sokrétű tételek használhatóságát valamelyest rontja, hogy értelemszerűen nem kurrens bibliográfiát alkotnak, hiszen az anyaggyűjtés 1987-tel lezárult, sőt a többségük 1978 előtti, bizonyos kötegek pedig háború előttiék.

³¹ Ligeti, *Afgán földön*; Ligeti, *Afganisztán mongol és török nyelvei*, 237.

³² MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, Ms 6483/4.

Ligeti/61–62

Az utolsó két dobozba az a kisszámú személyes, illetve egyéb olyan irat került, amely nem annyira a tudományművelés alkotói folyamatához, műveihez, hanem a tudományszervezéshez, a tudományos pálya igazgatásához kötődik. A személyes iratok, okmányok szűk csoportját például vasúti kedvezményre jogosító és házmegbízotti igazolványok képviselik.

A tudományos pálya nyomon követését segíti egy cédulákon vezetett publikációs lista, Ligeti egyetemi és tudományos előadásainak füzetben vezetett autográf listája és egy önéletrajz. Sajnos utóbbi kettő a második világháborúval zárul. Tudományszervezői, hivatali tevékenységéhez kötődik jelentős számú doktori disszertáció Ligeti által gépelt bírálata, egyéb opponensi vélemények, továbbá reprezentatív eseményeken felolvasott beszédeinek gépiratai és néhány intézményi munkaterv.

A másik jelentős halmazt a hivatalos személyekkel és kutatótársakkal folytatott, de nem feltétlenül tudományos kérdésekkel foglalkozó levelezés anyaga adja, melyben magukon a leveleken kívül a kollégák levelezési címeinek cédulái is megtalálhatók.

Végül említésre méltó a gimnáziumi önképzőköri anyagok 1910-es évekre datálható kötege, melyek a hagyaték legkorábbi darabjai.

Összefoglalás

Noha a terjedelmi korlátok csupán a hagyatékban előforduló dokumentumok témaköreinek tömör és vázlatos összefoglalását tették lehetővé, a jelen tanulmány talán ki tudja elégíteni a hagyatékkal kapcsolatos fokozott érdeklődést, és meg tud felelni annak kutathatóvá tételével és bemutatásával szemben támasztott elvárásoknak. Egy ilyen áttekintés – alapvető ismertető szerepén túl – elsősorban iránytűként szolgálhat ahhoz, hogy az összehasonlíthatatlanul gazdagabb és részletesebb információkat hordozó katalógusrekordok között egy adott témakörben hol érdemes elkezdni a kutatást.

Mire e sorok eljutnak az olvasóközönséghez, a 62 doboznyi anyagból a kutatók számára eddig megnyitott 26 dobozon (42%) kívül további 27 doboz (közel 44%) már teljesen feldolgozva várja a nyilvánosan hozzáférhetővé tételt, míg a fennmaradó 9 doboz véglegesítése 2023 őszén fog lezárulni.

The bequest of Lajos Ligeti in the Oriental Collection of the Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Sciences

Máté ROTTÁR

The article's preface offers a glimpse into the background of the Ligeti bequest held in the Oriental Collection of the Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Sciences (LHAS) and defines its position within Lajos Ligeti's material bequest as a whole.

The main part enumerates and briefly describes the main fields and subfields covered by the documents of the bequest following the order of its physical arrangement configured during the process of reorganisation of the materials finished by 2020. In these introductory descriptions of each topic, emphasis is laid on the extent, type, current state of processing and publication of the materials, pointing out particular documents of special interest in somewhat more detail. However, a full set of informations on individual units of the bequest is being continuously published (in Hungarian) in the form of online catalogue records accessible through the LHAS main website. The present overview may serve as a starting point of any research aimed at exploring Ligeti's materials related to a particular topic.

Csontos Sára Ligeti Lajos és az utolsó harcsin fejedelem

Jelen tanulmányban Ligeti Lajos belső-mongóliai kutatóútjának egyik fontos tudományos eredményét, a wangyefui lámatemplomban alkotott *Kandzsúr*-katalógus elkészültének körülményeit ismertetem, kiegészítve a *Kandzsúr*-kötetek tulajdonosa, a harcsin-mongol¹ Güngsangnorbu herceg életének a bemutatásával. Míg Ligetinek a buddhista kánon terén végzett munkája közismert a szakma számára, addig – a rendelkezésemre álló információk alapján – a katalógus forrását jelen kutatás során sikerült először pontosítani.

A harcsinok földjén

Mongolista társaimmal 2011 augusztusában egy hónapot töltöttem Kína Belső-Mongólia Autonóm Területén. Ennek során kezdtük el egy olyan út előkészítését, mely feltérképezi és bejárja Ligeti Lajos közel nyolcvan évvel ezelőtti kutatóútjának megmaradt helyszíneit.

Első állomásunk a Chifeng városától (赤峰, halha Ulānxad [mong. Ulayan Qada], Ligetinél Hata) 70 km-re fekvő Wangyefuba (王爷府) vezetett, hogy felkeressük az utolsó harcsin-mongol fejedelem még látogatható palotáját,² ahol Ligeti a szomszédos lámakolostorban³ végzett kutatómunkája során többször is vendégeskedett.

„Ligeti Lajos orientalista 1928. őszén a m. kultuszminisztérium támogatásával hosszabb tanulmányútra indult Mongolországba. A fiatal kutató fő célja a lámakolostorokban őrzött kéziratok és xylographiák tüzetes tanulmányozása s minél nagyobb számban leendő megszerzése, másodsorban néprajzi és régészeti bűvárlatok” – adta hírül az *Akadémiai Értesítő* 1930-ban.⁴

<https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2022.2.45>

¹ A harcsinok (halha: *харчин*, mongol: *ᠬᠠᠷᠴᠢᠨ* *qarč'in*) egy mongol nyelvű népcsoport, akik többségükben Kína Belső-Mongólia Autonóm Területének északkeleti részén élnek.

² Harcsin Palotamúzeum (Kalaqin Wangfu Bowuguan 喀喇沁王府博物馆), Wangyefu, Belső-Mongólia Autonóm Terület, Kína.

³ Fuhui Kolostor (Fuhui si 副会寺), Wangyefu, Belső-Mongólia Autonóm Terület, Kína.

⁴ Ligeti Lajos első jelentése mongolországi kutatóútjáról. *Akadémiai Értesítő* 40 (1930) 172/ csillaggal jelölt jegyzet.

Nyolcvan évvel később, Ligeti Lajos nyomdokain haladva, poros, hegyekkel körülvett földutakon vitt minket a kocsi a harcsin fejedelem egykori palotája felé. Faekével szántó parasztot mi is és minden bizonnyal a magyar kutató is látott a településre vezető úton, rablóbandák azonban már nem álltak lesben. Ligetinek az útibeszámolóiban oly gyakran visszatérő víziói a mongol vidék pusztulásáról önkéntelenül is eszembe jutottak: a térségben járva szinte semmi nem utalt arra, hogy mongol területeken vagyunk, a földeken itt-ott kínai parasztok dolgoztak, de így is kihaltak tűnt a táj.

„A kharcsin mongolok erősen elkinaisodtak. Kevés köztük az olyan, aki kínaiul nem tud. Szokásaik, viseletük majdnem teljesen kínai. A kínai befolyást még a lámák ünnepein is lehet érezni s nem kis mértékben. Ezek a mongolok nem büszkék arra, hogy mongolok” – írta Ligeti az útról készült feljegyzésében.⁵

„Qing Mongolian Prince Mansion China” – olvasható a palota bejárata előtt álló hatalmas kőtömb háromnyelvű feliratának angol változatában. A múzeum má alakított egykori fejedelmi rezidenciában teljes nyugalom fogadta a látogatót, ottjártunkkor csak néhány ember nézelődött bent. Az épüleategyüttes nem sokban különbözött a többi mandzsu kori főnemesi palotától. Néhány apró betűs kínai–mongol kétnyelvű tájékoztató szövegen és néhány, a hagyományos mongol kultúrához tartozó használati tárgyon kívül az épület és a benne kiállított tárgyak mind-mind a kínai kultúra jegyeit viselték magukon. A falakon régi, kinagyított fényképeken elevenedtek meg a harcsin fejedelmi család tagjai, a szomszédban működő első mongol iskolát néhány mongol–kínai nyelvű tankönyv, padok és többnyire kínai szövegekkel teleírt iskolatáblák jelképezték. A palota egyik idilli kertjének közepén pedig ott állt az utolsó harcsin fejedelem, Güngsangnorbu szobra.

A mongol *Kandzsúr*

Két belső-mongóliai kolostorban⁶ eltöltött viszontagságos félév után Ligeti 1929 decemberében érkezett meg a harcsin-mongol területeken található Wangyefu település lámakolostorába: „Délben már a harcsin fejedelem területén pihentünk meg Hszialhalaban. Az út végét alig bírtuk már kivárni. Végre, másnap délelőtt, utazásunk kilencedik napján feltűnt a harcsin fejedelem kolostora, ahogyan arrafelé nevezik: Harcsin uang miao.”⁷

⁵ A kézirat (Ligeti Lajos, *Notes philologiques prises á Kharcsin Wang Ta Miao* [喀喇沁王大庙]) a Keleti Gyűjteményben található, jelzete: Ligeti/01/06/02 (az ehhez hasonló jelzetek az alábbiakban is a Ligeti-hagyaték tagjaira utalnak).

⁶ Louis Ligeti, *Rapport préliminaire d'un voyage d'exploration fait en Mongolie chinoise, 1928–1931*. Budapest, 1933.

⁷ Ligeti Lajos, *Sárga istenek, sárga emberek*. Budapest, 1988, 292.

1. kép. A Palotamúzeum kapuja, 2011. augusztus. Fotó: Csontos Sára

2. kép. A fejedelmi palota kapuja 1930 februárjában. Ligeti Kh. 424. 1/4. Fotó: Ligeti Lajos

3. kép. Ópiumot szívó láma a wangyefui lámakolostorban, 1930. január. Ligeti Kh. 428. 3/4.
Fotó: Ligeti Lajos

Korábbi gyakorlatához⁸ hasonlóan bebocsátást kért a lámák közé a mongol buddhizmus tanulmányozása céljából, majd késedelem nélkül megkezdte munkáját. Azonban hamar szembesülnie kellett azzal, hogy fő célkitűzéseit itt sem tudja maradéktalanul teljesíteni: a lámák érdeklődése inkább az anyagi javak és az ópium körül forgott, és az addigi kutatóútja során tulajdonába került mongol nyelvű szövegek értelmezéséhez itt sem talált megbízható tanítót. Így vall erről az MTA Keleti Gyűjteményében őrzött egyik kéziratában:

„Kharčín Wang Ta Miao lámái nem sokkal tudósabbak lama-miao társaiknál. Egy embert sikerült találnom (陳 Tš'en láma), aki adott egy-két „tuyan”-t. Ő volt az itteni 四 Sseu lámám, de ő sem szent ember (ez ami legkevésbé érdekelt), sem nem tud mindent. Yarimpil láma, a házigazdám valamivel különb ember Tuan dečmčinél [*demčinél]. Oka nem az, hogy túlságosan καλοκαγαδιός, de talán az, hogy nem egészen földhözragadt szegény, mint az előbbi. Tanulni, találni az ő házában sem tudtam semmit. Különös: láma kolostorban (廟上)

⁸ A wangyefui tartózkodását megelőző lámakolostorokban végzett munkájáról részletesen beszámol a *Sárga istenek, sárga emberek* című könyvében. Ld. az előző jegyzetet.

éltem s azoknak a könyveknek a száma, amit tőlük kaptam, semmivel sem több annál, amit Láma-miaóban kaptam.”⁹

A kolostorban töltött pár hónap alatt, ahol az említett beszámoló szerint két Milarépa-szöveggel¹⁰ és az újévi *cam* tánc¹¹ fotódokumentációjával is gazdagította gyűjtéseit,¹² Ligeti egy nap arról értesült, hogy a harcsin fejedelem családi szentélyének könyvtárszobájában megtalálható a teljes, 108 kötetes mongol nyelvű buddhista szent szöveggyűjtemény, a *Kandzsúr*.

4. kép. A *cam* tánc egyik szereplője szarvasálarcban, 1930. január. Ligeti Kh. 437. 2/4.
Fotó: Ligeti Lajos

⁹ Ligeti/01/06/02.

¹⁰ Milarépa (tibeti: ཇུ་བཟུན་མི་ལ་རས་པ་) vagy más formában Mi la rasz pa (1040–1123) szentként tisztelt tibeti filozófus, költő, aszkéta, a tibeti buddhizmus egyik legfontosabb alakja, aki egy felnőttkorában történt titkos beavatás (*guhyābhiṣeka*) után a Nepálhoz közeli hegyekbe vonult remetéletet élni. Lelki-szellemi élményeiről és mindennapjairól a *Százezer ének* (*Mgur 'bum*) címet viselő misztikus művében vall. Tőle származtatják a buddhizmus lámaista irányzatát. A Ligeti beszámolójában említett Milarépa-művek sorsa jelenleg kérdéses, a Keleti Gyűjteményben őrzött példányok egyike köthető csak bizonyíthatóan Ligetihez (adatai: Mong. 318, ajándék, Ligeti L., 1976).

¹¹ *Cam* (tibeti: འཇམ་, Wylie: 'cham) tibeti eredetű rituális tánc, melyet buddhista kolostorokban adnak elő jelmezt és maszkot viselő szerzetesek, megelevenítve a Tanítás egyes fejezeteit. Bővebben: Majer Zsuzsa–Teleki Krisztina, A Cam tánc hagyományának felélesztése Mongóliában. In: *Hagyományos mongol műveltség*. II. Szerk. Birtalan Ágnes. DVD. Budapest, 2014. A Ligeti-émlékév alkalmából készült egy kiadvány a tudós buddhista témájú fotóiból, amely tartalmazza a *cam* táncról készített képeit is. A kötet a Mongol és Belső-ázsiai Tanszék gondozásában az érdi Magyar Földrajzi Múzeum közreműködésével jelent meg: *Monasteries, Deities and Lamas in Inner Mongolia. Photos by Lajos Ligeti from 1929–1930. Dedicated to the 120th Anniversary of Lajos Ligeti's Birth and the 4th International Conference on Aspects of Mongolian Buddhism organised by the Department of Mongolian and Inner Asian Studies, Eötvös Loránd University, Budapest, 20–21 October 2022*. Ed. by Ágnes Birtalan in collaboration with Katalin Puskás and Attila Rákos. Budapest–Érd, 2022.

¹² Ligeti/01/06/02.

Az eset jelentőségének megvilágításához vissza kell mennünk Ligeti párizsi tanulmányútjának (1925–1928) időszakába. A Paul Pelliot (1878–1945) által megszerzett és a Bibliothèque nationale-ban őrzött mongol *Kandzsúr*-szövegek már ott felkeltették a magyar kutató figyelmét, a könyvtár inventáriuma alapján azonban Ligeti úgy tudta, hogy a gyűjtemény csonka, sőt, a gyűjtemény katalógusa sem készült el, mivel a munkát végző B. Ja. Vladimircov (1884–1931) a háború kitörése miatt nem tudott visszatérni Párizsba. Így Ligeti számára a belső-mongóliai kutatóút egyik célja a teljes mongol nyelvű *Kandzsúr* megtalálása és tanulmányozása volt.

„Érthető érdeklődéssel, valahányszor mongol lámakolostor környékén megfordultam, mindig a mongol szentkönyvgyűjtemény után kutattam. Sajnos, igen sokáig eredménytelenül. Sem Kuku hotóban, sem a pekingi Junghokungban, sem a Szungcsusziban, sem a Huang sziban nem vezettek eredményre kutatásaim. Mikor a pekingi Mahakála-templom könyvtárszobáját, lopva, hogy a többiek ne lássák, megmutatta tanítóm, Pai láma, végre sikerült egy mongol *Kandzsúr*t találnom. Sajnos, sokra nem mehettem vele. Először is hozzáférhetetlen volt. ... És itt most azzal fogadtak, hogy megvan a régóta keresett gyűjtemény, szép selyemköntösbe öltöztetve ott őrzik a fejedelem könyvtárszobájában, a templomban!”¹³

„Kungszang norbu kegyesen meghallgatott, s megerősítette maga is, hogy csakugyan van mongol nyelvű nyomtatott *Kandzsúr*ja, teljes példány, 108 kötet. Csak tanulmányozzam. A részleteket azonban beszéljem meg a jámenben Li tálaojéval. Látogatásom tehát várakozáson felüli eredménnyel járt. Megvolt a mongol *Kandzsúr*, és én akár holnap hozzákezdhetek átböngészéséhez.”¹⁴

A herceg jóváhagyásával tehát a kolostorba szállíttatta a mongol buddhista kánon összes példányát, és ott a helyszínen elkészítette annak katalógusát.

„A mongol Kanjur. Száznyolc kötet, vörös, nyomtatott teljes példány. Azonos azzal, amit Pekingben láttam a Mahākāla miaoban. Megvan Urgában, sőt megvan egy majdnem teljes példánya Párizsban is. Párizsban a három év alatt több kötetét magam is forgattam kezemben (elég nehezen, a szolga minden ürügyet felhasznált, hogy elvegye kedvem a további érdeklődéstől. Ma megértem őt, egy-egy kötet 30–40 font). Elég kedvetlenül fogtam a munkához, hiszen ezt Párizsban is megtalálhatom és elvégezhetem, sokkal kényelmesebben, az egészen kétségtelen, ha hasonlíthatatlanul hosszabb idő alatt is. Ma mikor a munka végére értem, belátom, hogy nem egészen felesleges az, amit végeztem. Párizsban nem tudtam még eleget ahhoz, hogy rendes katalógust készíthettem volna róla. Az Institut de France Schilling von Carnstadt gyűjteménye vezetett be igazán az effajta munkába. Megvallom ezen az első gyűjteményen sokat kínlódtam. Az a körülmény meg hogy megvan ez a nyomtatott Kanjur a Bibliothèque

¹³ Ligeti, *Sárga istenek*, 365.

¹⁴ Ligeti, *Sárga istenek*, 371.

5. kép. Ligeti Lajos kínai segéde és a kolostor egyik lámája cipeli a *Kandzsúr*-köteteket a palotából a kolostorba, 1930. január. Ligeti Kh. 436. 4/4. Fotó: Ligeti Lajos

Nationaleban is (egyetlen példány Európában, mely iránt buddhista specialisták és mongolisták egyaránt érdeklődnek), csak aláhúzza egy ilyen katalógus jelentőségét.”¹⁵

Évekkel később, a katalógus nyomdai előkészítése során ismét Párizsba látogatott, hogy a fejedelem kötetei alapján elkészített belső-mongol változatot összevesse a Bibliothèque nationale-ban található példányokkal. A munka során számos hibát, kihagyást pótol, és megállapította, hogy a párizsi *Kandzsúr*-gyűjtemény is teljesnek tekinthető, csupán a száznyolcadik kötet végéről hiányoznak a kolofonok és az indexek.¹⁶ Ugyanekkor a buddhista kánon két példányának konkordanciáját is elkészítette.¹⁷

A jelen kutatás során nemcsak a katalógus forrása, de egy további hozzá kapcsolódó tudománytörténeti érdekesség is napvilágra került. Róna-Tas András hívta fel a figyelmemet arra, hogy noha a *Katalógus* tartalomjegyzékében ott szerepel az „Előszó” fejezet, magából a megjelent műből hiányzik. Ennek okát a nemrég elhunyt Kara György (1935–2022) szíves közléséből ismertem meg: az előszót a budapesti Franklin Nyomdában szedték, amely egy bombatalálat miatt megsemmisült, míg a katalógus többi része a Karcagi Nyomdában készült, amely szerencsésen átvészelte a második világháború pusztításait.

A Güngsangnorbu tulajdonában lévő *Kandzsúr*-kötetek további sorsa eddig ismeretlen, ennek kiderítése későbbi kutatás feladata lesz.

Güingsangnorbu, az utolsó harcsin fejedelem (1871–1930)

Güingsangnorbu¹⁸ személye eddig mérsékelt figyelmet kapott a nyugati mongolisztika történetében.¹⁹ Ligeti maga sem tér ki részletesen a munkásságára, inkább a mongol hercegek nem túl sikeres késő Qing-kori történetéről ír. Pedig Güng herceg (ahogy gyakorta rövidítették nevét²⁰), a modern kori belső-mongol történelem egyik legkiemelkedőbb és legbefolyásosabb szereplője volt. Jelen tanulmányban nincs lehetőségem teljes képet adni a herceg szerteágazó és terjedelmes életművéről, csupán egy általános áttekintésére törekszem. Ezt

¹⁵ Ligeti/01/06/02.

¹⁶ Louis Ligeti, *Le Kanjur Mongol Imprimé de la Bibliothèque Nationale*. *Journal Asiatique* 253 (1965) 329–330.

¹⁷ Louis Ligeti, *Catalogue du Kanjur mongol imprimé*. I. (Bibliotheca Orientalis Hungarica, 3.) Budapest, 1942–1944.

¹⁸ A herceg neve több változatban maradt fenn, én a nemzetközi mongolisztikában elterjedt *Güingsangnorbu* változatot használom.

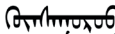
¹⁹ Ez alól kivételt képez Jagchid Sechin, *Prince Gungshangnorbu: Forerunner of Inner Mongolian Modernization*. *Zentral-Asiatische Studien* 12 (1978) 147–158 és Christopher P. Atwood, *Young Mongols and Vigilantes in Inner Mongolia's Interregnum Decades 1911–1931*. (Brill's Inner Asian Library, 6.) Leiden–Boston–Köln, 2002, 83–87.

²⁰ Atwood, *Young Mongols*, 83.

azonban szükségesnek látom kiegészíteni a térség történetével a századforduló táján – annak a világnak a történetével, ahová Ligeti 1929-ben megérkezett.

A Qing-dinasztia (1644–1911) fennhatósága alá tartozó Belső-Mongóliát (kínai Nei Zhasake 内扎萨克 / Nei Menggu 内蒙古) a mandzsu kormány negyvenkilenc zászlóra (mongol *qošiyun*, halha *xouyy*, kínai *qi* 旗) osztotta fel, ez volt az alapvető közigazgatási egység.²¹ A zászlók élén egy-egy helyi mongol fejedelem (mongol *jasay noyan*, kínai *zhasake qinwang* 扎萨克亲王) uralkodott, akit közvetlenül a mandzsu császár irányított, rangja pedig apáról fiúra szállt.²²

Az ópiumháborúkat (1839–1842, 1856–1860) megelőző korszakban a mongol törzsek zászlókra való felosztása, valamint a mandzsu kormány szegregációs politikája (*fengjin* 封禁)²³ miatt a mongol lakosság nem érintkezhetett más etnikumokkal, köztük a Nagy Fal túloldalán élő kínai lakossággal sem. Ez a körülmény jelentősen meghatározta a térség fejlődését.²⁴ Az ópiumháborúkat követően a nyugati nagyhatalmak benyomulása az országba, valamint az oroszok északról történő expanziója a belső-mongol területekre is döntő hatással volt. Cixi anyacsászárnő (1835–1908) 1901-es reformja (*qingmo xinzheng* 清末新政) az ősi, feudális jellegű gazdasági berendezkedés helyett a magántőke megjelenését szorgalmazta, és feloldotta a szigorításokat az ipari vagy kereskedelmi célból történő magánberuházások elől.²⁵ Belső-Mongóliában megkezdődött a hagyományos állattartó gazdálkodásból származó élelmiszerek kereskedelmi forgalomba hozatala, ezzel összefüggésben eltörölték a nem mongol lakosság be- és kiutazására irányuló korábbi tiltásokat. A belső-mongol legelőkön megjelentek a termőföldre éhes kínai parasztok, a földek művelését már császári rendelet engedélyezte.²⁶ Ezzel a hagyományos mongol életforma rövid időn belül radikális átalakuláson ment keresztül.

Ennek a változó kornak a szülötte volt a harcsin Güngsangnorbu (*Gongsang nu'erbu* 贡桑诺尔布, mongol Günsennorob, , halha Гүнсэһнороб),

²¹ Huhbatar Borjigin, The History and Political Character of the Name of 'Nei Menggu' (Inner Mongolia). *Inner Asia* 6 (2004) 63–64.

²² Rita Merkle, Fifty Years of Transformation: The Decline of Nomadic Pastoralism in China – A Case Study from Inner Mongolia. *Études mongoles & sibériennes, centrasiatiques & tibétaines* 43–44 (2013) <https://journals.openedition.org/emscat/2166> (2022. szeptember 23.).

²³ A szegregációs politikáról bővebben: Hiroki Oka, The Mobility of Mongolian Banner Subjects in the Mid-Qing era. *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko* 76 (2018) <https://core.ac.uk/download/pdf/236669983.pdf> (2022. szeptember 23.).

²⁴ Jian Hong–Sheng Xing, Gongsang nuerbu yu neimenggu jindai baokanye de jiansheng / 江鸿 盛型, 贡桑诺尔布与内蒙古近代报刊业的诞生 [Gongsang Norbu és a belső-mongóliai modernkori újságírás megszületése]. *Xinwen Luntan / 新闻论坛* 3 (2016) 99.

²⁵ Uo.

²⁶ Borjigin, The History and Political Character, 66.

a Harcsin Jobb Zászló (mongol *josutu-yin čiyulyan*, , kínai *zhousutu meng kalaqin youqi* 卓索图盟, 喀喇沁右旗) utolsó fejedelme.²⁷

Köszönhetően annak is, hogy a harcsin zászlók mind a pekingi udvarhoz, mind a jeholi (ma *Chengde* 承德市) nyári palotához legközelebb fekvő mongol területek voltak, a helyi nemesek és a mandzsu udvar között szoros kapcsolat állt fenn, melyet igyekeztek házasságok révén még szorosabbra fűzni (*fengwang lianyin* 封王联姻).²⁸ Güngsangnorbu édesanyja is a mandzsu császári családból származott.²⁹

A fiatal herceg igazi főnemesi nevelést kapott, apja, a könyörtelen és mélyen vallásos úr hírében álló Wangdud Namjil (1844–1898) az ország legjobb tanárait hívatta hozzá. Ennek köszönhetően már igen fiatalon jártasságot szerzett a mandzsu, a tibeti és a kínai nyelvben, de a kalligráfiában, a festészetben és a versírásban is korán megmutatta tehetségét. Tizenöt évesen Konfuciusz klasszikus műveit tanulmányozta.³⁰ Anyjának a kínai és más idegen kultúrák iránt való nyitottságát, apjának a mongol örökség tiszteletét köszönhette.

Wangdud Namjil 1898-ban bekövetkezett halála után Güngsangnorbu átvette a Harcsin Jobb Zászló vezetését, és határozott elképzelésekkel látott neki munkájának. Céljai között a mongol területek nagyobb önállóságának megszerzése, az adózás helyi szinten történő felügyelete, az oktatás fejlesztése, valamint erős mongol hadsereg felállítása volt. Uralkodását azzal kezdte, hogy az apja által bevezetett régi szokásjogi szabályok nagy részét megszüntette, például az eseti adókimetést fix adózási rendszerre cserélte.³¹ Apja elkötelezett rajongója volt a pekingi operának, halála után azonban Güng herceg leállította a fényűző színház építkezési munkáit, felszabadította a palota szolgálait a kötelező ingyenmunka alól, eltörölte a földre borulás ősi szokását, az egyszerű meghajlás mellett a modern stílusú házasság intézményét is szorgalmazta.³²

Miután sikeresen elérte, hogy a bokszerlázadás (1899–1901) elkerülje a régiót, nem csak a térségben, de Pekingben is hírnévre tett szert. Ezt kihasználva a felkelés leverése után petíciót nyújtott be a császári udvarhoz gazdasági

²⁷ Az általa irányított területhez három harcsin és két tümed törzs tartozott. Ld. Borjigin, *The History and Political Character*, 64.

²⁸ Baladou Geqi, *Xindai neimenggu shi shiliaode tuchutedian – yi zhuming gongwang Gongsang Nuoerbu de shiliao wei li* / 白拉都格其, 近代内蒙古史史料的突出特点 – 以著名王公贡桑诺尔布的史料为例 [A modern kori belső-mongol történeti anyagok jellegzetes vonásai – Güngsangnorbu történeti forrásainak tükrében]. *Shaoshu minzu shi ji shiliao yanjiu* / 少数民族史及史料研究 3 (1999) 306.

²⁹ Sechin, *Prince Gungasangnorbu*, 148.

³⁰ Feng Shun, *Kalaqin youqi zhasake qinwang – Gongsang Nuoerbu* / 风瞬, 喀喇沁右旗扎萨克亲王 – 贡桑诺尔布 [A harcsin jobb zászló fejedelme – Güngsangnorbu]; <https://zhuanlan.zhihu.com/p/146147310> (2022. szeptember 23.).

³¹ Sechin, *Prince Gungasangnorbu*, 152.

³² Shun, *Kalaqin youqi zhasake qinwang*.

6. kép. A fiatal Günsangnorbu feleségével, Shan Kunnal (善坤), valamint a Belső-Mongóliába érkezett japántanárnővel (és kémvel), Misako Kawaharával. <https://zhuanlan.zhihu.com/p/149251681> (2022. szeptember 23.)

és oktatási reformok bevezetése végett; ezeket a nyugati hatalmak növekvő befolyása miatt végül engedélyezték neki.³³

Az első mongol iskola

A századforduló környékén a mongol gyermekek számára gyakorlatilag nem létezett közoktatás, a lakosság döntő többsége írástudatlan volt. A herceg így írja le a helyzetet a császári udvar számára vezetett memoárjában: „Csupán száz ember van itt, aki ért kínaiul, emellett csak néhány, aki tud mongolul.”³⁴ A fejedelem mélyen hitt abban, hogy a mongol kultúra megmaradását és fel-emelkedését a modern oktatás megszervezése fogja megoldani. A császári udvar támogatásával 1902 őszén megalapította Belső-Mongólia első modern stílusú állami oktatási intézményét, a Chongzheng Iskolát (*Chong Zheng Xuetang* 崇正学堂).

Az intézmény, amelynek maga Güngsangnorbu volt az igazgatója, és a hercegi palota szomszédságában állt, minden szempontból egyedülállónak számított: a harcsin zászlóhoz tartozó mongol diákok ingyen tanulhattak anyanyelvükön, a közelben élő gyerekeket külön iskolaszekérrel hozták és vitték, de tartozott az iskolához kollégium is. A klasszikus kínai művek és a kínai nyelv mellett japánul is tanultak a gyerekek, a modern oktatás tananyagát alkotó tárgyakat (testnevelés, földrajz, algebra, történelem, művészet) az ország egész területéről érkező szakképzett tanárok oktatták.³⁵ A helyi mongolok kezdetben bizalmatlanul fogadták a kezdeményezést, és sokáig nem merték iskolába küldeni a gyerekeiket. A fejedelem ösztönzésképp a gyerekeit iskolába küldő szülők számára eltörölte a háztartásokra kirótt regisztrációs adót, és a házuk bejárati ajtajára jutalomplakettet függesztetett ki.³⁶ Évekkel később az iskola legtehetségesebb diákjainak pedig pekingi, tianjini³⁷ és japán ösztöndíjlehetőséget biztosított. A fejedelem az iskolaavatón tartott beszédében így fogalmazott:

„Én mint fejedelem a legmagasabb nemesi címet birtokolva és életemet hercegként leélve mondhatom, semmi okom nincs az elégedettségre. Ennek ellenére még soha nem voltam olyan boldog, mint a mai nap. Ennek oka, hogy láthatom, amint a zászlómhoz tartozó fiatalok átlépik az új iskola küszöbét, láthatom, ahogy oktatásban részesülnek, és a jövőben mindegyikük képes lesz

³³ Sechin, Prince Gungsangnorbu, 48.

³⁴ Jian–Sheng, Gongsang nuerbu, 100.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo.

³⁷ Tianjin (天津市) Észak-Kína legnagyobb part menti városa, „Peking kapujának” is nevezik. Güngsangnorbu idején számos nyugati nagyhatalom, köztük az Osztrák–Magyar Monarchia is birtokolt koncessziós területeket a városban.

7. kép. A Chongzheng Iskola egykori iskolatáblái a Harcsin Palotamúzeumban, 2011. augusztus.
Fotó: Csontos Sára

arra, hogy elbírja azt a felelősséget, amit Dzsingisz kán örökségének visszaállítása jelent majd.”³⁸

A herceg mondatait, ha nem is olyan ambiciózus módon, de igazolta az idő. A Chongzheng Iskolából került ki a 20. század eleji belső-mongol értelmiség legjava, és a herceg iskolaalapítási példáját egyre többen követték.³⁹ A Belső-Mongol Népi Forradalmi Párt későbbi vezetője, Sainbajar 1927-ben például így nyilatkozott az amerikai újságírónak, Anna Louise Strongnak:

„Azok a keleti tartományokban élő mongolok, akik a legközelebb voltak a kínai ellenőrzéshez, kínai módra éltek, földet műveltek, falvakban telepedtek le, míg más mongol törzsek még mindig a nomád életmódot követték. Kulturális elmaradottságuk ellenére kiváló diákok emelkedtek ki közülük. ... Ezen iskolák diákjai ma a Belső-Mongol Népi Forradalmi Párt vezetői, és valamennyien a Kuomintanghoz kötődnek.”⁴⁰

³⁸ 我身为王爵，位极人臣，养尊处优，可以说没什么不如意的事情，可我从来没有像今天这样高兴。因为我看到了我的旗民子弟入了新学堂，受到教育，将来每个人都会担当起恢复成吉思汗伟业的责任。 <https://zhuanlan.zhihu.com/p/146147310> (2022. szeptember 23.).

³⁹ Erről részletesebben ld. Atwood, *Young Mongols*, 82–83.

⁴⁰ Atwood, *Young Mongols*, 82.

8. kép. A Chong Zheng Iskola zászlaja.
<https://new.qq.com/rain/a/20200419A07ICZ00> (2023. február 3.)

9. kép. A mongol iskola korabeli fényképe madártávlatból, 1930-as évek. Fotó: Csontos Sára
(a Harcsin Palotamúzeumban kiállított fényképről készült felvétel)

A császári Kína egyre szorongatottabbá váló politikai helyzetére reagálva Güingsangnorbu katonai iskolát is alapított (*Shouzheng wubei xuetang* 守正武备学堂), s mivel a Chongzheng Iskolába csak fiúk járhattak, így 1905-ben megalapította Belső-Mongólia első leányiskoláját is (*Ju Zheng Nü Xuetang* 毓正女学堂). A herceg kiemelt jelentőséget tulajdonított a nők társadalomban betöltött szerepének, az elmaradott harcsin régió fejlődését az ő oktatásuk nélkül elképzelhetetlennek tartotta. Az iskolában, ahová a herceg húga is járt, a háztartási alapismeretek mellett a történelem, a matematika és a kínai nyelv is a tananyag része volt, emellett egy Japánból érkező tanárnő japán nyelvet is oktatott.⁴¹

10. kép. Két mongol lány, 1930. február. Ligeti Kh. 435. 2/4. Fotó: Ligeti Lajos

A belső-mongóliai ipar beindítása

Güing herceg az 1903-ban megrendezett Nemzetközi Ipari Világkiállítás miatt Oszakába utazott, ahol a Meidzsi-restauráció folyamatait és eredményeit vizsgálva ráébredt Kína, de főleg Belső-Mongólia súlyos elmaradottságára.⁴² Japánból visszatérve a Chongzheng Iskola négy legtehetségesebb diákját egy tianjini textilgyárba küldte, hogy elsajátítsák a textilgyártás technikáját. Visszatértük után textil- és szőnyeggyárat alapított a harcsin térségben, ahol a kínai

⁴¹ Jian–Sheng, Gongsang nuerbu, 99.

⁴² Sechin, Prince Gungsangnorbu, 149.

kikötővárost megjáró fiatalok tanították be a munkásokat, s a gyár rövid időn belül nagy profitra tett szert. A régió fejlesztésének érdekében modern posta- és telefonközpontot állítottatott fel. A postán dolgozó helyi fiatalok három műszakban járták a harcsin területek és Peking, illetve Tianjin közti távolságot, és a levelek mellett rendszeresen elhozták a nagyvárosi újságokat, magazinokat is. A helyi telefonközpontból nemcsak az ország nagy részét, de a pekingi külföldi nagykövetségeket is el lehetett érni.⁴³ Ennek köszönhetően a pár éve még teljesen elzárt, Nagy Falon túli vad vidékből a külföldi nagyhatalmakkal közvetlen összeköttetésben álló régió lett.

Politikai szerepvállalása

1910 végén Güngsangnorbu – előre látva a Qing-dinasztia bukását – több mongol fejedelemmel együtt kiáltványt nyújtott be a mandzsu udvarnak, céljuk Belső-Mongólia egyesítése és szuverenitásának elnyerése volt. A Kínai Köztársaság kikiáltása, valamint Külső-Mongólia függetlenedése után a belső-mongóliai önállósodási törekvések még jobban felerősödtek. A belső-mongol hadsereg megerősítésének érdekében a harcsin fejedelem tárgyalásokat kezdeményezett Japánnal, sőt szövetségre is lépett velük.⁴⁴ 1912-ben küldöttséget menesztett Urgába (halha *Ix Xürē*, mongol *Yeke Kūriyen*; a mai Ulánbátor régi neve), hogy felmérje a független mongol állam helyzetét és az egyesülés lehetőségeit. Végül ez utóbbi elképzelést elvetette, és egyéb lehetőségeket, köztük egy egyesült mandzsu-mongol független régió megszervezését kereste. Mielőtt azonban komolyabban elkötelezetté vált volna a belső-mongol autonóm törekvések ügyében, Yuan Shikai⁴⁵ személyes utasítására Pekingben kinevezték a Mongol–Tibeti Ügyek Hivatalának (*Meng Zang Shiwu Ju* 蒙藏事務局) elnökévé. A tisztség igen komoly felelősséggel járt, a Hivatal elnökeként közel tizenhat évig a belső-mongóliai fejedelmek első embere volt. Aktív politikai szerepvállalását jelzi, hogy Sun Yat-senhez fűződő ismeretségének köszönhetően a Kuomintang alapításában is részt vett.⁴⁶ A Mongol Népköztársaság megalakulása tovább erősítette a belső-mongol reformerek és forradalmárok reményeit, míg a konzervatív oldal gyanakvással figyelte a szomszédban végbemenő változásokat.⁴⁷

⁴³ Feng Shun, *Kalaqin youqi zhasake qinwang*.

⁴⁴ Borjigin, *The History and Political Character*, 68–69.

⁴⁵ Yuan Shikai (1859–1916), kínai politikus, katonai vezető, az Északi Kínai Hadsereg parancsnoka volt, aki részt vett a császárság megbuktatásában. 1912-ben köztársasági elnök lett, az 1916-os halálát megelőző évben saját magát kiáltotta ki kínai császárrá.

⁴⁶ A Kuomintang a kelet-mongolok, ezen belül is a Harcsin Jobb Zászló területén jelentős támogatottságra tett szert, mindez a vidék fejlődését meghatározó mandzsu befolyással és a mandzsuk erőteljes sinizálódásával volt szoros kapcsolatban.

⁴⁷ Sechin, *Prince Gungasangnorbu*, 52.

11. kép. „Kung-Szang Norbu, a harcsin mongol törzs királya.” 1930. február. Ligeti Kh. 423.
4/4. Fotó: Ligeti Lajos

E két tábor között állt Güngsangnorbu, aki nemcsak a belső-mongol politikai csatározásokban próbált józan hangot képviselni, de az észak-kínai hadurak és a mongol lakosság közti sorozatos incidenseket is igyekezett elsimítani.

Emellett azonban továbbra is a mongol fiatalok oktatását tartotta a legfontosabb feladatának. 1913-ban Pekingben megalapította a híres Mongol–Tibeti Iskolát (*Meng Zang Xuexiao* 蒙藏学校), ahol számos, később híressé vált mongol fiatal is tanult, köztük a Belső-Mongol Népi Forradalmi Párt alapítója, a Kuomintanggal később Tajvanra menekülő politikus, Serengdonrub (Bai Yunti 白云梯, 1894–1980) vagy a Kínai Kommunista Párt legmagasabb rangot elért nemzetiségi tagja, a Belső-Mongólia autonómiáját kiharcoló Ulanhu (Wulanfu 乌兰夫, belső-mongol Ulayanküü , 1906–1988) is.

Halála előtt egy évvel, amikor a *Kandzsúr*-kötetek ügyében wangyefui palotájában Ligeti Lajos felkereste őt, már visszavonult a politikától, de a harcain területek, köztük a lámakolostor sorsát még kézben tartotta. A kínai földön tapasztaltakhoz képest Ligetinek hamar feltűnt a fejedelem tájékozottsága, ám nyugatias megjelenésében a mongol kultúra pusztulását vélte látni:

„Kungszang norbu ismerte Európa térképét, ha az újabb országhatárok felől némi zavarai is voltak. Tudott Magyarországról, sietve megjegyezte, hogy azelőtt Ausztriával együvé tartozott. Két ország, egy császár. Ez már valóban annyi jólértesültség volt, hogy alig tudtam hová lenni csodálkozásomban. ... Teljesen kínai módra volt öltözve. Minden a legfinomabb anyagból készült, ami rajta volt, de egy szál mongol ruhadarabot nem tudtam felfedezni rajta. ... Nagy, kerek, aranykeretes szemüveg ült az orrán. Aranytárgyat Észak-Kínában szinte sohasem látni. ... Olyan különös érzés fogott el Kungszang norbu mongol fejedelem modernségének láttára. De azért lehetetlen volt arra nem gondolnom, hogy az efféle haladás, haladás az elpuhultság felé, haladás, mely a nomád ősök kemény életmódjától a kínai vagy a nyugati ember neki idegen kényelméhez vezet, az volt mindig az egykor hatalmas nomád népnek, törzsnek a veszte.”⁴⁸

Záró gondolatok

Nehéz megállapítani, hogy Ligeti mennyire ismerte vagy egyáltalán ismerte-e a fejedelem munkásságát, de a rá jellemző szigorú ítéletek Güngsangnorbu esetében sem maradtak el. Nyolcvan évvel az események után azonban már úgy tűnik, hogy a belső-mongol kultúra felemelkedését nem a modern oktatás hiánya és nem is a magyar kutató által említett kényelmes, letelepedett életmód, hanem a hagyományok és identitás átörökítésére szolgáló legfontosabb eszköz, a harcain herceg által a kínai közoktatásba bevezetett mongol nyelv fokozatos kiszorítása hátráltatja.

⁴⁸ Ligeti, *Sárga istenek*, 370.

Lajos Ligeti and the last Kharchin Mongol Prince

Sára CSONTOS

In this study, one of the most important scientific results of Lajos Ligeti's research journey to Inner Mongolia and the historical context of the completion of the Catalogue of the printed Mongolian Kanjur prepared in a lama monastery near Chifeng city are described. In addition, an account of the remarkable life achievements of the owner of the Kanjur volumes, the last Kharchin Mongol Prince Güngsangnorbu is also offered. While Ligeti's work on the Buddhist canon has been well known to the academic world, the source of the catalogue has only been identified during the present research.

Kápolnás Olivér

Ligeti Lajos: *A mongol törzsi szervezet fejlődése*

Ligeti Lajosnak, a magyar orientalisztika példátlanul fényes csillagának öröksége hatalmas. Rengeteg tanulmányt és könyvet írt, és vannak olyan művei, melyek nem jelentek meg életében. Ezek egyike egy egyetemi jegyzet, melynek címlapján ez szerepel:

A BELSŐÁZSIAI INTÉZET JEGYZETEI 1.

A MONGOL TÖRZSI SZERVEZET FEJLŐDÉSE

LIGETI LAJOS egy. ny. r. tanár
előadásai az 1947/1948. tanév első felében.

Budapest 1947.

A kötet 72 számozott oldalt tartalmaz, láthatóan írógéppel írták, az általam ismert példány egy indigós másolat lehet. A lapméret 22×26 cm, a bordó színű borító könyvkötészetből származik. A mű több szempontból is érdekes, így például tartalma és nézőpontja, kiadási dátuma és sorsa miatt. A tartalomjegyzék a következő:

TARTALOMJEGYZÉK¹

BEVEZETÉS	1
I. A MONGOL TÁRSADALMI FEJLŐDÉS KEZDETEI. XI–XII. sz.....	2
A mongolok életmódja.....	2
A nemzetségi szervezet.....	6
A nemzetségek szövetsége és tagozódása.....	10
Összefoglalás	15
II. A MONGOL HŰBÉRISÉG ELSŐ KORSZAKA. XIII–XIV. sz.	17
Bevezetés	17

<https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2022.2.65>

¹ Az alább idézett részletekben hűen követem az eredeti jegyzet tipográfiáját (nagybetűk, aláhúzások).

A mongol hűbériség kialakulása és a nökör-intézmény.....	18
A hűbéri rendszer felépítése.....	21
A hűbéri viszony tartalma.....	32
Összefoglalás.....	36
III. A MONGOL HŰBÉRISÉG MÁSODIK KORSZAKA. XIV–XVII. sz.	39
Források és bibliográfia.....	39
a) kínai források.....	39
b) európai források.....	41
c) mongol források.....	41
Történelmi áttekintés.....	46
A mongol társadalmi szervezet átalakulása.....	51
Hűbéri méltóságok.....	58
MONGOL TÁRSADALMI, JOGI, GAZDASÁGI ÉS KATONAI TERMINOLÓGIA.....	62

A jegyzetnek nem találjuk előzményét Ligeti korábbi művei között, azaz nem egy már megjelent, nagyobb munkáját foglalta össze az egyetemi hallgatók számára. Néhány rész azonban szinte szó szerint megtalálható Ligeti korábbi tanulmányaiban. Így például a mongol törzseket két részre osztja: *ke'er-ün irgen* ('pusztai nép') és *hoi-yin irgen* ('erdei nép').² A felosztást tárgyaló néhány bekezdés nagyon hasonlít „Az uráli magyar őshaza” című tanulmányában megjelentekhez.³ Ezenkívül a forrásokat tárgyaló rész egy korábbi recenzióból köszön vissza.⁴

A mű nagy részben követi B. Ja. Vladimircov *Obszcsesztvennij sztroj mongolov. Mongolszkij kocsevoj feodalizm (A mongolok társadalmi szervezete: a nomád feudalizmus)* című művét, amely eredetileg 1934-ben jelent meg orosz nyelven,⁵ majd 1948-ban napvilágot látott francia fordítása is.⁶ A megjelenési dátumok alapján Ligeti nem az átültetést használta, hanem az orosz nyelvű változatot. Annak ellenére, hogy néhol egész mondatokat vett át, Vladimircov műve nincs sehol feltüntetve, bár a neve itt-ott felbukkan. Ennek az lehet az oka, hogy Ligeti ezt a munkáját nem tudományos műnek szánta, hanem csupán egyetemi jegyzetnek. A szerző többször is szó szerint idéz *A mongolok titkos történetéből*

² Ligeti Lajos, *A mongol törzsi szervezet fejlődése*. Budapest, 1947, 2.

³ Ligeti Lajos, Az uráli magyar őshaza. In: *A magyarság őstörténete*. Szerk. Ligeti Lajos. Budapest, 1943, 60–61. Vö. Ligeti Lajos, *A mongol törzsi szervezet fejlődése*, 2–3.

⁴ Ligeti Lajos, B. J. Vladimircov, A mongol írott nyelv és a chalcha nyelvjárás összehasonlító nyelvtana. Bevezetés és hangtan – N. N. Poppe, A mongol társalgási nyelv gyakorlati kézikönyve. A chalcha nyelvjárás. *Nyelvtudományi Közlemények* 48 (1933) 326.

⁵ Борис Яковлевич Владимиров, *Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм*. Ленинград, 1934.

⁶ Boris Vladimirtsov, *Le régime social des Mongols. Le féodalisme nomade*. Trad. par Michel Carsow. Paris, 1948.

(a továbbiakban: *MTT*), azonban megállapítható, hogy ezeket a részleteket nem a mongol változathoz fordítja, hanem Vladimircov művéből. Mindezek ellenére nem beszélhetünk „szolgai kivonatolásról”, hiszen Ligeti műve olyan elemeket is tartalmaz, melyek hiányoznak a fő forrásmunkaként használt monográfiából. Ezek közül önálló fejezetet tesz ki egy szójegyzék, mely a műben előforduló fogalmakat magyarázza.⁷ Álljon itt ebből néhány példa:

daruya, daruyacün (elnyomó)

- 1) a letelepedett hűbéresek élén álló adminisztratív és adószedő főtisztviselő
- 2) az otoy-főnök (ejen) mellett álló kisebb polgári méltóság neve⁸

elči

- 1) követ
- 2) az otoy-főnök poroszlója⁹

jad (idegen)

az az egyén, aki nem tartozik a nemzetségbe, illetve nem ugyanattól az őstől (ebüge, yasun) származik¹⁰

möngükü

leborulás, mint hűbéri tisztelet, homagium kifejezése¹¹

nökür (barát, társ)

katonai segítőtárs, socius, familiaris, a hűbéresek egy faja¹²

Vladimircov nyomán Ligeti is elsősorban címek és fogalmak alapján mutatja be a mongol társadalmat. Fő forrásként *A mongolok titkos története* és Rašid ad-Dīn Ġāmi ‘*at-Tawārīh* (*Krónikák gyűjteménye*) című műve szolgál. Analógiaként többször felbukkan a feudalizmus, amivel Ligeti új szintet hoz a hazai szakirodalomba, ugyanis korábban nem beszéltek feudalizmusról, hűbéri társadalomról a nomádok kapcsán. Elég csak Deér József széles körben elterjedt és idézett *Pogány magyarság – keresztény magyarság* című művére gondolni, amelynek egy fejezete ugyan részletesen bemutatja a nomád, steppei világot, ám sem a feudalizmust, sem bármely hozzá kapcsolódó egyéb terminust nem említ.¹³

A jegyzetben a mongol társadalom áttekintése mellett kivonatot kapunk a mongol történelemből is. Ennek a résznek a fő célkitűzése, hogy a bemuta-

⁷ Ligeti, *A mongol törzsi szervezet fejlődése*, 62–71.

⁸ Ligeti, *A mongol törzsi szervezet fejlődése*, 64.

⁹ Uo.

¹⁰ Ligeti, *A mongol törzsi szervezet fejlődése*, 65.

¹¹ Ligeti, *A mongol törzsi szervezet fejlődése*, 67.

¹² Uo.

¹³ Deér József, *Pogány magyarság – keresztény magyarság*. Budapest, 1938, 5–34 („A steppe kultúrája” című fejezet).

tott társadalomnak és változásainak megfelelő keretet, háttérrel adjon. A jegyzet úgy mutatja be a mongol történelmet, mint amely egy kezdeti ideális állapotból indul. A Jüan-dinasztia Ligeti szerint (az előkelőket kivéve) inkább ártott a mongoloknak, bukása után pedig sanyarú évek következtek, míg a mandzsuk a szárnyaik alá nem vették őket, amitől jobbra fordult az életük.

Ligeti jegyzete is szentel egy részt a források bemutatásának, amelyet Vladimircov művéből kivonatolt, de néhol hibák kerültek bele. Például a következőket írja: „Az egyházi krónikák közül a legjelentősebbek Neyiji toyin és Zaya Pandita életrajzai. Az elsőt kiadták fanyomatosban a mandzsudinasztia alatt. Mindkét krónika kézírata megvan a leningrádi Aziatskaja Muzeum könyvtárában. Egyik sincs képkép kiadva.”¹⁴ Ezzel szemben Vladimircov, aki Ligetinél jobban ismerte a pétervári gyűjteményeket, csak Zaya Pandita életrajzával kapcsolatban állítja, hogy kézíratos formában megtalálható Leningrádban.¹⁵ A hibánál azonban sokkal fontosabb maga az a tény, hogy megemlíti a két szerzetesi életrajzot.¹⁶

Ligeti jegyzetében nem különül el a két *Altan tobči* címen ismert mű: a *Quriyangyui altan tobči* (ezt a 17. században állították össze, szerzője ismeretlen), és a Luvszandanzan (mong. *Luvsandanjan*)-féle *Altan tobči*, amelynek számos része egyezik a *MTT*-vel, és amellyel Ligeti többször is foglalkozott.¹⁷ A jegyzet érdekes módon megemlíti a források között a *Yuan-shih* (ráadásul több kiadását), de azt nem, hogy a mű első fejezeteit (Szentkatolnai) Bálint Gábor fél évszázaddal korábban már lefordította magyarra¹⁸ (igaz, nem kínai, hanem mandzsui nyelvből).

A források kapcsán azt is meg kell említeni, hogy Ligeti egy szót sem ejt arról a két mongol történeti műről, amelyeket még ő hozott Belső-Mongóliából a háború előtti expedíciója alkalmával. Ebből az egyik a *Gangesz folyása* című mű (*Gangy-a-yin urusqal*) egy hosszabb változata,¹⁹ a másik pedig a *Sárga tör-*

¹⁴ Ligeti, *A mongol törzsi szervezet fejlődése*, 43.

¹⁵ Vladimirtsov, *Le régime social*, 21.

¹⁶ Nejcisi szerzetes művét Ligeti fontosnak tarthatta, mert bekerült belőle egy rész *A mongol irodalom kistükrébe* Lőrincz László fordításában (*A mongol irodalom kistükré*. Budapest, 1971, 58–62). A kötetet Kara György szerkesztette, de az ötletet – részben vagy egészében – valószínűleg mesterétől, Ligetitől kaphatta.

¹⁷ A Lu. *Altan tobči* azért (is) érdekes, mert mongol nyelven és írással vannak benne olyan részek, melyek a *MTT*-ben is szó szerint ugyanúgy megtalálhatók. Ez utóbbi mű közismerten Ligeti érdeklődésének a középpontjában állt. Ld. pl. *A mongolok titkos története*. Ford. Ligeti Lajos. Budapest, 1962; *Histoire secrète des Mongols. Texte en écriture ouïgoure incorporé dans la chronique Altan tobči de Blo-bzan bstan-jin*. (Monumenta Linguae Mongolicae Collecta, 6.) Budapest, 1974.

¹⁸ Bálint Gábor, *A mongol császárság története* (II-ik közlemény). *Erdélyi Múzeum* 12 (1895/4) 209–218; Uő, *A mongol császárság története* (III-ik és befejező közlemény). *Erdélyi Múzeum* 12 (1895/5) 248–259.

¹⁹ A *Gangesz folyása* című műnek a Ligeti-féle változaton kívül egyetlen kézírata ismert. Ez utóbbit, amely egy sokkal tömörebb verziót tartalmaz, 1960-ban adták ki (Гомбоджаб, *Ганга-ийн урусгал*. Издание текста, введение и указатель Леонида С. Пучковского. Москва, 1960).

ténet (*Sir-a turjuji*) egyik kéziratos verziója, amelynek szövegét 1957-ben közölték első ízben.²⁰ Ez a két mű 1948-ban még a nemzetközi szakirodalomban is jórészt ismeretlen volt.

Véleményem szerint Ligeti jegyzetéből is kiérezhető az a fajta „felsőbbrendűség-tudat”, amellyel más műveiben, elsősorban úti beszámolójában a mongolokra tekint. A következőképpen jellemzi őket: „a mongolság is, mint a többi nagy nomád barbár nép”, illetve „a Yüan-dinasztia bukása után legelőikre és hegyeikbe vonultak vissza. ... A műveltebb világgal való érintkezésük szinte teljesen megszakadt.”²¹

A szövegben megjelenik az „osztálytagozódás” szó,²² ami óhatatlanul elvezet a következő fontos kérdéshez: a kor jellegzetességeihez, melyben Ligeti a jegyzetet megírta. A háború után az átmenet évei (1945–1948) következtek, ekkor a tanári kar még nem változott, erre csak 1948-tól került sor, amikor is többeket eltávolítottak az egyetemről.²³ Ligetinek, mivel az előző korszakban kivételezett helyzetben volt, lehetett oka a félelemre, de nem érte őt bántódás, sőt számos magas pozíciót töltött be.²⁴

Ligeti 1947-ben, még a fordulat előtt írta meg *A mongol törzsi szervezet fejlődése* című jegyzetet, amikor még nem volt egyértelmű, mi fog történni a következő években, bár a szovjet befolyás előszele már érezhető volt. A hallgatók egy része belépett a Magyar Kommunista Pártba (1948 után Magyar Dolgozók Pártja). A visszaemlékezések alapján ekkor még senki sem sejtette, milyenné válik a rendszer pár év múlva. A fiatal hallgatók egyfajta lelkesedéssel tekintettek az új irányvonalra, de többségük rövid idő múlva kiábrándult az új rendszerből.²⁵

²⁰ *Шара Туджи. Монгольская летопись XVII века. Сводный текст, перевод введение и примечания* Нины П. Шастиной. Москва–Ленинград, 1957.

²¹ Ligeti, *A mongol törzsi szervezet fejlődése*, 1, 49.

²² Ligeti, *A mongol törzsi szervezet fejlődése*, 6.

²³ Romsics Ignác, *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, 2011, 359.

²⁴ Ligetivel ellentétben kollégáját, Zsirai Miklóst (1892–1955), a neves nyelvész teljesen ellehetetlenítették az egyetemen, ráadásul az ő tanítványa volt Rajk László (1909–1949) is. Ezek a körülmények nagyban közrejátszottak Zsirai halálában (Kiss Jenő, *Zsirai Miklós*. Budapest, 1995, 48–49). Róna-Tas András visszaemlékezéseiben arról ír, hogy Ligeti és Zsirai a 40-es évek végi tisztogatást Németh Gyula jóvoltából kerülte el, és hozzáteszi, hogy Zsirai párttag volt (Róna-Tas András, *Történetem nézetei*. Budapest, 2018, 88–89).

²⁵ Erről a folyamatról az egyik legjobb visszaemlékezés a világhírű közgazdásztól, Kornai Jánostól származik. Ő többek között így ír a marxizmussal való találkozásáról: „Az volt a benyomásom, hogy aki marxista, az olyan kulcsot kap a kezébe, amellyel minden zárat kinyithat. Olyan elemzési apparátus és olyan fogalomrendszer kerül a birtokába, amelynek *univerzális* a magyarázó ereje. Legyen az történelmi esemény, gazdasági probléma vagy akár egy éppen most látott színházi előadás értékelése, a marxista kezében ott vannak az eszközök, amelyekkel az elemzési feladatot megoldhatja. Ez fölülnyérzetet alakít ki benne. ... Fiatal értelmiségiek sóvárognak valamiféle általános világmagyarázat után. Van, aki az istenhitben, esetleg valamelyik vallásban

A magyar orientalisztika egyik mozgatórugója kezdettől fogva az volt, hogy feltárják a magyarság őstörténetét (beleértve a hun–magyar rokonságot) és keleti gyökereit, illetve esetleg megtalálják a keleten maradt néptöredékeket. Kőrösi Csoma Sándor is ezért indult útnak, és hosszan sorolhatnánk a múlt többi nagy tudósát, akik az ő nyomában jártak. Ebbe a sorba illeszkedik Ligeti Lajos is. A háború előtt több tanulmányt is írt ebben a témában, és az ő szerkesztésében jelent meg 1943-ban *A magyarság őstörténete* című tanulmánygyűjtemény, amely a legnagyobb sikert hozta.²⁶ A háború után az itt bemutatott jegyzete még foglalkozik ezzel a témával (nem írja le, de nyilvánvaló, hogy a mongol törzsi szervezet megértése lehetett a képzeletbeli kulcs a magyar törzsi szervezet leírásához), de a többi műve jó darabig nem, aminek egyértelműen politikai oka volt. Ezt legtisztábban Andics Erzsébetnek a Magyar Történelmi Társulat 1948. március 27-ei közgyűlésén elmondott elnöki székfoglaló beszéde mutatja. Ebben Andics többek között kifejti: „Tudjuk, hogy a hivatalos történetírás mindig és mindenütt az uralmon lévő osztály féltve őrzött monopóliuma.” Hozzáteszi, hogy a magyar történelemtudomány erősen elhanyagolta az újkor történetének vizsgálatát, és figyelme főleg a történelem legrégebb korszakaira irányult, ami hiba volt. Másrészt a történészek a feudális társadalmat mint valami ideált mutatták be, melyben a földesúr és a jobbágy között kölcsönös méltányosság

találja meg az átfogó magyarázatot. ... az univerzális magyarázó instrumentum iránti erős igényt elégitette ki számomra a marxizmus.” Később a kiábrándulás fő okának a letartóztatásokat és a kínvallatásokat tartotta. Ld. Kornai János, Marx egy kelet-európai értelmiségi szemével. In: *Uő, Gondolatok a kapitalizmusról – Négy tanulmány*. Budapest, 2011, 212, 214.

Uray-Kőhalmi Katalin így emlékezett vissza ezekre az időkre: „Tavasza volt, fiatalok voltunk, előttünk az ÉLET, mögöttünk egy gonosz régi világ romjai, egy apokaliptikus világégés, emberek, népek elpusztítása. Úgy éreztük, mi fogjuk újjáépíteni a mi új, igazságos és szép világunkat. Mert »Sej a mi lobogónkat fényes szellők fújták, sej az volt arra írva, éljen a szabadság! Sej, szellők, fényes szellők fújjátok, fújjátok, holnapra megforgatjuk az egész világot!« Így éreztünk, s ma is úgy gondolom, joggal. Lázasan és lelkesen résztvettünk mindenben, építettünk, énekeltünk, tanítottunk, tanultunk, gyűléseztünk, ami belefért. Barna (ti. Csongor Barnabás – K. O.) beszervezt a kommunista pártba, egy pártba, amiről akkor még egészen más gondoltunk, mint ami volt.” Uray-Kőhalmi Katalin, *Életem és a politika*. Kiadatlan kézirat. 2010, 9. Érdekesség, hogy Csongor Barnabás korábban a nyilas eszmékkel szimpatizált. Ld. Róna-Tas, *Történetem nézetei*, 100.

A Párt és a tudomány művelőinek kapcsolatát tudtommal még nem vizsgálták átfogóan, miközben ez az írók esetében már megtörtént (Beke Albert, *A behódolt velszi bárdok kora. A magyarországi írók és a hatalom viszonya a Rákosi- és a Kádár-korszakban*. Budapest, 2022), illetve a parasztság egyes rétegeit is tanulmányozták már ebből a szempontból (így pl. Horváth Antal, *Keresztmetszet. A hatalom és a parasztság Vas megyében 1949–1956*. Szombathely, 2021; az utóbbi munka egyik érdekes megállapítása, hogy ideológiai okokból senki sem lépett be a TSZ-be, csupán gazdaságiból). A tudósok, egyetemi tanárok és akadémikusok esetében a kérdés a mai napig nagyrészt feltáratlan. Általánosságban annyi tudható, hogy egy meghatározott pozíció fölé nem vagy csak nagyon nehezen lehetett eljutni párton kívüliként.

²⁶ „Annak idején a három könyvnap alatt háromszor annyi példányban fogyott el e mű, mint amennyiben akkoriban az átlag magyar könyv egy év alatt elkelt.” *A magyarság őstörténete*. Szerk. Ligeti Lajos. Budapest, 1986 (reprint), I.

érvényesült.²⁷ Ez azonban teljesen ellentétben áll a marxista történetfelfogással, mely szerint a történelem egyik mozgatórugója a különböző osztályok közti küzdelem.

Ezek után nem meglepő, hogy Ligeti jegyzete nem jelent meg, és később sem hivatkozik rá, hiszen nem az újkorral foglalkozik, feudalizmusnak írja le a nomád világot, ahol ráadásul rabszolgák is vannak,²⁸ s közben nem ábrázolja az osztályérdekek egymásnak feszülését és a gazdasági viszonyokat. (Ez utóbbi szintén kiemelt fontosságú a marxista történetírásban: Marx azt hangoztatta, hogy a történésznek mindenekelőtt „számolnia kell”.²⁹) Valószínűleg ez is volt az oka annak, hogy Ligeti később inkább nyelvészeti kérdések felé fordult, ott ugyanis – leszámítva a marizmus múló uralmát – viszonylag szabadon lehetett kutatni. Ebből a szempontból merőben másképpen értékelhetjük Ligeti legjelentősebb³⁰ alkotását: a mongol szövegkiadásokat (*Mongol Nyelvemléktár; Monumenta Linguae Mongolicae Collecta* stb.). Minthogy ezekben egy rövid bevezetőn kívül csupán a mongol szöveg tudományos átírása található, biztos, hogy e munkákba egyetlen cenzor sem tudott belekötni.

Végezetül felmerülhet a kérdés, érdemes-e kiadni Ligeti jegyzetét. Tekintetbe véve, hogy Ligeti fő forrása nagyjából száz évvel ezelőtti tudásanyagra épül, azt kell mondanunk, hogy nem érdemes, és helyette jobb lenne újra feltenni azokat a kérdéseket, amelyek Vladimircovot és nyomában Ligetit mozgatták a kutatásaik során. Az elmúlt száz évben nagy számú forráskiadás látott napvilágot, amelyeket szintén be kellene vonni a régi kérdések újbóli megválaszolásába.

²⁷ Andics Erzsébet székfoglalóját idézi Romsics, *Clio bővületében*, 544–550. Hozzátehetjük a háború utáni korszak legtöbb példányszámban eladott történeti művének előszavát is: „Új történetírásunknak azonban legeslegeső és legfontosabb feladata a magyar munkásosztály és pártja vezető szerepének ideológiai és történeti alátámasztása.” Mód Aladár, *400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért*. Budapest, 1954⁷, 7.

²⁸ A marxista történetírás szerint a történelem lineáris: van kezdet, és lesz egy vég is, a kettő között pedig ugyanazokon a fázisokon (ti. ősközösségi, rabszolgatartó, hűbéri és tőkés) mennek át a különböző társadalmak. A Ligeti által leírt nomád, törzsi társadalmat nem lehet tisztán egyik fázishoz sem kapcsolni. A nomád társadalmak, civilizációk kategorizálása mindig is problémát jelentett a marxista történetírásnak. A *Kommunista kiáltványban* például nyomukat sem találjuk: „Minden eddigi társadalom története osztályharcok története. Szabad és rabszolga, patricius és plebejus, báró és jobbágy, céhmester és mesterlegény, egyszóval: elnyomó és elnyomott folytonos ellentétben álltak egymással, szakadatlan, hol palástolt, hol nyílt harcot vívtak, olyan harcot, amely mindenkor az egész társadalom forradalmi átalakulásával vagy a harcban álló osztályok közös pusztulásával végződött.” Karl Marx–Friedrich Engels, *Kommunista kiáltvány*. In: *Marx–Engels válogatott művei*. Budapest, 1983, 138.

²⁹ Romsics, *Clio bővületében*, 211.

³⁰ Erősen szubjektív, hogy mit tartunk legjelentősebbnek. Azért gondolhatjuk a szövegkiadásokat maradandóbb alkotásoknak, mert korszaktól és szellemi áramlatoktól mentesen használhatóak. Sok tanulmány viszont idővel óhatatlanul veszít frissességéből, új ideológiai korszak beköszöntével gyakran selejtezésre kerül.

FÜGGELÉK

Részletek A mongol törzsi szervezet fejlődése című jegyzetből

Bevezetés³¹

A mongol törzsi szervezetről, vagy ha úgy tetszik a mongol állami és társadalmi szervezetről, annak kialakulásáról és történetéről fogunk összefüggő képet adni.

Azért tűztük ki a mongolok törzsi szervezetének vizsgálatát tárgyul, mert ez volt az, amelynek fejlődéséről a források jóvoltából pontosan vagyunk értesülve. Ez nem jelenti azonban azt, hogy a mongol törzsi szervezet volt az egyetlen, amely a társadalmi fejlődésnek ezt a fokát képviseli, ellenkezőleg, a mongolok egyike azoknak a tipikusan steppelakó népeknek, amelyek ezt az életet élik. Ez a társadalmi tagozódás valamennyi nomád népre jellemző.

A törzsi szervezet, amelyik a mongoloknál és a többi steppelakó népnél megtalálható, nem stagnáló jelenség, amely öröktől fogva változatlan, hanem ez is mint minden társadalmi jelenség, fejlődik, vagy pontosabban változik. Története van és ennek különböző szakaszai.

Magának a kiinduló pontnak is, meg kell gondolkoztatnia minket. A mongolság is, mint a többi nagy nomád barbár nép nem ősidőktől fogva tartozik ebbe a kultúrkörbe. Látni fogjuk, hogy a mongolok is más életmódról tértek át arra az életmódra, amelynek ma ők a legtipikusabb képviselői.

Összefoglalás³²

A XIII. sz.-i mongol társadalom nem primitív népesség, hanem, arisztokratikus törzsszervezet. Ebben nem lehet kételkedni, miként azt GRUM-GRZIMAILO teszi, mert hisz ez, régi steppei örökség. A MTT epikus bőséggel írja le a mongol világbirodalom születését. Sorra veszi majdnem minden nemzetség szerepét a világbirodalom megalapításában, de csak az arisztokrata nemzetségek családfáját adja. Ily módon egy dinasztikus arisztokratikus mű a vazallus nemzetségekről szó sem esik. Az ismert származás, a jó származás, ez az arisztokrata (vérségi arisztokrácia), a rossz vagy ismeretlen eredet a nem arisztokrata származást jelenti. Az arisztokrata neve *huja`urtu* 'nemes', értsd 'neme van'. A steppei nomád társadalomtól merőben eltérő társadalmi szervezet az erdőlakóké. Tudjuk, hogy a mongolok előtt nem volt ismeretlen az erdőlakó életmód, azonban hozzá kell fűznünk, hogy az erdei törzsekről kevesebbet tudunk. Hogy a MTT nem tud sokat mondani róluk az érthető. A mongolok közül ma a burjátok élnek hasonló társadalmi keretek között. Feltehető, hogy már a XI–XIII sz.-i mongolok is samanisztikus oligarchiában éltek.

³¹ Ligeti, *A mongol törzsi szervezet fejlődése*, 1.

³² Ligeti, *A mongol törzsi szervezet fejlődése*, 15–16.

A nemzetségekkel, az oboq-kal szemben tágabb fogalmat jelent az irgen, ez a nomád törzsek építőanyaga. Fő jellemvonása ennek a társadalmi tagozódásnak, a szervezettség hiánya. A törzsi szövetség sokszor csak egy háború véghezvitelére vagy megakadályozására alakul. A döntés a törzsi ülésen (qurultai, quriltai) történt. A nemzetségek fejei, a törzs kimagasló egyéniségei és a számottevő vazallusok jelenlétében zajlott le a törzsi értekezlet. Tévedés volna azonban ebben valami parlamentáris szervezetet látni. Régebben sem volt ismeretlen az ügyeknek ilyen megbeszélése, a nemzetségek is ismerték és éltek is vele. Háború, sőt, nagy hajtóvadászatok előtt is tanácskoztak. A tanácskozásokon választották a qa'an-t. Ezek hatalma kezdetben átmeneti volt, és mindenkor a választó nemzetségtől függött. Gyakran két három főnököt is választottak, közelebbről meg nem határozott hatáskörrel. A választás sem volt tulajdonképpen alkotmányos választás. Az lett a qa'an, aki rokonaival és szövetségeseivel meg tudta magát választatni.

A XIII sz.-ban számban és hatalomban tetőpontjára jutott az arisztokrácia. BARTHOLD szerint ezután egy demokratikus ellenáramlat következett, Ĵamuqa qayan esetében. Más orosz tudósok szerint a források pontos ismeretében erről szó sem lehet, azonban VLADIMIRCOV elismeri, hogy bizonyos demokratikus tendencia felismerhető.

Összefoglalás³³

A mongol feudális rendszerben a hűbérurak két csoportját kell megkülönböztetnünk: 1) a nagyhűbéreseket (köbe'ün-ök), akik közvetlenül a qan-nak voltak a hűbéresei és 2) a kishűbéreseket (idetartoznak a noyan-ok, kürgen-ek, a tízezredek, az ezredek), ezek a köbe'ün-ök hűbéresei voltak.

Kezdetben mindkét csoportba tartozó hűbéreseket egyaránt noyan-nak nevezték, közöttük társadalmi szempontból semmiféle különbség nem volt. Ez az állapot akkor változott meg, amikor a régi nemzetségi szervezet helyét az új, katonai arisztokrácia vezetése alatt álló hűbéri rendszer és törzsszervezet foglalta el.

A századosok helyzete nem ilyen egyszerű. Egyesek, akik századjuknál fogva nagyobb szerepet játszottak, vagy nagy vagyonuk volt, azok a tízezredekkel és ezredekkel együtt a hűbérurak csoportjába tartoztak, a többi százados pedig külön osztályt alkotott a hűbéresek és az alsóbb társadalmi osztályok között. Külön osztályt alkottak a darqan-ok is.

A közrendű mongolok valamely hűbérúr alá tartoztak, azt elhagyniuk, másokkal felcserélniük nem volt szabad. A közrendűek között a következő rétegeket kell megkülönböztetni: 1) egyszerű katonák vagy egyszerű szabadok, tagjai a nem-arisztokrata nemzetségek leszármazottai, közülük kerültek ki a tízezredek és ritkábban a századosok. 2) a fekete emberek (qaračud) ezek az unayan boyol-ok és a különböző boyol-ok, ezek majdnem rabszolgák, és azok is maradtak a mongol világbirodalom

³³ Ligeti, *A mongol törzsi szervezet fejlődése*, 36–39.

kialakulásakor is. 3) a rabok, akik nem rendelkezettek semmiféle magántulajdonnal. Rendszerint hadifoglyok, akik a legyőzött mongol törzsekből kerültek ki, a második rétegbe (a boyol-ok közé), sőt, onnan magasabbra is emelkedhettek.

A hűbéresek kötelességei közé tartozott a nagykánt szolgálni – különösen háborúban –, támogatni tanácsukkal, ami annyit jelent, hogy részt kellett venniük a qurultai-on, amely kezdetben szigorúan nemzetségi gyűlés volt, később azonban a hűbéresek összejövetelévé alakult át. (Azok, akik a mongol hűbériséget a nyugati hűbériséggel összehasonlítják, megállapíthatják, hogy e két fajta hűbériség között – annak ellenére, hogy közöttük szerves összefüggés nincs – itt is hasonlóságot találunk, nevezetesen a consilium et auxilium intézményében). A hűbérurak kötelességei közé tartozott továbbá a postaállomások (jam) megszervezésében és fenntartásában való részvétel, ideértve a váltott lovak (ula'an) kiállítását is. A hűbéreseknek bizonyos számú arisztokrata testőrséget (kesig) kellett kiállítaniuk. A testőrség tagjai azonban nem voltak kizárólag arisztokraták, hanem noyan-ok is. A hűbériség korában ez már bizonyos mértékig érthető. A testőrök lényegesen különböztek a régi idők nökür-jeitől, nem végeztek házi munkát. Szigorú fegyelem alatt állottak és kiváltságokat élveztek.

Lajos Ligeti: *The evolution of the tribal structure in Mongolia* *Olivér KÁPOLNÁS*

In 1947, Lajos Ligeti compiled a volume of lecture notes entitled *The evolution of the tribal structure in Mongolia*. It comprises 72 typewritten pages. His bibliography does not list this study, nor was it ever published, for which probably political reasons are responsible: once Hungary joined the Soviet bloc, the study of the Middle Ages was relegated to secondary status. Ligeti mostly followed Vladimirtsov's famous work on Mongolian feudalism (*Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм*. Ленинград, 1934). However, he has a number of stand-alone concepts and he wrote an explanatory section, which represents a ground-breaking achievement.

Pálfi Zoltán

Ligeti Lajos egyetemi tevékenysége a Horthy-korszakban

„Régóta nem esett annyi szó a magyar őstörténetéről, mint az utóbbi években.

A forrásoktól, de még a legelemibb alapismeretektől is magukat gondosan távoltartó lelkes rajongók őstörténeti művekkel árasztják el a könyvpiacot, társadalmi folyóiratokban vitáznak, tudománytól távol álló napilapok anketóznak a magyar előidők alapvető kérdéseiről. A művelt magyar nagyközönség pedig tétován botladozik a délibáb-kergetőknek, a megszállott sámánkodóknak, a napi politika Sancho Pansáinak egyéni gusztusához, világnézetéhez szabott, egymással homlokegyenest ellenkező „elméletei” közt, és reménytelenül, kielégítetlenül keresi továbbra is a feleletet a nagy kérdésre: kik is vagyunk, honnan is jöttünk?”

1943-ban jellemezte így Ligeti Lajos a magyar közgondolkodást egy általa szerkesztett, népünk őstörténetét taglaló könyv előszavában.¹ Ha nem ismerenénk a kiadás évszámát, joggal hihetnénk, hogy egy mai napilap, internetes portál vagy ismeretterjesztő könyv bevezetőjét olvassuk. Az idézet aktualitása mutatja, hogy Ligeti Lajos pályájával foglalkozni időszerű kérdéseket feszegető tevékenység. Tanulóévei, kutatói és oktatói munkássága egyaránt paradigmatis: egy olyan tudós magatartását jeleníti meg, akit felkészültsége, tudományos alapossága, nemzetközi beágyazottsága védetté tett a magyarkodó vágyálmok csábításával szemben, és aki e vágyálmok ellen küzdve feladatának tekintette, hogy tudományos eredményeit a nagyközönséggel is élvezhetően ismertesse. Az őt foglalkoztató, magyar érdekeltségű szakterületeket mindig a tudomány egészében szemlélte, s ügyelt arra, hogy a magyar vonatkozású eredmények, illetve hazánk közgyűjteményeinek releváns emlékei bekapcsolódjanak a nemzetközi tudományos élet vérkeringésébe. Részben e hozzáállásának, részben az általa kutatott terület sokrétűségének köszönhetően számos tudományágban alkotott maradandót: a magyar nyelvtörténet, a turkológia, az altajisztika, a tibetológia és a buddhista tudományok terén egyaránt találkozhatunk műveivel. Emellett tudományszervező tevékenysége, illetve iskolateremtő oktatói munkássága is kiállta az idő próbáját: sorozatok, folyóiratok alapítása és szerkesztése ugyanúgy köthető nevéhez, mint nagy formátumú kutatók pályájának egyengetése.

<https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2022.2.75>

¹ Ligeti Lajos, Előszó. In: *A magyarság őstörténete*. Szerk. Ligeti Lajos. Budapest, 1943 (reprint 1986), 5.

A jelen írás Ligeti Lajos életének egy szakaszára, annak is egy aspektusára összpontosít: hogyan indult el tudományos pályája az egyetemhez köthetően, miként vált egyetemi tanárrá, és mindez milyen szellemi-kulturális háttérben zajlott?

A szellemi-kulturális háttér

„Sinológiát, tibetisztikát, mongolisztikát, turkológiát azért művelt, mint ezt 1932-ben leírta, hogy megismerhesse és biztos alapokra helyezhesse a magyarság korai történetének keleti hátterét” – írja emlékbeszédében Róna-Tas András.² Elmondható, hogy Ligeti Lajos tanulmányait az e tudományterület műveléséhez talán legalkalmasabb időszakban kezdte meg. A Horthy-korszak közhangulata, az oktatás- és kultúrpolitika, a tudomány fejlődése egyaránt ideális feltételeket biztosított a magyar őstörténeti kutatásoknak. (A gazdasági világválság majd véget vet e fellendülésnek – kis híján Ligeti pályáját is alapvetően más irányba fordítja –, de a nagyközönség érdeklődése és a tudományos aktivitás továbbra is megmarad.)

A háttér felvázolását a magyar őstörténet iránti érdeklődéssel kell kezdeni, amelynek egyik oka a magyar nyelv rokonságának ügyében 1869-ben megindult úgynevezett „ugor–török háború”. Ennek során ugyan tudományos szempontból végleg egyértelművé vált nyelvünk rokonsága, ezt a végeredményt a közvélemény jelentős része, talán a többsége, nem fogadta el, és ez az attitűd a nemzettudat alakulására döntő hatást gyakorolt.³ E hatást a dicső múlthoz való egyre görcsösebb ragaszkodás mellett a valódinak vélt ősök megtalálására indított, a hibás előfeltevéstől függetlenül jelentős eredményeket felmutató keleti expedíciók fémjelzik.⁴ A rokonnak vélt népek összetartozás-tudatának erősödése az úgynevezett turáni mozgalom fellendülését eredményezte: 1910-ben megalakult a Magyar Turáni Társaság, melynek első alapszabálya „az ázsiai és a velünk rokon népek” tanulmányozását tűzte ki célul.⁵ A társaság befolyását mutatja, hogy 1916-tól – egyértelműen a világháborús szövetségi rendszer hatására – immár Magyar Keleti Kulturális Központ – Turáni Társaság néven az Országházban kapott helyet, és 1945-ig ott is maradt.⁶

² Róna-Tas András, *Emlékbeszéd Ligeti Lajos rendes tag felett*; https://mta.hu/data/dokumentumok/i_osztaly/1_osztaly_emlekbeszedekek/Emlékbeszéd_Ligeti_Lajos.pdf (2022. március 22.). A 2002-ben elmondott beszéd 2006-ban jelent meg nyomtatásban az MTA Emlékbeszédek sorozatban.

³ Rövid összefoglalása: Ablonczy Balázs, *Keletre, magyar! A magyar turanizmus története*. Budapest, 2016, 30–33.

⁴ A legfontosabb expedíciók rövid ismertetése: Ablonczy, *Keletre, magyar!*, 33–40.

⁵ Ablonczy, *Keletre, magyar!*, 47–48.

⁶ Ablonczy, *Keletre, magyar!*, 64–66.

Trianon sokkja a szellemi életre is döntő hatást gyakorolt. Témánkat tekintve a legfontosabb, hogy a Turáni Társaságot tudományos szempontból többnyire jogosan elmarasztaló kutatók vagy intézményi szinten kapcsolódtak a társasághoz, vagy maguk is a magyar őstörténet felé fordultak. Erre álljon itt két jellemző példa. Németh Gyula turkológus, akinek legfőbb kutatási területe a magyar nyelv korai török kapcsolatai voltak, a társaság folyóiratának, a *Turán*-nak lett az egyik, a munka javát végző szerkesztője. Az általa szerkesztett évfolyamok minden tudományos követelménynek megfeleltek, és Németh a társaság elnöke, Teleki Pál támogatását élvezve, kíméletlenül visszautasított minden dilettáns írományt.⁷ (Majd látni fogjuk, hogy Németh Gyula tudományos alaposága Ligeti pályáját is nagyban befolyásolta.) A másik példa Kmoskó Mihályé, aki a sémi népekkel foglalkozott, és aki előbb a Budapesti Tudományegyetem (később Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem, a mai Eötvös Loránd Tudományegyetem elődje) Hittudományi Karán oktatott, majd 1923-tól a Bölcsészettudományi Karon vezette a Sémi Filológiai Tanszéket. A kor közhangulatát is jól illusztrálják az alábbi, akadémiai székfoglalóján 1922-ben elhangzott mondatai: „A béke boldog napjaiban e magas tudományos kitüntetés az öröm mámoros érzetével töltött volna el. De most, midőn szegény hazánkat a trianoni béke kínzókamrájában gúzsba kötve látom, amidőn a jóvátételi bizottság kegyetlen Shylockjainak hangos tanakodását hallom, hol és mikor fogják szipolyaikat a megcsonkított Magyarország testére illeszteni, hogy haladó életerejét dicső szövetségeseik javára fordítsák: úgy érzem, az akadémiai tagság szigorú célkitűzést jelent abban az értelemben, hogy annak, aki e magas tudományos testület tagjává lesz, minden önös érdeket, minden személyes becsvágyat félretéve minden erejét és képességét a haza, a hazai tudomány szolgálatába kell állítani.”⁸ Ennek jegyében a sztyeppevidék szír és arab nyelvű forrásainak feldolgozásába fogott, ám korai halála miatt az általa összeállított anyag csak évtizedekkel később jelent meg.⁹

Ehhez a kiemelkedő közéleti és tudományos irányultsághoz társult egy általánosabb jelenség: az Európa-szerre felerősödő, az egzotikumot, de az új vallásokat, ismereteket is kereső Kelet iránti érdeklődés. Hazánkban ennek tüzét elsősorban a már említett keleti expedíciók és az ezzel párhuzamosan egyre nagyobb mennyiségben érkező műtárgyak táplálták, de egyes esetekben nem

⁷ Így többek között Galgóczy János már akkor meghaladottnak számító sumer–magyar rokonságot feltételező írását is. Ld. Ablonczy, *Keletre, magyar!*, 70–72.

⁸ Idézi Zimonyi István, Kmoskó Mihály és a magyar őstörténet. In: *Őstörténet és nemzetudat, 1919–1931*. Szerk. Kincses Nagy Éva. Budapest, 1991, 63–64.

⁹ Kmoskó Mihály, *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/1*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár, 10.) Budapest, 1997; Uő, *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/2*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár, 13.) Budapest, 2000; Uő, *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/3*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár, 23.) Budapest, 2007; Uő, *Szír írók a steppe népeiről*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár, 20.) Budapest, 2004.

feledkezhetünk meg a világpolitika eseményeiről sem. Japán váratlan megerősödése és nagyhatalommá válása, illetve a korábban ismertetett turáni gondolat, a faji rokonság feltételezése együtt azt eredményezte, hogy az általános keleti érdeklődésen belül kiemelt figyelem jutott Japánnak, Ady kifejezésével valóságos „Nippon-mániát” gerjesztve.¹⁰ A két világháború közti politikai kapcsolatok megerősödése pedig elsősorban a kulturális lehetőségek növekedésében csapódott le (Ligeti Lajos 1940-es japán tanulmányútját is a két ország közötti 1938-as barátsági és szellemi együttműködési megállapodás és az ennek nyomán felálló végrehajtó bizottságok működése tette lehetővé).¹¹ A kínai császárság megszűnése, az ottani modernizációs igény pedig a kapcsolatok élénkülésével együtt a kínai műgyűjtés fénykorát hozta magával.¹² E környezetben jött létre 1923-ban a Hopp Ferenc Múzeum, mely főleg a néhai műgyűjtő távol-keleti tárgyait mutatta be a nagyközönségnek,¹³ de az Iparművészeti Múzeumban 1929-ben nyílt Keleti Művészeti Kiállítás is jól illusztrálta mind a műgyűjtők, mind a nagyközönség érdeklődését.¹⁴

Végezetül szólni kell a kedvező tudományos fejlődésről is. A történeti-összehasonlító nyelvészet módszerei már a 19. században kialakultak, így nemcsak nyelvünk rokonsága vált egyértelművé, hanem az is, hogy a magyarság vándorlása során a nyelvet jelentős hatások érték. E kapcsolatok kutatásában a 20. század első évtizedeiben két olyan tudós játszott meghatározó szerepet, akik Ligetire is döntő hatást gyakoroltak: Gombocz Zoltán és Németh Gyula. E hatásról és a két tanár tevékenységéről Ligeti Lajos tanulmányai kapcsán még ejtek szót, akárcsak egy másik jelentős fejleményről, a belső-ázsiai térség kutatásának önálló tudománnyá válásáról.

A magyarság korai történetének és távol-keleti kapcsolatainak kutatásához tehát már a tárgyalat időszak elején rendelkezésre állt a megfelelő szellemi közeg és tudományos háttér, és Ligeti tanulóéveiben szilárdultak meg a szükséges intézményi alapok is.

Az intézményi keretek

Ahhoz, hogy a magyar őstörténet művelése az egyetemi keretek között megfelelően folyhasson, az akkori rendszerben a támogató szellemi háttér mellett megfelelő egyéniségekre volt szükség. Ebből a szempontból Ligeti Lajos a leg-

¹⁰ Wintermantel Péter, *Nippon-babona. A magyar–japán kapcsolatok története*. Budapest, 2016, 11.

¹¹ A megállapodás részleteiről és megvalósulásáról: Wintermantel, *Nippon-babona*, 32–33.

¹² Fajcsák Györgyi, *Kínai műgyűjtés Magyarországon a 19. század elejétől 1945-ig*. (Bibliotheca Hungarica artis Asiaticae. Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum Kiskönyvtára, 1.) Budapest, 2009, 21–22.

¹³ Fajcsák, *Kínai műgyűjtés*, 92.

¹⁴ A kiállításról részletesebben: Fajcsák, *Kínai műgyűjtés*, 99–105.

jobb időben érkezett az egyetemre. 1916-tól Németh Gyula vezette a török tanszéket, és 1921-ben került Budapestre Gombocz Zoltán, aki elsősorban magyar nyelvtörténetet oktatott; e két tanártól a nyelvtörténeti módszerek mellett török nyelveket és mongol is lehetett tanulni. A további távol-keleti nyelvek elsajátításában Ligetit egy szerencsés véletlen segítette. Bethlen István miniszterelnök személyesen intézkedett, hogy az addig Debrecenben turkológiát tanító Pröhle Vilmos 1923-tól a tekintélyesebb Pázmány Péter Tudományegyetemen kaphasson katedrát, viszont mivel a török tanszék foglalt volt, a debreceni tanszéket „átszervezték” Budapestre, Kelet-ázsiai Tanszék néven, ahol kifejezetten előírták, hogy kínai, japán és mandzsu nyelvet kell oktatni. Ennek oka az volt, hogy meg akarták akadályozni Pröhle ellenzéki színekben való indulását az 1922-es választásokon. Természetesen ezt nem lehetett leírni, így a hivatalos magyarázat szerint Japán megnövekedett szerepe indokolta a két egyetemet is érintő változtatást.¹⁵

Az egyetem által biztosított szervezeti és oktatói háttér mellett Ligeti Lajos szinte egész pályáját döntően befolyásolta egy másik, szorosan az egyetemhez kapcsolódó intézmény, az Eötvös Collegium is. A Collegium Eötvös Loránd kezdeményezésére jött létre 1895-ben, eredetileg a tanárképzés problémáinak orvosolására, ám a tárgyalt korszakra a hangsúly a tehetséges hallgatók elitképzésére helyeződött át.¹⁶ Az egyetemi órákon kívül a kollégisták idegen nyelveket, valamint a tanulmányaiknak megfelelő további órákat hallgattak. Komoly jelentősége lett annak is, hogy 1921-ben megalakult Az Eötvös Collegium Volt Tagjainak Szövetsége, elsősorban azzal a céllal, hogy „közéleti védelmet” biztosítsanak a Collegiumnak, ugyanakkor az így kialakult kapcsolati háló a tagok későbbi pályáján is segítséget nyújtott.¹⁷ Nem volt szokatlan a collegiumi tanári állások és az egyetemi katedrák közti átjárás, valamint az sem, hogy a korábbi diákok idővel a Collegium oktatóivá váltak, ahogy ez Ligeti esetében is történt.

A felkészülés évei

Ligeti Lajos kitűnő érettségi után 1921-ben iratkozott be a Pázmány Péter Tudományegyetem klasszika-filológia szakára, és egyúttal felvételt nyert az Eötvös Collegiumba is. Ez utóbbi helyen találkozott Gombocz Zoltánnal, aki Németh Gyulával együtt döntő hatást gyakorolt rá. Gombocztól először franciául tanul a Collegiumban, de 1922-ben nála hallgatja a magyar nyelv szókészletének történetét, így alkalma nyílik elsajátítani a nyelvtörténet módszertanát is. Emellett

¹⁵ Erről részletesen: Ormos István, Adalékok Pröhle Vilmos alakjához. *Keletkutatás* 2012. tavasz, 39–44; rövidebben: Galambos Imre, Interjú Csongor Barnabással. *Távol-keleti Tanulmányok* 10 (2018/1) 12.

¹⁶ Megalakulásának okairól és körülményeiről: Garai Imre, *A tanári elitképzés műhelye. A Báró Eötvös József Collegium története 1895–1950*. Budapest, 2016, 45–51.

¹⁷ Garai, *A tanári elitképzés műhelye*, 181.

folyamatosan látogatja Németh Gyula turkológiai kurzusait,¹⁸ a fent említett Pröhle távol-keleti nyelvóráit, de a szláv nyelvekkel is megismerkedik.¹⁹ Így történt, hogy 1925-ben a tanári vizsgáját görögből és latinból tette le, de turkológiából doktorált, és az akkor kötelező két melléktárgynak a magyar nyelvészetet és a keleti nyelveket (kínai, mandzsu) választotta.²⁰ Már hallgatóként több cikket is publikált, kiérdemelve, hogy egy alkalommal Gombocz Zoltán nyelvészeti jutalomra, máskor Németh Gyula szorgalmi díjra javasolja,²¹ majd az utóbbi tanár kitüntetéses doktori címre terjessze fel.²²

Egy hiányosságról érdemes röviden szólni. Látni fogjuk, hogy tanárként Ligeti több alkalommal hirdetett buddhista témájú kurzusokat, azonban nincs nyoma, hogy egyetemi évei alatt e téren bármilyen komolyabb ismeretre tett volna szert. Bár a szellemi háttér bemutatásánál ismertetett, felfokozott Kelet iránti érdeklődés magával hozta a Buddháról és a buddhizmusról szóló művek megjelenését,²³ az egyetemen nem akadt az ilyen stúdiumok tanítására alkalmas oktató. Ezt a muníciót Ligetinek a későbbiekben és másutt kellett beszereznie.

Mivel Ligeti Lajos mind a gimnázium, mind az egyetem összes főtárgyából jelesre vizsgázott, az ezért járó kormányzói gyűrű mellé választhatott a biztos állás vagy egy külföldi ösztöndíj között. Hosszú távon gondolkodott, így 1925-től háromévi párizsi tanulás következett. Sinológiát, tibeti nyelvet, valamint a nomád népek történetét tanulta a kor legkiválóbb tudósaitól. Közülük az egyik legnagyobb sinológus, Paul Pelliot nevét kell kiemelni, aki Belső-Ázsiára nemcsak mint a nagy civilizációk peremterületére tekintett, hanem úgy is, mint egy saját jogon tanulmányozásra érdemes térségre.²⁴ Mivel Ligeti fontosnak tartotta a terepmunkát is (és mivel előbbi választása miatt hazatérése után már nem várta állás), a kultuszminisztérium és az akadémia támogatásával (és, tegyük hozzá, francia kapcsolatainak segítségével) 1928-ban hároméves kutatóútra indult, melynek során bejárta Belső-Mongóliát és Mandzsúriát.²⁵

¹⁸ Gombocz Zoltán tudományos pályájáról: Németh Gyula, *Gombocz Zoltán*. Budapest, 1972; Németh Gyuláról: Róna-Tas András, *Németh Gyula*. Budapest, 1990.

¹⁹ Ligeti Lajos életrajza a Szegedi Tudományegyetem Keleti Gyűjteményének oldalán: <http://www.bibl.u-szeged.hu/ligeti/LEletrajz.hu.utf8.html> (2022. április 14.); Róna-Tas, *Emlékbeszéd*, 2.

²⁰ Róna-Tas, *Emlékbeszéd*, 2–3.

²¹ A kari tanács 1924. március 21-ei és 1925. április 30-ai jegyzőkönyvei: https://library.hungaricana.hu/hu/collection/egyetemi_jegyzokonyvek_elte_BTK/ (2022. április 14.). A kari tanács mindkét javaslatot támogatta.

²² A kari tanács az 1925. június 3-ai jegyzőkönyv alapján (ld. az előző jegyzet hivatkozását) támogatólag terjeszti fel az egyetemi tanácshoz.

²³ A századfordulón megjelent magyar nyelvű művek értékelése (a nemzetközi háttér rövid bemutatásával): Fajcsák, *Kínai műgyűjtés*, 58–63; a két világháború közti időszakról igen röviden: Fajcsák, *Kínai műgyűjtés*, 91.

²⁴ Róna-Tas, *Emlékbeszéd*, 3.

²⁵ Uo.; Ligeti Lajos, *Sárga istenek, sárga emberek. Egy év Belső-Mongólia lámakolostoraiban*. Budapest, 1943 (reprint 1988), 23–24.

Bár témánk szempontjából mellékes, de az út tudományos hozadéka mellett érdemes kitérni két mozzanatra. Az egyik, hogy nem feledkezett meg a hazai közgyűjteményekről sem: mintegy tucatnyi tárgyat (tibeti *thangkákat* [buddhista festményeket], tört, amulettet stb.) adományozott a Hopp Ferenc Múzeumnak,²⁶ emellett ő hívta fel az akkori igazgató, Felvinczi Takács Zoltán figyelmét egy Pekingben élő magyar régiségkereskedőre, aki később több mint száz tárgyat küldött ugyanoda.²⁷ A másik jelentős mozzanat az ismeretterjesztés fontosságának felismerése volt. Nemcsak tudományos összefoglalások jelentek meg erről az útvjáról (is), hanem ismeretterjesztő könyvében a nagyközönség talán először olvasható többek között a már akkor is pusztuló mongol buddhista kultúráról²⁸ vagy a buddhista templomegyüttesekről, a tibeti és a kínai templomok eltéréseiről.²⁹ (Az ismeretterjesztésre Ligeti a későbbiekben is törekedni fog: afgán útvjáról is készít népszerű összefoglalót, egy másikat e két utazása nyomán Belső-Ázsiáról, és a magyar őstörténetről szóló kiadvány szerkesztését is magára vállalja. Egyedül a Japánban tett tanulmányútvjáról nem olvasható részletes, a nagyközönségnek szóló műve.)

Elvileg minden készen állt tehát arra, hogy hazatérve Magyarországon katedrához jusson. De nem ment ilyen egyszerűen.

Az egyetemi oktató

Ligeti Lajos 1931-ben tért vissza mongóliai útvjáról. Hiába ismerték a nevét tudományos körökben, hiába tudták róla, hogy megvan a felkészültsége az általa elsajátított tudományterületek oktatásához, hazatérése után évekig nem jutott egyetemi álláshoz. Egy géppel írott önéletrajzából tudjuk, hogy kezdetben az Eötvös Collegium biztosít neki szállást és ellátást, és ugyan megválasztják díjtalan tanársegédnek, ebből értelemszerűen nem tud megélni.³⁰ 1932-ben mongol nyelvészetből habilitál magántanárrá. Ekkor kezd az oktatást, de juttatásban nem részesül, holott a jó szándék tanárai részéről folyamatosan érezhető: korábbi professzorai, Németh Gyula és Pröhle Vilmos a kezdetektől támogatják (ők ketten terjesztik fel magántanári ügyét, és ők is lesznek a bírálói³¹). Habilitációját követően folyamatosan mint fizetéstelen tanársegéd jelenik meg az intézmény almanachjaiban. Ahhoz, hogy fizetéshez jusson, egy további esemény is szükséges. 1934–1935-ben két félévet tanít Párizsban, és ottani kollégái nem-

²⁶ Fajcsák, *Kínai műgyűjtés*, 177.

²⁷ Fajcsák, *Kínai műgyűjtés*, 193/533. jegyzet.

²⁸ Ligeti, *Sárga istenek*, 30–35.

²⁹ Ligeti, *Sárga istenek*, 137–147.

³⁰ Idézi Róna-Tas, *Emlékbeszéd*, 4.

³¹ Ld. a kari tanács 1932. március 31-ei ülésének jegyzőkönyvét (vö. fentebb a 21. jegyzettel). Az eljárást Németh Gyula indította el az ugyanezen év január 25-én tartott ülésen.

csak állást, hanem francia állampolgárságot és japán ösztöndíjat is felajánlanak számára.³² Ennek hatására még 1934-ben kinevezik a Kelet-ázsiai Tanszékre előbb gyakornoknak, majd adjunktusnak.³³ (Nem kizárt, hogy a gyors döntésben egy néhány évtizeddel korábbi kudarc játszott szerepet, amikor az anyagi háttér hiánya miatt meghíúsult Stein Aurél hazahívása.³⁴)

Innentől fogva megnyugtatóan rendeződik Ligeti helyzete: 1939-ben nyilvános rendkívüli, 1941-ben nyilvános rendes tanárrá nevezik ki.³⁵ 1939-ben megalapítja a Belső-ázsiai Intézetet, majd nyilvános rendes tanári kinevezésének évében a Magyarságtudományi Intézet helyettes igazgatója lesz. 1942-ben, Pröhle Vilmos nyugdíjba vonulásakor díjtalanul elvállalja a Kelet-ázsiai Tanszék vezetését is.³⁶ Mindeközben folyamatosan dolgozik publikációin, és már 1936-ban levelező tagjává választja a Magyar Tudományos Akadémia.³⁷

Az általa oktatott tárgyak ismertetésekor érdemes feleleveníteni a szellemi kereteket. Egy 1932-ben írt, különnyomatként is megjelent cikkében³⁸ felvázolta a magyarság keleti kapcsolataival foglalkozó kutatások előtt álló feladatokat. Ennek során szisztematikusan felsorolta azokat a hatásokat, amelyek keletről érték eleinket, és már ennek áttekintésével is megállapítható, milyen hatalmas ismeretanyag feldolgozásáról van szó. Műve második részében az elvégzendő feladatok csoportosítása olvasható: egy ilyen szintézis megírása a magyar őstörténet fogalmának tisztázása mellett csak a különböző korokban, különböző térségekből érkező keleti hatások szisztematikus vizsgálatával lehetséges.³⁹

Elmondható, hogy Ligeti az oktatásban is erre a szisztematikusra törekedett.⁴⁰ Órái jó részét nemcsak a keleti nyelvek hallgatóinak hirdette meg, hanem

³² Ligeti életrajza (ld. a 19. jegyzetet); Róna-Tas, *Emlékbeszéd*, 4.

³³ Róna-Tas, *Emlékbeszéd*, 4. Megjegyzendő, hogy az egyetemi almanachokban még az 1935/1936-os tanévben is fizetéstelen tanársegédként szerepel; https://adt.arcanum.com/hu/collection/ELTE_Almanach/ (2022. április 14.)

³⁴ Szentpétery Imre, *A Bölcsészettudományi Kar története, 1635–1935*. (A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Története, 4.) Budapest, 1935, 566.

³⁵ Ligeti életrajza (ld. a 19. jegyzetet); Róna-Tas, *Emlékbeszéd*, 4; ld. továbbá a megfelelő évek almanachjait.

³⁶ Ligeti életrajza (ld. a 19. jegyzetet); Róna-Tas, *Emlékbeszéd*, 4.

³⁷ Róna-Tas, *Emlékbeszéd*, 4.

³⁸ Ligeti Lajos, *A magyarság keleti kapcsolatai. Egy készülő szintézis alapelvei*. (Minerva-könyvtár, 39.) Budapest, 1932, 5–14 (különnyomat a *Minerva* folyóirat 1932. évi 11. évfolyamából).

³⁹ Ligeti, *A magyarság keleti kapcsolatai*, 14–25.

⁴⁰ Az általa tartott kurzusokat az 1932/1933–1945/1946 között megjelent egyetemi tanrendekben meghirdetett órák alapján ismertetem (https://adt.arcanum.com/hu/collection/ELTE_EgyetemiTanrendek/ [2022. április 14.]). Annyit azonban érdemes megjegyezni, hogy akkor is találkozhattunk a neve alatt futó kurzusokkal, amikor külföldi kutatóúton járt. 1936–1937 során pl. bő egy évet töltött Afganisztánban, ugyanakkor csak az 1936/1937-es tanévben nem hirdetett órákat. Ugyanez mondható el japán útjáról: a tanrendek kínálatából nem derülne ki, hogy 1940-ben hosszabb tanulmányutat tett a távol-keleti országban, ugyanis mindkét fél évben négy-

találkozunk velük a történelmi kurzusok között is. Megfigyelhető az a törekvése, hogy helyben szerzett ismereteit is beépítse előadásaiba. Feladatának tartotta, hogy a hallgatók a keleti stúdiumok minél több ágához férhessenek hozzá; ezzel magyarázható, hogy a megszüntetésétől félve elvállalta a fent említett tanszék-vezetői helyettesítést a Kelet-ázsiai Tanszéken. (Bár eredetileg helyettesítésről volt szó, ez az állapot egészen 1962-ig fennmaradt, amikor Csongor Barnabás vette át e tisztséget.)

A tanítás, a következő kutatónemzedék kinevelése mellett az egyetemen is feladatának tekintette az ismeretterjesztést. Ezzel magyarázható, hogy a szorosabban-lazábban véve magyar érdekeltségű kérdések mellett óráin előfordulnak a buddhizmussal kapcsolatos témák is.

Kezdve ez utóbbi területtel, már első tanítási évében hirdetett kurzusokat a mongol buddhizmus jellegzetességeiről, illetve a mongol lámakolostorok életéről is (az utóbbit a következő tanévben is folytatta). Később (több év kihagyás után) mongol buddhista szövegeket olvasott a hallgatóival; ezt a vizsgált korszak végén megismételte, kiegészítve egy ujjur buddhizmussal foglalkozó kurzussal. Érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy bár nyilvánvalóan tarthatott volna általános bevezető vagy áttekinthető órákat a buddhizmus egészéből, hiszen tanulmányai, utazásai és saját kutatásai révén erre egyértelműen alkalmas volt, ő kizárólag olyan témákból adott elő, amelyekről személyesen tapasztalata volt, vagy közvetlen kutatásának tárgyát alkották. Ez a hozzáállás a fő kutatási irányába tartozó kurzusoknál is megmutatkozott.

Fő érdeklődési területével, a magyar őstörténet keleti kapcsolataival foglalkozó tárgyaira térve látható, hogy a nyelvészeti és a történelmi stúdiumokat egyaránt fontosnak tartotta. 1942-ig, fent említett helyettesítéséig, zömmel mongol nyelvi órákat tartott: rendszeresen hirdetett kezdő és haladó kurzusokat, illetve mongol nyelvjáráásokat is tanított. Szövegolvasás-óráin elsősorban a magyar történelemhez, illetve a magyarság korai történetéhez kapcsolódó forrásokat tárgyalt. Ezek voltak azok az alkalmak, amikor nemcsak mongol szövegeket dolgozott fel a hallgatóival, hanem más nyelvekben való széleskörű jártasságának is hasznát vette. Kurzusokat hirdetett a tatárjárás mongol és nyugat-európai írott emlékeiről, az ázsiai hunokról és az avarokról, valamint az ujjurokról szóló írott forrásokról, illetve általában a Közép-Ázsiára vonatkozó szövegemlékekről. Ilyenkor a mongol mellett türk, kínai, tibeti, ujjur, illetve latin és görög szövegekkel egyaránt foglalkozott. A nyelvórák és a szövegemlékeket feldolgozó alkalmak mellett a térség történetét is részletesen tárgyalta. Előadásaiban sorra vette az ottani birodalmakat (hunok, avarok, türkök és persze mongolok,

négy témát is meghirdetett. De ugyanígy semmi sem utal arra, hogy 1934–1935-ben Párizsban tanított. Arról, hogy az órákat megtartották-e helyette, vagy a hallgatóknak más módon kellett felkészülniük, esetleg elmaradtak, nem találtam adatot (az életrajzok nem említik, és a kari tanácsi üléseken sem került szóba a kérdés).

külön órát szentelve Dzsingisz kánnak), tartott áttekintő kurzusokat, kitért a térség és Szibéria kapcsolataira, de speciális kérdésekre (például a mongol törzsi rendszer, az ujjur–mongol naptár) is fordított egy vagy több félét. A fentiek mellett 1934-től 1939-ig, nyilvános rendkívüli tanári kinevezéséig ő tartotta Németh Gyula (szinte biztos, hogy csak névleges) felügyeletével a magyar őstörténeti prosezemináriumokat is.

1942-től, amikor helyettesíteni kezdett a Kelet-ázsiai Tanszéken, a fenti témákat kisebb óraszámokban folytatta, és felszabadult idejében kínai, tibeti és mandzsu nyelvórákat, nyelvészeti kurzusokat, szövegolvasásokat tartott (sőt, a tibeti nyelvoktatást már egy félévvel korábban elkezdte), valamint a kínai történetírókkal is részletesebben foglalkozott.

A Ligeti Lajos oktatta stúdiumok összegzéseként elmondható: nemcsak a hazai tibetológia megalapítójaként alkotott maradandót (e téren az általunk vizsgált korszakban épphogy elkezdte a munkát),⁴¹ hanem tanári tevékenységével jelentősen kitágította a magyar őstörténet-kutatás kereteit is. Bár ezen a területen többek között az őt felkészítő Gombocz Zoltán és Németh Gyula jelölték ki az utat, Ligeti ezt kiszélesítette, új tudományágak bevonásával gazdagította.

Annak, hogy ekkoriban milyen tanáregyéniség lehetett, csak egy, a korszak végét felelevenítő interjúban bukkantam nyomára. Ezt a beszámolót egy későbbi tanítványa visszaemlékezésével együtt figyelembe véve feltételezhetjük, hogy azt a tudományos alaposágot, amelyet korábban sajátított el és magától mindig is elvárt, tanítványaitól is megkövetelte.

Csongor Barnabás, aki később az utóda lett a Kelet-ázsiai Tanszéken, 1942-ben kezdett Ligetinél tanulni. Amikor kiderült, hogy méltó és alkalmas a komolyabb stúdiumokra, havi rendszerességgel nagyon alaposan kikérdezte tőle a feladott anyagot, később pedig olyan kutatási területet talált a számára (ujgur, majd tibeti szövegek kínai szórványainak nyelvtörténeti vizsgálata), amellyel a magyar körülmények között is nemzetközi jelentőségű eredményeket érhetett el.⁴²

Róna-Tas András, aki tibetológusként indult, majd a mongol és török nyelvek vizsgálatán keresztül jutott el (azaz inkább vissza) a magyar őstörténeti források tanulmányozásáig, azt írja pályájának kezdetéről, hogy egyetemi éveiben a legnagyobb hatást Ligeti Lajos szemináriumai gyakorolták rá. Amelyik szemináriumi dolgozatban látott fantáziát, azt részletesen, pontról pontra szedte ízekre, a javítás szándékával. Róna-Tas egyik dolgozatát öt-hat alkalommal javíttatta át, de a végeredménnyel annyira elégedett volt, hogy 1955-ben, szerzőjének utolsó éves korában az megjelenhetett az *Acta Orientalia Hungarica* folyóiratban.⁴³

⁴¹ Róna-Tas, *Emlékbeszéd*, 5.

⁴² Galambos, *Interjú*, 15–18.

⁴³ Róna-Tas András, *Történetem nézetei. Család, pálya és filozófia. Egy magyar értelmiségi nyolc évtizede*. Budapest, 2018, 80–81.

Zárszó

A jelen cikk Ligeti Lajos gondolataival kezdődött, az összegzéshez is érdemes tőle idéznünk: „Tudományos eszközökkel, az egykorú források felkutatásával, a nyelv, a szokások, az embertan vallatára fogásával tudjuk csak megközelíteni a nagy kérdést: hol alakult ki a magyar nép, milyen körülmények között ment végbe ez a folyamat, milyen események segítették vagy kényszerítették régi hazájának elhagyására, végül, hogyan, merre jutott mai hazájába.”⁴⁴

Bár a fenti sorokat korábban vetette papírra, mint az írásom elején idézetteket, a hivatkozás sorrendje nem véletlen. Ligeti olyan tudományterület, a magyar őstörténet kutatása felé fordult, ahol szép számmal jelentek meg dilettáns nézetek – de ahol rendelkezésre állt a tudományos eszköztár is ahhoz, hogy megalapozott eredményekre jusson. Az előbbihez elég némi felületes olvasottság, jól (és dicsőségesen) hangzó elgondolások kritikátlan átvétele, az utóbbihoz – ezúttal is láthattuk – hosszú évek felkészültsége, széles körű nyelv- és tárgyismeret, helyi tapasztalatszerzés, az eredmények kritikus vizsgálata szükséges, valamint azok megosztása a nemzetközi tudományos élettel. Még Ligeti később világhírűvé vált tanítványai közt is akadt olyan, aki ködös elméletekkel a fejében érkezett az egyetemre, hogy ott döbbenjen rá, mit is jelent a tudománnyal foglalkozni.⁴⁵ Ez utóbbihoz, aki komolyan gondolta, minden segítséget megkapott Ligeti Lajostól, ő ugyanis nemcsak saját felkészülésének éveiben törekedett a minél szélesebb körű ismeretszerzésre, hanem hallgatóinak is megadta ezt a lehetőséget. Annak fényében, hogy már a múlt század húszas-harmincas éveiben olyan tudósok tanítottak az egyetemen, akik a birtokukban lévő hatalmas ismeretanyag mellett a rendszerezett, kritikus, azaz tudományos gondolkodás átadására is törekedtek, illetve eredményeiket népszerű formában is közzétették, különösen fájó, hogy napjainkban ismét erőre kapott a magyarsággal kapcsolatos fantazmagóriákat hallatók hangja.

Nem Ligeti Lajoson múlt.

The academic activity of Lajos Ligeti in the Horthy era (1921–1944)

Zoltán PÁLFI

Lajos Ligeti was a highly influential scholar of Hungarian Orientalistics. While investigating the eastern relations of the early history of the Hungarians, he had a long-lasting impact on numerous academic disciplines, trained world-famous

⁴⁴ Ligeti Lajos, *Az ismeretlen Belső-Ázsia*. Budapest, 1940, 341.

⁴⁵ Csongor Barnabás mondta a vele készített interjúban, hogy eredetileg azért ment az egyetemre, hogy bebizonyítsa a japán–magyar nyelvrokonságot. Ld. Galambos, Interjú, 7.

students, organized the higher educational framework of the fields he studied, initiated a journal, edited book-series, and made his results widely acknowledged. The present article deals with Ligeti's academic activities showing who were the teachers who paved his early career, how did he become a professor, and what was the intellectual environment and institutional framework like in his time.

Ittész Máté

Az óind körülírt perfectum grammatikalizációja

Bevezetés

A grammatikalizáció elméletének egyik fontos, bár meglehetősen vitatott feltevése az úgynevezett szerkezeti kontinuumok (*structural cline*) felállítása, amelyek mentén az egyes nyelvi elemek „grammatikaibbá” válnak, mint amilyenek korábban voltak.¹ Az igéknél a prototipikus útvonal a lexikális főigétől a segédigen keresztül halad az igei klitikumig, majd az igei affixumig.²

A kilencvenes évek elején Peter E. Hook az újind nyelvek úgynevezett „összetett” igéit³ vizsgálva azt vetette fel, hogy a könnyű igéket is (amelyeket ő „vektor igéeknek” nevez) be kell illeszteni a verbális kontinuumba mint a főigék és a segédigék közötti opcionális lépést.⁴ Hook feltevését pozitívan

<https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2022.2.87>

¹ Ld. pl. Paul J. Hopper–Elizabeth Closs Traugott, *Grammaticalization*. Cambridge, 2003², 6–7; Muriel Norde, *Degrammaticalization*. Oxford, 2019, 54–55; Dér Csilla Iona, *Grammatikalizáció*. (Nyelvtudományi Értekezések, 158.) Budapest, 2008, 41–42.

² Hopper–Traugott, *Grammaticalization*, 111–112; Dér, *Grammatikalizáció*, 42. Az igei kontinuum klasszikus példája az újlatin nyelvek jövő idejének a kialakulása (ld. pl. Hopper–Traugott, *Grammaticalization*, 52–55), vagyis a latin infinitívus + *habeo* ’birtokol’ szerkezet átalakulása az újlatin szintetikus futurummá (pl. lat. *cantare habeo* ’[szó szerint:] van [valami], amit énekeljek; énekelnem kell’ > fr. *chanterai* ’énekelni fogok’).

³ Pl. hindi *ā jānā* ’jön’ (V₁ *ānā* ’jön’ + V₂ *jānā* ’megy’); *cal denā* ’elindul’ (V₁ *calnā* ’mozog’ + V₂ *denā* ’ad’). A kategória szakirodalmá őríási. Ld. pl. John Burton-Page, Compound and Conjoint Verbs in Hindi. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 19 (1957) 469–478; Paul Hacker, On the Problem of a Method for Treating the Compound and Conjoint Verbs in Hindi. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 24 (1961) 484–516; Peter Edwin Hook, *The Compound Verb in Hindi*. Ann Arbor, 1974; Svetislav Kostić, *Verb Syntagmata in Hindī. Structure and Functions*. Praha, 1999; Miriam Butt, The Light Verb Jungle: Still Hacking Away. In: *Complex Predicates. Cross-linguistic Perspectives on Event Structure*. Ed. by Mengistu Amberber–Brett Baker–Mark Harvey. Cambridge, 2010, 48–78; Benjamin Slade, Compound Verbs in Indo-Aryan. In: *The Languages and Linguistics of South Asia. A Comprehensive Guide*. Ed. by Hans Henrich Hock–Elena Bashir. (The World of Linguistics, 7.) Berlin–Boston, 2016, 559–567.

⁴ Peter Edwin Hook, The Emergence of Perfective Aspect in Indo-Aryan Languages. In: *Approaches to Grammaticalization*. II. Ed. by Elizabeth Closs Traugott–Bernd Heine. (Typological Studies in Language, 19/2.) Amsterdam, 1991, 59–89. – Kétségtelenül nehéz éles határvonalat húzni és valamiféle bináris megkülönböztetést fenntartani a segédige és a könnyű ige kategóriák között. Célszerűbb eleve úgy tekinteni őket, mint amelyek egy fokozatos skálán helyezkednek el.

fogadta Hopper és Traugott a grammatikalizációról szóló klasszikusnak számító könyvükben.⁵

Újabban azonban komoly kritika érte Hook elméletét, mégpedig Miriam Butt részéről, aki egyike a könnyű igékkel – elsősorban az indoárja nyelvek könnyű igéivel – foglalkozó legjelentősebb kortárs kutatóknak. Butt⁶ amellett érvel, hogy a könnyű igék történetileg tekintve meglehetősen „kitartóak” (*pertinacious*) és stabilak, bár természetesen ők is részt vehetnek bizonyos nyelvtörténeti változásokban, mint amilyen például az univerbáció. Mindazonáltal úgy véli, hogy a könnyű igék sohasem elemződnek újra segédigeként, és hozzáteszi, hogy a grammatikalizálódott segédigék mindig valamilyen lexikális főigén alapulnak, és nem a megfelelő könnyű igén.

A komplex predikátumok diakroniájáról írott összefoglaló tanulmányában Claire Boweren is azt állapítja meg, hogy nem talált bizonyítékot a könnyű ige > segédige reanalízisre („no evidence for light verbs being reanalysed as auxiliaries”).⁷

Benjamin Slade azonban egy nemrégiben publikált tanulmányában bizonyítja,⁸ hogy két újind nyelvben, a hindiben és a nepáliban találunk bizonyítékot erre a diakrón változásra, még ha nem is a fokozatos grammatikalizációs kontinuum részeként. Slade például világosan bemutatja,⁹ hogy míg a modern standard hindiben a *rahnā* ige egy grammatikailag központi szerepű aspektuális segédige, amely a folyamatos jelen idő képzésében használatos (lásd például *jātā hūm* ’megyek / szoktam menni / [rendszeresen] megyek’ vs. *jā rahā hūm* ’megyek [éppen most]’), addig a 19. században, amikor S. H. Kellogg hindi nyelvtana íródott (az első kiadás 1876-ban jelent meg), még periférikusnak¹⁰ tekinthető könnyű igeként viselkedett, amely a cselekvés folyamatosságát és tartósságát fejezte ki. Mindezt jól mutatja egyrészt az, hogy Kellogg a *rahnā*

Vö. pl. Benjamin Slade, *The Diachrony of Light and Auxiliary Verbs in Indo-Aryan*. *Diachronica* 30 (2013) 536–537. Ugyanakkor az is igaz, hogy a két kategóriának legalábbis a prototipikus képviselői között világos szintaktikai és szemantikai különbségek vannak. Ld. pl. Miriam Butt–Aditi Lahiri, *Diachronic Pertinacity of Light Verbs*. *Lingua* 135 (2013) 9–11. Például, míg a segédigék az igei paradigmának rendszerint csak egy bizonyos pontján használatosak, addig a könnyű igék bármilyen igeidőben és aspektusban megjelenhetnek (vö. lentebb). Másfelől, a könnyű igék a segédigékkel ellentétben gyakran olyan jelentésárnyalatokat is képesek kifejezni, amelyek túlmutatnak a pusztán grammatikai jellegű funkciókon (pl. kiemelhetik a cselekvés akaratlagos, valaki másnak a javára történő, erőszakos vagy éppen meglepő voltát; vö. Butt, *Light Verb Jungle*, 65; Slade, *Diachrony of Light and Auxiliary Verbs*, 537).

⁵ Hopper–Traugott, *Grammaticalization*, 112–114.

⁶ Butt, *Light Verb Jungle*; vö. továbbá Butt–Lahiri, *Diachronic Pertinacity*.

⁷ Claire Boweren, *The Diachrony of Complex Predicates*. *Diachronica* 25 (2008) 174.

⁸ Slade, *Diachrony of Light and Auxiliary Verbs*.

⁹ Slade, *Diachrony of Light and Auxiliary Verbs*, 563–564.

¹⁰ A periférikus itt azt jelenti, hogy nem része az ún. magnyelvtanba tartozó igeidő-aspektus rendszernek. A „mag” (*core*) és „periféria” (*periphery*) fogalmakról a könnyű igék és a segédigék vonatkozásában ld. Slade, *Diachrony of Light and Auxiliary Verbs*, 546–547.

igét az összetett igékben előforduló könnyű igék között sorolja fel, másrészt pedig az, ahogyan az egyes szerkezeteket fordítja: például *vah suntā hai* „he hears / is hearing” vs. *vah sun rahā hai* „he is occupied in hearing”.¹¹ Az egyszerű jelen idejű *ātā hūm* alakhoz pedig, amely a modern standard hindiben azt jelenti, hogy ’(rendszeresen) jövök / szoktam jönni’, Kellogg kétféle fordítást ad: „I come” és „I’m coming”.¹²

Tanulmányomban amellet fogok érvelni, hogy a védikus óind körülírt perfectum története újabb példával szolgál az említett reanalízisre, vagyis a könnyű igéből segédigébe történő átmenetre. Mindenekelőtt tekintsük át a perfectum képzésének¹³ néhány fontosabb jellemzőjét az óind nyelv későbbi fázisában, a klasszikus szanszkritban.

A reduplikált perfectum és a körülírt perfectum a szanszkrit nyelvben

A szanszkrit perfectumképzés alapvetően az alapnyelvből örökölt szintetikus perfectumképzés mintáját követi. Az indoeurópai alapnyelvben a perfectumtó az *e magánhangzós reduplikációs szótagból és az igeigékből állt, amely utóbbi hangsúlyos *ó-/hangsúlytalan nullfok ablautváltakozást mutatott (sematikusan: *C_ie-R[ó]/R[z]-), így például a *b^he_id^h ’bízni’ gyökből: perf. *b^he-b^hó_id^h-/b^he-b^hid^h- (> gr. πέποιθα).¹⁴

Ez a képzési minta alapvetően megőrződött az óindben (lásd (1)-es lista), azonban különféle morfológiai változások eredményét is látjuk, amelyek részben a proto-indoárjában, részben még korábban, a proto-indoirániban játszódtak le. Ilyen – tipológiai párhuzamokkal is rendelkező – változás például a redupli-

¹¹ Samuel H. Kellogg, *A Grammar of the Hindi Language*. London, 1893², 261.

¹² Kellogg, *Grammar*, 234.

¹³ Ebben a tanulmányban nem foglalkozom a perfectum igeidő különféle funkcióival, illetve azokkal a funkcionális változásokkal, amelyeken a története során keresztülment. Ezek a kérdések mostani vizsgálataim szempontjából közvetlenül nem lényegesek, ugyanis a nyelv történetének egyetlen korszakában sincs funkcionális különbség a szintetikus reduplikált perfectum és az analitikus perifrasztikus perfectum között. Ez fontos körülmény, ugyanis az izofunkcionalitás szükséges előfeltétele annak, hogy a körülírt perfectumot valódi perifrasztikus konstrukciónak tekinthessük. A perifrázis elméleti kérdéseiről ld. többek között Haiim B. Rosén, *Die Periphrase. Wesen und Entstehung*. (IBS Vorträge und kleinere Schriften, 57.) Innsbruck, 1992; Olivier Bonami, Periphrasis as Collocation. *Morphology* 25 (2015) 63–110; John J. Lowe, The Sanskrit (Pseudo)Periphrastic Future. *Transactions of the Philological Society* 115 (2017) 264–268 (az utóbbi a kérdést a szanszkrit körülírt futurum kapcsán boncolgatja). A perfectum funkcióiról az indoiráni nyelvekben és az indoiráni köztes alapnyelvben szinkron és diakrón szemszögből ld. mindenekelőtt Martin Joachim Kümmel, *Das Perfekt im Indoiranischen. Eine Untersuchung der Form und Funktion einer ererbten Kategorie des Verbums und ihrer Weiterentwicklung in den altindoiranischen Sprachen*. Wiesbaden, 2000 (különösen 65–94).

¹⁴ Ld. *Lexikon der indogermanischen Verben (LIV)*. Hrsg. von Helmut Rix et al. Wiesbaden, 2001², 21–22, 71 (a továbbiakban: *LIV*).

kációs magánhangzóra vonatkozó szabály módosulása, azaz az általános ie. **e* > iir. **a* felváltása a gyökbeli magánhangzótól függően (lásd például az (1)-es listában felsorolt *bubodha*, *iyeṣa*, *uvoca* alakokat), vagy az óind *e* magánhangzós, látszólag reduplikátlan gyenge perfectumtő kialakulása (lásd az (1)-es listában *petuḥ*).¹⁵

(1) gyök		PRF.ACT.3SG
√ <i>budh</i> 'felébred'	→	<i>bubodha</i>
√ <i>car</i> 'megy, mozog'	→	<i>cacāra</i>
√ <i>han</i> 'megöl'	→	<i>jaghāna</i>
√ <i>dā</i> 'ad'	→	<i>dadau</i>
√ <i>iṣ</i> 'kíván, vágyik'	→	<i>iyeṣa</i>
√ <i>uc</i> 'hozzászokik'	→	<i>uvoca</i>
√ <i>pat</i> 'repül'	→	<i>papāta</i> (3PL <i>petuḥ</i>)

Létezik azonban a nyelvben egy másik perfectumképzési mód is, az úgynevezett körülírt vagy perifrastikus perfectum,¹⁶ amely két elemből áll. Az első elem, a főige egy *-ām*¹⁷ affixumot kap, és hozzá segédigeként kapcsolódik három ige (√*as*, √*kr* vagy √*bhū*) valamelyikének reduplikált perfectumi alakja. A három lehetséges segédige közül az epikus és a klasszikus nyelvben egyaránt az √*as* létige perfectuma, az *āsa* a leggyakoribb. A *cakāra* (a √*kr* 'csinál' igéből) és különösen a *babhūva* (a √*bhū* 'lesz, válik valamivé' igéből) a szanszkritban perfectumi segédigeként csak ritkán használatos.

¹⁵ Az óind ige gyökökre (Chlodwig H. Werba, *Verba Indoarica. Die primären und sekundären Wurzeln der Sanskrit-Sprache. I. Radices primariae*. Wien, 1997 elveit követve) „hagyományos” formájukban hivatkozom.

¹⁶ Pāṇini *Aṣṭādhyāyī* című nyelvtana a 3.1.35–41 *sūtrákban* írja le a körülírt perfectum képzésének szabályait. Vö. Junichi Ozono, *The Periphrastic Perfect in the Vedic Language and Pāṇini's Grammar*. In: *Vedic sākḥās. Past, Present, Future. Proceedings of the Fifth International Vedic Workshop, Bucharest 2011*. Ed. by Jan E. M. Houben–Julieta Rotaru–Michael Witzel. (Harvard Oriental Series Opera Minora, 9.) Cambridge (MA), 2016, 975–992. Az óind körülírt perfectummal az újabb nyelvészeti irányzatok is előszeretettel foglalkoznak. Ld. többek között Paul Kiparsky, *Blocking and Periphrasis in Inflectional Paradigms*. In: *Yearbook of Morphology 2004*. Ed. by Geert E. Booij–Jaap van Marle. Dordrecht, 2005, 113–135; Gregory Stump, *Periphrasis in the Sanskrit Verb System*. In: *Periphrasis. The Role of Syntax and Morphology in Paradigms*. Ed. by Marina Chumakina–Greville G. Corbett. (Proceedings of the British Academy, 180.) Oxford–New York, 2013, 105–138; Laura Grestenberger, *Periphrastic Perfects in Greek and Sanskrit*. In: *Ha! Linguistic Studies in Honor of Mark R. Hale*. Ed. by Laura Grestenberger et al. Wiesbaden, 2022, 93–115.

¹⁷ A hangsúlyozott védikus szövegekben az affixum mindig hangsúlyos, vagyis *-ām* (erről a tulajdonságról és az affixum eredetéről ld. alább). Jelölésére a morfológiai glosszálásban (Stump, *Periphrasis in the Sanskrit Verb System* nyomán) az „*ām*” glosszát használok.

A három segédige gyakoriságát jól mutatja az 1. táblázat, amely az epikus szanszkritot reprezentáló *Mahābhārata*¹⁸ első könyvében és Kālidāsa klasszikus szanszkritot képviselő *Raghuvamśáján* alapuló elemzésem eredményét tartalmazza, amelyet a GRETIL adatbázisban¹⁹ található elektronikus szövegek segítségével végeztem el.²⁰ A táblázatban látható számok egyértelműen mutatják az *āsa* segédige dominanciáját a szanszkrit körülírt perfectum képzésében.

	<i>āsa</i>	<i>cakāra</i>	<i>babhūva</i>
<i>Mahābhārata</i> 1	438	22	4
<i>Raghuvamśa</i>	46	7 ²¹	4

1. táblázat. A körülírt perfectum segédigéi a *Mahābhārata* első könyvében és Kālidāsa *Raghuvamśájában*

A segédigék igenemével kapcsolatban megállapíthatjuk,²² hogy a csak mediális ragozású (más szóval: deponens) főigéknél a \sqrt{kr} segédige mediumban használatos (például $\sqrt{īḍ}$, *īṭṭe* 'dicsér, magasztal' → perf. sing. 3. *īḍām cakre*; $\sqrt{ās}$, *āste* 'ül' → perf. sing. 3. *āsām cakre*), az \sqrt{as} és $\sqrt{bhū}$ azonban többnyire activumban fordul elő még ezek mellett is. Bár a későbbi grammatikusok azt tanítják, hogy az \sqrt{as} és a $\sqrt{bhū}$ igék is használhatják mediumukat perfectumi segédigeként, erre ténylegesen csak elszigetelt példákat találunk (például \sqrt{vedh}

¹⁸ Tanulmányomban az óind szövegekre (egy kivétellel Werba, *Verba Indoarica*, 5–28 listája nyomán, ahol az egyes művek hozzávetőleges keletkezési ideje is megtalálható) a következő rövidítésekkel utalok: AĀ: *Aitareya-āraṇyaka*; AB: *Aitareya-brāhmaṇa*; AU: *Aitareya-upaniṣad*; AV: *Atharvaveda*; AVP: *Atharvaveda, Paippalāda*-recenzió; AVŚ: *Atharvaveda, Śaunaka*-recenzió; BĀU: *Bṛhadāraṇyaka-upaniṣad*; BhāP: *Bhāgavata-purāṇa*; ChU: *Chāndogya-upaniṣad*; JB: *Jaiminīya-brāhmaṇa*; JUB: *Jaiminīya-upaniṣad-brāhmaṇa*; KB: *Kauṣītaki-brāhmaṇa*; KKS: *Kaṭiṣṭhalakāṭha-saṃhitā*; KS: *Kāṭhaka/Kāṭha-saṃhitā*; MS: *Maitrāyaṇī-saṃhitā*; Pān.: Pāṇini: *Aṣṭādhyāyī*; PB: *Pañcaviṃśa-brāhmaṇa*; Pt.: *Pañcatantra*; RV: *Rgveda*; RVKh: *Rgveda-khila*; ŚāŚS: *Śāṅkhāyana-śrautasūtra*; ŚBK: *Śatapatha-brāhmaṇa, Kāṇva*-recenzió; ŚBM: *Śatapatha-brāhmaṇa, Mādhyandina*-recenzió; ŚU: *Śvetāśvatara-upaniṣad*; Śv.: Māgha: *Śiśupālavadhā*; SV: *Sāmaveda*; TĀ: *Taittirīya-āraṇyaka*; TB: *Taittirīya-brāhmaṇa*; TS: *Taittirīya-saṃhitā*; TU: *Taittirīya-upaniṣad*; YV: *Yajurveda*; YV^m: *Yajurveda mantra*-részek; YV^p: *Yajurveda* prózai részek; VaiGS: *Vaikāṇasa-grhyasūtra*.

¹⁹ <http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil.html> (2023. január 7.).

²⁰ Mivel a *Mahābhārata* elektronikus szövege tartalmazza (bár természetesen a sorszámozásnál jelöli) az esetleges későbbi interpolációkat és a szövegkritikailag kétes szakaszokat is, valószínűsíthető, hogy a körülírt perfectumok valós, „eredeti” száma valamivel kisebb lenne, mint ami a táblázatban a mechanikusan végzett keresés eredményeként szerepel. Ez a lehetséges különbség azonban nagyságrendileg elhanyagolható, és a táblázat adatait kérdésünk szempontjából relevánsnak tekinthetjük.

²¹ Vagy 6, ha nem számoljuk az esetleges interpolációkat.

²² William Dwight Whitney, *Sanskrit Grammar*. Leipzig, 1896³, 393 (1072. §); Louis Renou, *Grammaire sanscrite*. Paris, 1996³, 490; (Jakob Wackernagel–)Albert Debrunner, *Altindische Grammatik*. II.2. *Die Nominalsuffixe*. Göttingen, 1954, 256–257 (a továbbiakban: *Ai. Gr.* II.2); Ozono, *Periphrastic Perfect*, 977.

'gyarapodik' → perf. plur. 3. *edhām babhūvire* BhāP 3.12.54). A grammatikusok tanítása értelmében a segédigék mediális alakjai egyben a passivum kifejezésére is szolgálnak (mint ahogy általában véve a perfectum mediae kifejezheti a passivumot), de ilyen szenvedő jelentésű körülírt perfectumi példák szintén csak nagyon ritkán fordulnak elő (például \sqrt{hu} 'önt, felajánl, áldoz' → perf. plur. 3. *juhavām babhūvire* Śv. 14.22).

Tanulmányom témája szempontjából a legfontosabb kérdés a kétféle perfectumképzés, vagyis a reduplikált perfectum és a körülírt perfectum megszólása. Ami a szanszkrit nyelvet illeti,²³ a körülírt perfectum használata először is kötelező az úgynevezett származtatott vagy szekunder igeragozásokban (causativum, intensivum, desiderativum) és a denominatív igéknél. Ezeknél mindig az adott imperfectumi tőhöz járul az *-ām* szuffixum (lásd (2), ahol minden megadott perfectumi alak sing. 3. személyű). Az ilyen igékből, különösen a causativumból képzett körülírt perfectum kifejezetten gyakori a szanszkritban (az 1. táblázatban összeszámolt alakok legnagyobb része causativumból származik).

- (2) caus. *kārayati* 'csináltat' (\sqrt{kr} 'csinál') → perf. *kārayām āsa / babhūva / cakāra*
 desid. *bubhukṣati* 'enni akar' (\sqrt{bhuj} 'élvez, eszik') → perf. *bubhukṣām āsa / ...*²⁴
 intens. *bobudhīti* 'teljesen felfog' (\sqrt{budh} 'felébred, észlel') → perf. *bobudhām āsa / ...*
 denom. *mantrayate* 'tanácsol' (*mantra-* 'gondolat, beszéd') → perf. *mantrayām āsa / ...*

A körülírt perfectumot használó igék másik csoportját olyan egyszótagos ige-gyökök alkotják, amelyeknél a reduplikált perfectum képzése valamilyen fonológiai vagy fonotaktikai oknál fogva kivitelezhetetlen vagy legalábbis problematikus. Ezek a magánhangzóval kezdődő nehéz szótagot alkotó ige-gyökök, vagyis azok, amelyeknél a gyökbeli hosszú magánhangzót egy vagy több más-salhangzó követi ($\sqrt{V:C(C)}$), illetve amelyeknél a gyökbeli rövid magánhangzó után két más-salhangzó áll (\sqrt{VCC}). Lásd a következő példákat:

- (3) \sqrt{ujjh} 'elhagy' → *ujjhām cakāra / ...*
 $\sqrt{ās}$ 'ül' → *āsām cakre / ...*

²³ Whitney, *Sanskrit Grammar*, 392–393 (1070–1072. §); Renou, *Grammaire sanscrite*, 490–491; *Ai. Gr.* II.2, 252–259.

²⁴ Az alábbiakban „*āsa / ...*” típusú rövidítést használok a három segédige felsorolása helyett.

A harmadik csoport kétszótagos igeigyeket foglal magában. Szinkrón szempontól nézve, ezek a gyökök nyilvánvalóan azért nem alkalmazzák a megszokott szintetikus perfectumképzést, mert már eleve reduplikációt tartalmaznak, vagy mert amúgy is rendhagyó, „szabálytalan” felépítésűek (lásd (4)). Az ilyen igeig reduplikált perfectuma valójában csak szórványosan adatolt. Ráadásul az ide tartozó alakok egy része csupán a szanszkrit grammatikai értekezésekben és azok kommentárjaiban fordul elő, tényleges szövegekben nem. Az ilyen típusú körülírt perfectumok jellemzője az is, hogy néha csak opcionális képzések a létező alternatív szintetikus perfectumi alakok mellett.

- (4) $\sqrt{jāgr}$ 'felébred, ébren van' → $jāgarāṃ āsa$ / ...
 \sqrt{culump} 'simogat' → $culumpāṃ āsa$ / ...

Egy további vegyes csoportot alkotnak azok az egyszótagos igeigyek, amelyek Pāṇini (Kr. e. 400 körül) tanítása értelmében mindkét képzésmódot alkalmazzák, és a perifrastikus perfectum csak az egyik alternatíva közülük.²⁵ Fontos, hogy néhány (de korántsem minden) ide tartozó igeigyeknél a szintetikus perfectumnak lexikalizálódott (vagy legalábbis improduktív) jelentése van,²⁶ míg a normál narratív múlt idejű jelentést a körülírt perfectum fejezi ki. Hasonlóan az előző csoporthoz, az ide tartozó körülírt perfectumokra (lásd (5)) is gyakran jellemző, hogy nem adatoltak szanszkrit szövegekben, csak grammatikai értekezésekben fordulnak elő, ami meglehetősen nehezé teszi a nyelvi rendszerben betöltött tényleges szerepük helyes értékelését.

- (5) \sqrt{vid} 'tud' → $vidāṃ cakāra$ / ...
 $\sqrt{bhī}$ 'fél' → $bibhayāṃ cakāra$ / ...
 \sqrt{bhr} 'hord, visz' → $bibharāṃ cakāra$ / ...
 $\sqrt{uṣ}$ 'ég(et)' → $oṣāṃ āsa$ / ...

A körülírt perfectum a védikus nyelvben

A szanszkritra vonatkozó szabályok áttekintése után vizsgáljuk meg a védikus nyelvállapotban megfigyelhető helyzetet.²⁷ Általánosságban azt mondhatjuk

²⁵ Ezt a tulajdonságot Pāṇini az *anyatarasyām* 'opcionálisan' terminussal jelzi (a szó konkrétan a 3.1.38-as szabályban jelenik meg, de a 3.1.39-es szabályba is beleértendő; vö. Ozono, *Periphrastic Perfect*, 983–986).

²⁶ Ld. pl. perf. sing. 3. *veda* (\sqrt{vid}), amely lexikalizálódott jelen idejű 'tud' jelentéssel rendelkezik még a szanszkritban is (a védikus tényekről részletesen ld. alább), vs. perf. sing. 3. *uvoṣa* ($\sqrt{uṣ}$) „normál” múlt idejű jelentéssel ('égetett').

²⁷ Legújabbban ld. Ozono, *Periphrastic Perfect*, 976–978 áttekintését. A korábbi szakirodalomra az alábbiakban hivatkozom.

– ami természetesen egyáltalán nem meglepő –, hogy a körülírt perfectumot illetően is számos fontos különbség van a szanszkrit és a védikus óind között.

Először is, teljesen eltérő a segédigék megoszlása. Fentebb azt láttuk, hogy a szanszkritban a szokásos segédige az *āsa*, amely nagyságrendekkel gyakoribb, mint a *cakāra* vagy a *babhūva*, amelyek közül az utóbbi ténylegesen csak igen ritkán fordul elő. Ugyanakkor Pāṇini (3.1.40) explicit módon kizárólag a \sqrt{kr} (azaz a *cakāra*)²⁸ igét említi segédigeként. A későbbi grammatikusok, mint például Kātyāyana (Kr. e. 250 körül) és Patañjali (Kr. e. 150. körül), kommentárjaikban Pāṇini *sūtráját* úgynevezett *pratyāhāra*-szabálynak tekintik, ami azt jelenti, hogy véleményük szerint a \sqrt{kr} ige a *sūtrában* a három segédigét (tudniillik \sqrt{kr} , \sqrt{as} és $\sqrt{bhū}$) együtt képviseli. Egyes modern kori nyelvészek²⁹ szintén ezt az álláspontot fogadják el, és amellet érvelnek, hogy már maga Pāṇini is *pratyāhāra*ként fogta fel a \sqrt{kr} igét. A kutatók többsége elutasítja ezt, és úgy vélekedik, hogy Pāṇini csak a \sqrt{kr} igét ismerte mint segédigét a körülírt perfectumban.³⁰

A védikus óind adatok vitathatatlanul az utóbbi véleményt támogatják, ugyanis az ó- és középvédikus korszakban³¹ kizárólag a \sqrt{kr} ige használatos segédigeként, az \sqrt{as} pedig csak az újvédikus fázisban jelenik meg. Az utóbbi első előfordulása (két sing. 3. személyű *āmantrayām āsa* alak a denominatív *āmantraya-* ’megszólít, beszél vkihez’ igéből; lásd (6)) az *Aitareya-brāhmaṇa* 7. fejezetében található.³² Figyelemre méltó, hogy a *Śāṅkhāyana-śrautasūtra* párhuzamos szövegében az *āsa* helyett mindkét alkalommal a mediális sing. 3. *cakre* (\sqrt{kr}) segédigét találjuk (AB 7.14.8 ≈ ŚāŚS 15.18; AB 7.17.7 ≈ ŚāŚS 15.25). Másfelől, az *īkṣām cakre* AB 7.16.3 ($\sqrt{īkṣ}$ ’néz, szemlél’) körülírt perfectumi alak a másik szövegben (ŚāŚS 15.21) *īkṣām āsa* változatban szerepel.

²⁸ Valahányszor a tanulmányban a \sqrt{kr} stb. igékre mint a körülírt perfectum segédigéire hivatkozom, értelemszerűen mindig az adott ige perfectumi alakját (vagyis *cakāra* stb.) értem rajta.

²⁹ Így pl. *The Aṣṭādhyāyī of Pāṇini*. I. Ed. and transl. by Śrīśa Chandra Vasu. Delhi, 1891 (reprint 1988), 365.

³⁰ Többek között Jakob S. Speijer, *Sanskrit Syntax*. Leiden, 1886, 251/3. jegyzet; Bruno Liebich, *Panini. Ein Beitrag zur Kenntnis der indischen Literatur und Grammatik*. Leipzig, 1891, 33, 80; Renou, *Grammaire sanscrite*, 490; *Ai. Gr.* II.2, 256; Toshifumi Gotō, *Old Indo-Aryan Morphology and Its Indo-Iranian Background*. In co-operation with Jared S. Klein–Velizar Sadovski. (Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, 849.) Wien, 2013, 123; Ozono, *Periphrastic Perfect*, 987.

³¹ A védikus nyelv periodizációjában Kümmelt követem (ld. Kümmel, *Perfekt*, 5–6). Bár tanulmányom gondolatmenete szempontjából az egyes korszakok (ba tartozó szövegek) viszonyított időrendje az érdekes, annyit érdemes megjegyezni, hogy a korai védikus *Rgveda*-hymuszok keletkezését nagyjából a Kr. e. 2. évezred második felére, végére szokták keltezni, míg a védikus korszak utolsó szakaszát, az ún. késővédikus időszakot a Kr. e. 1. évezred közepére vagy az utána következő századokra teszik.

³² Az *Aitareya-brāhmaṇa* 6–10. fejezete a szöveg későbbi része, és az 1–5. fejezet alkotja a korábbi réteget.

(6) AB 7.14.8

<i>sa</i>	<i>tathā~³³ ity</i>	<i>uktvā</i>	<i>putram</i>
ő.NOM	úgy	QUOT	mond.ABS
			fiú.ACC
	<i>āmantrayām</i>	<i>āsa</i>	
hozzászól.ĀM		van.AUX.PRF.ACT.3SG	

„Azt mondva: »Úgy [legyen]!«, szólt a fiához.”

Úgy tűnik, hogy a $\sqrt{bhū}$ mint segédige még ennél is későbbi innováció, amely az epikus szanszkrit nyelvben jelent meg, de előfordulásainak számából (lásd 1. táblázat) ítélve sohasem vált igazán gyakorivá a körülírt perfectum képzésében.

Mivel az \sqrt{as} létige – amely az óind nyelv későbbi korszakaiban (az epikus és a klasszikus szanszkritban) a leggyakoribb a segédigék közül – intranszítív, az *-ām* affixumos főigei forma pontos mibenléte és eredete sokáig vita tárgyát képezte. Brugmann például *Grundriss*ének első kiadásában³⁴ azt képviselte, hogy eredetileg instrumentalisi alak volt, amelyet többek között a latin *arefacio* '(ki)szárit' típusú „összetett” igék első tagjával³⁵ lehetne kapcsolatba hozni,³⁶ míg Jacobi egy sajátos absolutívumi képzésként fogta fel.³⁷

A \sqrt{kr} segédige imént említett kezdeti kizárólagossága azonban kétségtelenül azt bizonyítja, hogy ezek a régebbi nézetek tévesek, az *-ām* végű főigei alak pedig nem lehet más, mint aminek első pillantásra látszik, és ami mostanra a szakirodalomban már elfogadott ténynek számít: tudniillik egy *-ā*-tövé deverbális absztrakt főnév accusativusa, amely szintaktikai szempontból eredetileg a tranzítív \sqrt{kr} ige tárgyi bővítménye volt.

Semmi okunk nincs kétségbe vonni ezt a magyarázatot, még akkor sem, ha a legtöbb esetben nincs a körülírt perfectumtól „függetlenül” is adatolt *-ā*-tövé absztrakt főnevünk az adott igegyökből vagy ige-tövből. Természetesen igaz, hogy a desideratívumokból, amelyek perifrasztikus perfectumot használnak, produktív módon képezhetők „önálló” *-ā*-tövé deverbális főnevek is: így például a \sqrt{ji} 'győz, legyőz' ige *jigīṣati* desideratívumából a *jigīṣā-* 'győzni akarás' főnév, amely már a *R̥gvedā*ban is előfordul (1.171.3d, 1.186.4a),³⁸ és sok más ugyanígy képzett szó, amelyek az óvédikus kortól kezdve adatoltak.

³³ Tanulmányomban hullámvonallal jelölöm a külső magánhangzó-*saṃdhik* feloldását (pl. a (6)-os példában a *tathā~ ity* a hagyományozott szövegben így szerepel: *tathety*).

³⁴ Karl Brugmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*. II.2. Strassburg, 1892, 1265.

³⁵ Ezek eredetileg hosszú magánhangzóra végződtek (így a fenti példában: **ārē-*).

³⁶ A második kiadásban Brugmann már óvatosabban fogalmaz: „Das ursprüngliche semantisch-syntaktische Wesen der Form auf *-ām* ist nicht aufgeklärt.” Ld. Karl Brugmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*. II.2. Strassburg, 1916², 501.

³⁷ Hermann Jacobi, Über das periphrastische perfekt im Sanskrit. *Kuhn's Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 35 (1899) 578–587.

³⁸ Másfelől pont ennek a desideratívumnak nem adatolt a körülírt perfectuma (ti. **jigīṣām cakāra*) a védikus nyelvben.

A causativumok mellől azonban tényleg hiányoznak az ilyen „független” $-ā$ -tövű főnevek, ami kifejezetten meglepő, ha belegondolunk abba, hogy az óind nyelv történetében végig a causativumok voltak a legfontosabb és leggyakoribb képviselői a körülírt perfectum kategóriájának (lásd fentebb), és hogy a legelső adatolt körülírt perfectum az óind nyelv történetében maga is éppen egy causativumból származik (az óvédikus *gamayāṃ cakāra*; lásd (7)-es példa). Ennek ellenére a legtöbb kutatóval együtt nekem is meggyőződésem, hogy az $-ām$ -ra végződő főigei alak máshogy logikusan nem magyarázható.

Az intranszitiv \sqrt{as} ige akkor jelenhetett meg a körülírt perfectumban segédigeként, amikor az $-ām$ -ra végződő alak eredeti tárgyi funkcióját a beszélők már nem érzékelték, és a perifrastikus szerkezet belső struktúrája elhomályosodott. (Az alábbiakban a \sqrt{kr} segédige \sqrt{as} -szal történő felváltására még visszatérek.)

A következőkben részletesen bemutatom a védikus óind adatokat, különösen a közép- és újvédikus korszakban megfigyelhető tényeket, amelyek a jelen összefüggésben a legfontosabbak. Elemzésem mindenekelőtt az elsődleges forrásokon alapul. Figyelembe vettem 1. az összes korai középvédikus szöveget, vagyis a *Fekete Yajurveda samhita*inak (MS, KS, KKS, TS) prózai részeit, 2. a késői középvédikus szövegek többségét, azaz a korai *brāhmaṇák* jelentős részét (TB, TĀ 3–6, AB 1–5, AĀ, ŚBM 6–10.5) és az *Aitareya-upaniṣadot* (AU), továbbá 3. az újvédikus szövegek reprezentatív mintának mondható csoportját (PB, AB 6–10, ŚBM 1–5, 10.6–14, AĀ 2.2.2–4, BĀU, ChU, TU, JUB, KB, ŚU). Az adatgyűjtést a szakirodalomban található információkkal egészítettem ki, amihez egyéb fontosabb tanulmányok³⁹ mellett elsősorban Debrunner áttekintését⁴⁰ vettem figyelembe, amelyet a deverbális $-ā$ -tövű névszókkal kapcsolatban ad, és amely mindezedig a legalaposabb elemzés az óind körülírt perfectumról.

Fentebb láthattuk, hogy a szanszkrit nyelvben szinkrón szemszögből nézve sok olyan típusú ige van, amelyik vagy kizárólagosan vagy opcionálisan perifrastikus perfectumképzést használ. A védikus anyag elemzése során az lesz a fő kérdésem, vajon a szanszkrittal kapcsolatban felsorolt típusok nagyjából egyszerre jelentek-e meg a védikusban, vagy fokozatos elterjedés és a kategória bővülése figyelhető meg a körükben. Az elemzés eredményét a 2. táblázat tartalmazza, amelyben a szürke szín jelöli, ha az adott gyök- vagy tötípusból (ezekről részletesebben lásd lentebb) egy bizonyos periódusban a körülírt perfectum adatolt.

³⁹ Ld. elsősorban Ozono fentebb már hivatkozott munkáját (Ozono, Periphrastic Perfect).

⁴⁰ *Ai. Gr.* II.2, 252–259.

	korai védikus (RV)	óvédikus (AV, SV, YV ^m)	középvédikus		újvédikus és késői védikus
			korai (YV ^p)	késői (régebbi <i>brāhmaṇák</i>)	
causativum					
√ <i>vid</i>					
√ <i>V</i> : <i>C</i> (<i>C</i>)					
reduplikált impf.-tő					
desiderativum					
denominativum					
(<i>C</i> (<i>C</i>)) <i>ayati/e</i> impf.-tő					
intensivum					
egyéb					
poliszillabikus gyök					
√ <i>VCC</i>					

2. táblázat. Körülírt perfectumok a védikus óindben

Ahogy a táblázatból látszik, a korai védikusban (vagyis a *R̥gveda-Saṃhitā* himnuszaiiban) még nem fordul elő körülírt perfectumi igealak. Ez a fajta analitikus képzésmód csak az óvédikus periódusban jelenik meg, de még ebben a korszakban is csupán egyetlen előfordulása van, mégpedig a *gamayati* 'menni hagy, küld' causativumból⁴¹ (√*gam* 'megy') (lásd (7)). Ezen az egyetlen példán kívül a körülírt perfectum a védikus nyelv más verses (*mantra*) szövegében nem adatolt.⁴²

- (7) AVŚ 18.2.27d (≈ AVP 18.65.10d [*cakartha*])
<i>ásūn</i>	<i>pitṛbhyo</i>	<i>gamayāṃ</i>	<i>cakāra</i>
lélek.ACC.PL	atya.DAT.PL	megy.CAUS.ĀM	csinál.AUX.PRF.ACT.3SG
- „A lelkeket az atyákhoz küldte.”

⁴¹ Fontos észben tartanunk, hogy a perfectumot mint igeidőt nem lehetett addig képezni a causativumból, amíg a perfectum még csak az ősi, örökölt, elért állapotot kifejező (Kümmel, *Perfekt*, 66–71 kifejezésével: „naktostatisch”) használattal rendelkezett. A causativum által kifejezett cselekvés ugyanis nem eredményez semmiféle különösebb változást az alanyon. Az, hogy a causativumok is képezhessenek perfectumot valamilyen kivitelezhető módon, csak később vált szükségessé, tudniillik akkor, amikor a perfectum múltra vonatkozó használati körei is kialakultak (vö. Kümmel, *Perfekt*, 71–82, különösen 78–82). A narratív perfectum elterjedésének és a körülírt perfectum produktívitásának szoros összefüggését hangsúlyozza Ozono, *Periphrastic Perfect*, 978–981.

⁴² Debrunner (*Ai. Gr.* II.2, 253–254) utal ugyan egy lehetséges plur. 3. *īśāṃ ... cakrur* körülírt perfectumi alakra az óvédikus AVŚ 11.9.25 szöveghelyen (az √*īś* 'kormányoz' igéből), néhány oldallal később (258) azonban visszavonja ezt az értelmezést. Vö. Kümmel, *Perfekt*, 61/101. jegyzet, aki szintén a körülírt perfectumi interpretáció ellen foglal állást (de ld. pl. Gotō, *Old Indo-Aryan Morphology*, 123 és Ozono, *Periphrastic Perfect*, 982, akik elfogadják azt).

A causativumból képzett körülírt perfectumok adatoltsága a korai középvédikusban, vagyis a *Fekete Yajurveda samhitā*inak prózai részeiben is folytatódik (caus. perf. *āpyāyayām cakāra* MS 4.6.6 [\bar{a} + $\sqrt{pyā/pyai}$ 'duzzad']; caus. perf. *yājayām cakāra* KS 11.1 [\sqrt{yaj} 'áldoz']).

A legsűrűbben előforduló alak azonban ebben a periódusban a \sqrt{vid} 'tud, ismer' ige körülírt perfectuma: *vidām cakāra* (MS 8×, KS 5×, KKS 3×, TS 1×). A *vidām cakāra* feltűnően gyakori volta nyilvánvalóan összefügg ezeknek a rituális szövegeknek a tartalmával. Ez az igealak ugyanis minden egyes esetben valamelyik régen élt rituális tekintély tudására utal, amelyen az adott szöveghe-lyen leírt aktuális áldozati gyakorlat alapszik.

A következő korszakban, a késői középvédikus periódusban a körülírt perfectum továbbra is adatolt a causativumból (*darśayām cakāra* TB 3.10.11.4 [$\sqrt{drś}$ 'lát, néz']; *niravasāyayāñ cakāra* TB 1.5.2.1 [$nis+ava+\sqrt{sā/so}$ 'létesít, felállít']; *nirvāpayām cakrus* AB 2.36.2 [$nis+\sqrt{vap}$ 'kiönt, felajánl']; *spāśayām cakre* ŚBM 7.5.1.25 [$\sqrt{spaś}$ 'szemlél, megfigyel']; *upādihāvayām cakrus* ŚBM 10.5.5.8 [$upa+\bar{a}+\sqrt{dhāv}$ 'odafut']; *śrapayām cakrus* ŚBM 6,5,4,6 [$\sqrt{śrā/śrai}$ 'főz, süt']) és a \sqrt{vid} (TB 4×) igéből, de rajtuk kívül még két további képviselője is megjelenezik a kategóriának.

Az egyik az $\sqrt{ikṣ}$ ige körülírt perfectuma. Noha ez az ige etimológiailag az indoeurópai $*h_3ek^u$ 'néz, (meg)lát' ige $*h_3j-h_3k^u-sé-$ desiderativumi tövéből ered,⁴³ az idők során másodlagos gyökként lexikalizálódott, amelynek ('néz, megszemlél') már semmiféle desiderativumi jelentése nincsen.⁴⁴ Korai lexikalizációjára utal az a körülmény, hogy már rögtön a *Rgvedā*ban adatolt egy ebből származó causativum (*sām ... ikṣāyat* RV 1.132.5a), a szintén belőle képzett *aikṣiṣi* aoristos pedig (ismét a *sām* igekötővel) egy, az óvédikus korszakba tartozó „függelék”-hymuszban (RVKh 1.1.1a) fordul elő. Ezért helyesebb, ha az *ikṣām cakre* (ŚBM 9.5.1.14, 9.5.1.15, 10.4.2.3) alakot desiderativumi eredete ellenére a hosszú magánhangzóval kezdődő igeigyökből ($\sqrt{V:C(C)}$ típus) képzett körülírt perfectum példajaként fogjuk fel. Az alak az *abhi+ava* kettős igekötővel is előfordul (*abhyavekṣām cakre* ŚBM 7.3.2.14; lásd (16)).

A késői középvédikus periódus másik „újonca” a reduplikált imperfectumtövekhez tartozó körülírt perfectumok köre: *juhavāñ cakruḥ* TB 1.5.9.5 (\sqrt{hu} 'önt, áldoz', impf. *juhó-/juhu-*); *bibhayām cakāra* ŚBM 10.4.2.2 és *bibhayām cakrur* ŚBM 10.4.3.3 ($\sqrt{bhī}$ 'fél', impf. *bibhé-/bibhī-*). E fontos csoport részleteire a későbbiekben még visszatérek.

Ahogy a 2. táblázatból is világosan látszik, a középvédikus és az úvédikus korszak között igen jelentős növekedés figyelhető meg mind a körülírt perfectummal rendelkező típusok, mind a tényleges előfordulások számában.

⁴³ LIV, 297–298.

⁴⁴ Pontos jelentéséről ld. alább.

A kategória gyors elterjedését legjobban akkor látjuk, ha a *Śatapatha-brāhmaṇa* két kronológiai rétegét ebből a szempontból összevetjük.

A Mādhyandina-recenzióban a 6–10.5 könyv a (késői) középvédikus periódusba tartozik, míg az 1–5. és 10.6–14 könyv az újvédikus korszakot képviseli.⁴⁵ Számításaim szerint (lásd a 3. táblázatot) a régebbi (vagyis középvédikus) könyvekben 9 körülírt perfectumi példánk van, míg a későbbi (azaz újvédikus) részekben már 112. Ez a jelentős különbség mindenképpen jelzésértékű, még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy az újabb részek hossza összességében legalább kétszer akkora, mint a régebbieké, és hogy a szövegahagyományozás véletlenszerűsége némiképpen torzíthatja a pontos számokat.

	ŚBM 6–10.5	ŚBM 1–5 + 10.6–14
causativum	3	28
\sqrt{vid}		16
$\sqrt{V:C(C)}$	4	24
reduplikált impf.-tő	2	26
desiderativum		5
denominativum		10
$(C(C))ayati/e$ impf.-tő		3
intensivum		
egyéb		
poliszillabikus gyök		
\sqrt{VCC}		

3. táblázat. Körülírt perfectumok a *Śatapatha-brāhmaṇa* Mādhyandina-recenziójának két kronológiai rétegében

Vizsgálataim azt mutatják, hogy két olyan képviselője van a körülírt perfectum kategóriájának, amelyik csak a védikus korszak után jelenik meg az óind nyelvben (ezek azok, amelyeket nem jelöl szürke szín a 2. táblázatban): a poliszillabikus gyökökből és a \sqrt{VCC} szerkezetű gyökökből képzett perifrastikus perfectumok.

A többszótagos „gyökök” nyilvánvalóan későn, másodlagos módon alakultak ki az óindben. Így például a $\sqrt{daridrā}$ ’fut’, amelyről Patañjali (ad V. 1 ad Pāṇ. 3.1.35) említi, hogy körülírt perfectumot képeznek belőle, eredetileg a $\sqrt{drā}$ ’fut’ gyök kétszótagos reduplikációt tartalmazó intensívumi töve volt, a grammatikusok azonban olyan alakokkal ruházzák fel, mint az *s*-aoristos (*adaridrāsīt*) vagy a körülírt perfectum maga (*daridrām cakāra*), ami azt mutatja, hogy már igegyökként tartották számon. Ugyanez érvényes néhány további gyök körülírt perfectumára, köztük például az etimológiailag homályos

⁴⁵ Kümmel, *Perfekt*, 5–6.

(talán onomatopoeitikus?) \sqrt{culump} 'simogat, kényeztet' igéére,⁴⁶ amelyről szintén Patañjali tesz említést, és amely csupán szórványosan adatolt.

A \sqrt{VCC} szerkezetű gyökök (például \sqrt{indh} 'meggyújt', \sqrt{ujjh} 'elhagy', \sqrt{und} 'benedvesít') körülírt perfectumának teljes hiánya a védikusban szintén késői kialakulásukkal áll összefüggésben.⁴⁷ Az \sqrt{indh} gyökből képzett perifrasztikus perfectumot csak egy 13. századi grammatikus, Vopadeva említi, az \sqrt{ujjh} gyök perfectumi alakja viszont ténylegesen adatolt Kālidāsa *Raghuvamśájában* (*ujjhām cakāra* 5.75).

Az újjvédikus korban megjelenő típusokról csak néhány rövid megjegyzést teszek. Figyelemre méltó (és lehet, hogy csak a véletlen műve), hogy a desiderativumokból képzett körülírt perfectumokkal ellentétben, amelyek sokszor előfordulnak a védikus nyelvben (például *dudhūrṣām cakrire* ŚBM 1.4.1.10 [\sqrt{dhvr} 'megsebesít, megsért']; *jighāmsām cakāra* ŚBK 7.5.3.1 [\sqrt{han} 'sújt, megöl']), intensívumból csupán egyetlenegy körülírt perfectumi alak adatolt: med. plur. 3. *marīmrśām cakrire* ŚBK 5.5.4.4 ($\sqrt{mrś}$ 'érint').⁴⁸

A denominatív igék fő képviselője a *mantrayate* 'beszél, mond, megfontol' (*ā*, *upa* és *anu* igekötővel is), de alkalmasszerűen más denominativumokból is előfordul perifrasztikus perfectumi alak (például *gopāya-* 'öriz, véd'; *gaṇaya-* 'számol'; *bhakṣaya-* 'eszik, lenyel'). Fontos körülmény, hogy szinte mindegyik ilyen ige *-a*-tövéből van képezve, ami azt jelenti, hogy tövükben a causativumi *-aya-* szuffixummal formailag teljesen megegyező hangsor szerepel. Véleményem szerint ez a causativumokkal való hangalaki hasonlóság lehetett a fő oka annak, hogy a denominatív igék is csatlakoztak a körülírt perfectummal rendelkező igék osztályához.

További újjvédikus újítás a *(C(C))ayati/e* szerkezetű imperfectumtövekhez tartozó, sőt, lényegében véve ezekből képzett körülírt perfectumok megjelenése. Ilyenek később, a klasszikus szanszkritban is adatoltak, és maga Pāṇini (3.1.37) is explicit módon említi őket. Bizonyos gyökök számára Pāṇini ezt egyenesen szabályos perfectumképzésként írja elő, nem pedig opcionális változatként (*anyatarasyām*). Egyértelmű, hogy ezek a képzések másodlagosak a többi *-aya*-tartalmú típus, különösen is a causativum körülírt perfectumához képest, amelyek az újjvédikus korra már szilárdan rögzültek az igerendszerben. Az analógiás átvétel folyamata egészen nyilvánvaló, ha figyelembe vesszük, hogy az első olyan tövek, amelyek így képezték perfectumi alakjukat, igekötőt tartalmaztak, ezért többszótagos felépítésüket tekintve hasonlóak voltak a causativumokhoz:

⁴⁶ Whitney „elfajzott” gyöknek („bastard root”) nevezi. Ld. William Dwight Whitney, *The Roots, Verb-Forms and Primary Derivatives of the Sanskrit Language. A Supplement to the Sanskrit Grammar*. Leipzig, 1885, 48.

⁴⁷ Ld. Manfred Mayrhofer, *Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen*. I–III. Heidelberg, 1992–2001 elemzését az egyes igék szócikkében.

⁴⁸ A szöveg másik (Mādhyandina-) recenziójában az adott helyen intensívum praeteritum alakot találunk (*amarīmrśyanta* ŚBM 4.5.1.10).

például *nilayām cakre* a $ni+\sqrt{li}$ 'elrejtőzködik' (impf. *nilāya-*) igéből (ŚBM 1.6.4.1, 4.1.3.1; ŚBK 2.2.1.15⁴⁹) vagy *āvyayām cakāra* (ŚBM 11.5.1.10) az $\bar{a}+\sqrt{vi}$ 'megbetegít' (impf. *āvayāya-*) igéből.⁵⁰

A 2. táblázatban szereplő „egyéb” címke néhány egyedi körülírt perfectumot jelöl, amelyek szintén másodlagosak, és néha szövegkritikai szempontból is vitatottak, sőt, olykor nyilvánvalóan romlottak. Közülük szintén csak két példát említek meg. A ChU 4.10.2 hagyományozott szövege *pravāsām cakre* alakot tartalmaz (potenciálisan az igekötős $pra+\sqrt{vas}$ 'elindul' gyökből). Ezen a helyen Böhlingk minden bizonnyal jogosan javasolta a rövid magánhangzóval történő emendációt (*pravāsam*),⁵¹ ami azt jelenti, hogy a szerkezet nyilvánvalóan nem körülírt perfectumi alak. Az $apa+\sqrt{ci/cāy}$ 'tisztel' igéből (imperfectumtövében nyújtott fok található: *cāyati*) képzett *apacāyām cakruḥ* körülírt perfectum kétszer adatolt a védikus prózában (JB 2.97, 2.100), és minden valószínűség szerint ez is az (*apa*)*cāya-* imperfectumtő causativumokkal és más *-aya-* tartalmú tövekkel való hangalaki hasonlóságának köszönheti a létét.

Az általános áttekintés után most visszatérek a körülírt perfectumok legősibb rétegéhez. Ez alatt azokat a képzéseket értem, amelyek legkésőbb a középvédikus korban megjelentek (a 3. táblázat releváns részeit a 4. táblázat tartalmazza).

	óvédikus (AV, SV, YV ^m)	középvédikus	
		korai (YV ^p)	késői (régebbi <i>brāhmanák</i>)
causativum			
\sqrt{vid}			
$\sqrt{V:C(C)}$			
reduplikált impf.-tő			

4. táblázat. Körülírt perfectumok az ó- és középvédikus korszakban

Láthatjuk, hogy az első körülírt perfectumot használó igék olyanok voltak, amelyek számára a szabályos szintetikus, reduplikált perfectum képzése vagy eleve lehetetlen volt, vagy valamilyen oknál fogva nehézséget okozott. Ez természetesen nem meglepő, ha visszagondolunk arra, hogy szinkrón szemszögből ugyanez volt érvényes az (epikus és klasszikus) szanszkrit nyelvben (lásd fentebb).⁵²

⁴⁹ Itt a párhuzamos ŚBM 1.2.3.1 helyen *nilīye* szintetikus reduplikált perfectumot találunk.

⁵⁰ Ld. Richard Pischel–Karl F. Geldner, *Vedische Studien*. I. Stuttgart, 1889, 246/1. jegyzet; *Ai. Gr.* II.2, 254. A típushoz általában vö. még Ozono, *Periphrastic Perfect*, 977, 982–983.

⁵¹ Ld. *Ai. Gr.* II.2, 255.

⁵² Másfelől vegyük észre azt is, hogy azok a körülírt perfectumok, amelyek a szanszkritban opcionálisak (például az $(C(C))aya-$ tövekből vagy egyéb „egyedi” igeigyekből képzett alakok) csak az újjvédikus korszakban jelennek meg, és így kronológiai szempontból is egyértelműen másodlagosnak kell őket tekintenünk.

A reduplikált perfectum képzésére való „alkalmatlanság” nyilvánvaló az úgynevezett másodlagos vagy leszármaztatott igeragozásoknál. Ilyen elsősorban a causativum, amely az adatok alapján láthatólag a kiindulópontja volt a körülírt perfectum kialakulásának.

A hosszú magánhangzóval kezdődő gyökök szintén nem voltak alkalmasak a szabályos igei reduplikáció használatára, hiszen reduplikált perfectumi alakjaikat nem lehetett volna elég világosan megkülönböztetni az imperfectumi formáktól. Ilyen viszonylag korán adatolt körülírt perfectummal rendelkezik például az $\sqrt{ās}$ ’ül’⁵³ és az \sqrt{iks} ’néz, szemlél, meglát’ igeigyök (a fentebbiek értelmében az \sqrt{iks} igét desiderativum helyett már a védikusban is lexikalizálódott igeigyöknek kell tekintenünk). További hasonló ige az \sqrt{edh} ’gyarapodik’, bár ennek perifrastikus perfectuma először az újvédikusban adatolt.

A \sqrt{vid} ’tud’ a védikusban egy archaikus, az indoeurópai alapsnyelvből örökölt reduplikátlan perfectummal rendelkezett (ie. **uójide* > óind *véda*), amely még a szanszkritban is igen gyakori. Funkcionális szempontból azonban ez valószínűleg mint jelen idejű alak (a német terminológia szerinti „Perfektpräsenz”) volt használatos ’tud’ jelentésben, múlt ideje (*ávet*) pedig ennek megfelelően egyszerűen praeteritumi használatú volt (’tudott’).⁵⁴

A \sqrt{vid} igének tehát annak érdekében, hogy legyen egy funkcionális értelemben vett, „valódi” perfectumi alakja, az éppen kialakulóban levő perifrastikus képzésmóddhoz kellett folyamodnia (*vidām cakāra* MS 1.4.12+), annál is inkább, mert az elméletileg lehetséges és szinkron szempontból szabályos reduplikált *vivéd-/vivid-* perfectumtő már használatban volt a homonim \sqrt{vid} (impf. *vindāti*) ’talál’ gyöknél.

A középvédikus szövegekben a *vidām cakāra* körülírt perfectum rendszerint a Kümmel⁵⁵ által faktuálisnak („faktisch”) vagy komprehenzívnek („komprehensiv”) nevezett funkciókkal rendelkezik, és egyszerűen azt jelenti, hogy ’tudott/ismert’ („hat gekannt”).⁵⁶ Ahogy Kümmel írja, „es wird faktisch gebraucht und stellt fest, daß Ritualautoritäten ein bestimmtes Wissen besessen haben”.⁵⁷ A *vidām cakāra* tehát úgy értelmezendő, mint „faktische

⁵³ Az $\sqrt{ās}$ gyök az ie. **h₁eh₂s* (LIV: 232) reflexe, amely eredetileg egy reduplikált tő lehetett, és végső soron talán a **h₁es* létigéből volt képezve (LIV: 232/0. jegyzet). Ez a származása azonban már nyilvánvalóan nem volt transzparens a védikus körülírt perfectum létrejöttének az idején.

⁵⁴ Erről ld. részletesen Kümmel, *Perfekt*, 495–498, aki meggyőzően mutatja be, hogy egyes korábbi kutatók véleményével szemben nincs okunk arra, hogy az *ávet* múlt idejű alaknak olyan speciális jelentést tulajdonítsunk, mint hogy ’észrevett’ vagy ’felismert’.

⁵⁵ Kümmel, *Perfekt*, 497–498 (vö. 73–75, 80).

⁵⁶ Ahogy Kümmel (uo.) meggyőzően bizonyítja, nincs okunk azt feltételezni (Delbrücköt követve), hogy az igealak azt jelentette, hogy ’kitalálta’ („hat erfunden”) vagy ’észrevette, felismerte’ (a „merken, erkennen” igéből).

⁵⁷ Kümmel, *Perfekt*, 497.

Oppositionsbildung zum Präsens”,⁵⁸ amely aztán narratív használatban később teljesen felváltotta a múlt idejű *ávet* alakot.

Az előző esethez hasonlóan a $\sqrt{bhī}$ gyök szabályos reduplikált perfectuma (*bibhāya* ’fél’ [jelen idejű jelentéssel]) is központi tagja volt az ősi „Perfektopräsens”-ek csoportjának, azonban a \sqrt{vid} gyökkel ellentétben, amely eredeti perfectumát sokáig megőrizte domináns ragozásként,⁵⁹ a $\sqrt{bhī}$ -nél már a korai védikusban elkezdődött az a folyamat, amelynek során a perfectumi alakokat fokozatosan imperfectumi alakok váltották fel (lásd például a du. 3. alaknál: perf. *bibhyatus* RV 1.95.5c → praes. impf. *bibhūtas* AVŚ 2.15.1–6). A jelenség láthatólag az aktív participiummal kezdődött (lásd a fosztóképzős *ábibhyat-* part. impf.-ot a *bibhīvās-* part. perf. mellett a RV 6.23.2c szövegelyen). Az újjvédikus periódusra az új ragozás teljesen felváltotta a régit, ezért perfectumi alakok a későbbi szövegekben már egyáltalán nem fordulnak elő.⁶⁰ Ahogy Kümmel rámutat, a leírt folyamatot elősegítette az a körülmény, hogy a perfectum nem indicativusi alakjai formailag sohasem különböztek a megfelelő imperfectumi alakoktól. Ugyanez volt érvényes a perfectumtöből képzett eredeti múlt idejű alakra is (plusquamperf. sing. 3. *ábibhet*, plur. 3. *ábibhayus*), amely funkcionálisan a praeteritum imperfectummal megegyező használatú volt (’félt’). A *bibhayām cakāra* körülírt perfectum – nem sokkal középvédikus megjelenése (ŠBM 10.4.2.2+) után – teljesen kiszorította a plusquamperfectumi alakot a narratív múlt idejű használatban.

A \sqrt{hu} ’önt, áldoz’ igéből képzett *juhavām cakāra* körülírt perfectumi alak (*juhavāñ cakruḥ* TB 1.5.9.5) szintén viszonylag korán kialakult a reduplikált imperfectumtő mellett. Kümmel⁶¹ szerint létrejöttének fő oka az volt, hogy a \sqrt{hu} szabályosan képzett reduplikált perfectuma – legalábbis részben – homonim volt az imperfectum (*juhó-/juhu-*) egyes alakjaival, továbbá a hangalakilag hasonló $\sqrt{hū}$ ’hív’ gyök reduplikált perfectumával (*juhó-/juhū-*).

Az elmondottakat összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a legrégebbi körülírt perfectumok egytől egyig olyan képzések voltak, amelyek – részben formális, részben funkcionális-szemantikai okok miatt – valóban nélkülözhetetlenek voltak ahhoz, hogy az adott igék szabadon használható perfectumi alakokkal rendelkezzenek.

⁵⁸ Kümmel, *Perfekt*, 497.

⁵⁹ Még akkor is (az óvédikus kortól, vagyis a RVKh és az AV korától kezdődően), amikor egy új, másodlagos imperfectumi ragozás jelent meg és kezdett teret nyerni mellette (pl. *vidmās(i)* a *vidmā* mellett stb.).

⁶⁰ A folyamatról ld. Kümmel, *Perfekt*, 336–337; vö. Ozono, *Periphrastic Perfect*, 985.

⁶¹ Kümmel, *Perfekt*, 606.

A körülírt perfectum kategóriájának kialakulása

Amint fentebb már említettem, a körülírt perfectumban egyedül a tranzitív *cakāra* segédige volt használatos egészen az újvédikus időkig, az *-ām* végű főigei alak pedig, amely egy *-ā*-tövé deverbális absztrakt főnév accusativusa volt, eredetileg ennek tárgyi bővítményeként funkcionált. Egy olyan szerkezet tehát, mint a *gamayām cakāra*, amely történetesen az első adatolt körülírt perfectumi alak az óind nyelvben (lásd (7)), a kezdet kezdetén szintaktikailag transzparens konstrukció volt, és azt jelentette: 'elengedést csinált, küldést csinált' (azaz 'elengedett, küldött').

Ez a szókapcsolat, amely tehát a körülírt perfectum kialakulásának forrása volt, nagyon emlékeztet azokra a körülíró szerkezetekre, amelyek valamilyen deverbális absztrakt főnévből és a \sqrt{kr} ige tetszőleges alakjából állnak, és amelyek – kissé elnagyoltan fogalmazva – egyszerű igék szinonimájaként használatosak: például szkt. *praveśam* \sqrt{kr} '(szó szerint:) belépést csinál' (a *pra*+ \sqrt{vis} 'belép' ige helyett); *upadeśam* \sqrt{kr} '(szó szerint:) tanítást csinál' (az *upa*+ \sqrt{dis} 'oktat, tanít' helyett) stb. Közismert, hogy ilyen körülíró szerkezetek az indoárja nyelvek történetének minden korszakából adatoltak, bár az is tény, hogy gyakoriságuk az idő előrehaladtával jelentősen megnőtt. Jó példáját jelentik ennek a típusnak az újind nyelvek úgynevezett „szerkesztett” igéi (angol terminussal: „conjunct verbs”),⁶² de ugyanilyen felépítésű konstrukciók már a szanszkritban is nagy mennyiségben előfordulnak.⁶³ Továbbá, ahogy utóbbi években megjelent tanulmányaimban bemutattam,⁶⁴ ilyen kifejezések a \sqrt{kr} igével, bár lényegesen kisebb számban, már a korai védikus nyelvben is léteztek.

⁶² A hindi nyelvre vonatkozólag ld. Burton-Page, Compound and Conjunct Verbs; Hacker, Treating the Compound and Conjunct Verbs; Peter Gaeffke, *Untersuchungen zur Syntax des Hindi*. The Hague–Paris, 1967, 95–207; Kali Charan Bahl, *Studies in the Semantic Structure of Hindi. Synonymous Nouns and Adjectives with karanā*. I–II. With the assistance of Richard A. Williams. Delhi, 1974–1979; Tara Mohanan, Multidimensionality of Representation: NV Complex Predicates in Hindi. In: *Complex Predicates*. Ed. by Alex Alsina–Joan Bresnan–Peter Sells. (CSLI Lecture Notes, 64.) Stanford, 1997, 431–471; Négyesi Mária, *Hindi nyelvkönyv*. Wardha, 2013, 238–239; Annie Montaut, Noun-Verb Complex Predicates in Hindi and the Rise of Non-Canonical Subjects. In: *Approaches to Complex Predicates*. Ed. by Léa Nash–Pollet Samvelian. (Syntax and Semantics, 41.) Leiden–Boston, 2016, 142–174.

⁶³ Ld. pl. Speijer, *Sanskrit Syntax*, 232–235; Gaeffke, *Untersuchungen*, 191–192; Albert Thumb–Richard Hauschild, *Handbuch des Sanskrit*. I.2. *Formenlehre*. Heidelberg, 1959³, 423–424.

⁶⁴ Máté Ittész, Light Verb Constructions vs. Simple Verbs in Vedic: *vimócanam kṛnute* (RV 3,30,12d). In: *CEENIS Current Research Series*. I. Ed. by Danuta Stasik–Anna Trynkowska. Warszawa, 2013, 107–123; Uő, Funkcióigés szerkezetek a *kar-* 'csinál' igével a Rgveda 7. könyvében. In: *Studia Classica. Tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókortudományi Intézetéből*. Szerk. Bárány István et al. Budapest, 2015, 339–350; Uő, Light Verb Constructions in Vedic. *Manas. Studies into Asia and Africa. Electronic Journal of the Centre for Eastern Languages and Cultures Sofia University „St. Kliment Ohridski”*. 2015/2. (= *Tradition and*

Ezek a szintagmák tipikus példái az úgynevezett könnyű igés (más elnevezéssel: funkcióigés vagy támasztó igés) szerkezetek kategóriájának, amelyben a lexikális jelentés a legtöbbször deverbális névszóban összpontosul, míg a grammatikai információk hordozója a redukált szemantikájú \sqrt{kr} könnyű ige.

Úgy tűnik, hogy az a szintagma, amelyből a körülírt perfectum létrejött, eredetileg egy többé-kevésbé produktív könnyű igés szerkezetekből álló, népe-sebb csoport tagja volt. Ezek a szerkezetek a \sqrt{kr} könnyű igéből és különféle deverbális absztrakt fővevekből álltak. Azt a folyamatot, ami minden valószínűség szerint lejátszódott, véleményem szerint már Adalbert Thumb helyesen foglalta össze: „und somit ist das periphrastische Perfekt nur das Ergebnis einer sprachlichen Auslese, welche es ermöglichte, zu abgeleiteten Verben ... oder zu primären Präsensstämmen ... ein besonderes Perfekt zu bilden”.⁶⁵ Az történt tehát, hogy egy bizonyos típusú könnyű igés szerkezet kiválasztódott, és beépült azoknak az igéknek a paradigmájába, amelyeknél a perfectum képzése szintetikus módon, reduplikációval nem volt lehetséges. Más szóval, a \sqrt{kr} könnyű ige perfectuma (*cakāra*) perfectumi segédigeként grammatikalizálódott az *-ām* végű deverbális származékokkal alkotott szintaktikai kapcsolatban.

Annak érdekében, hogy ezt a hipotézist alá tudjuk támasztani, két dolgot kell bizonyítanunk: egyrészt, hogy az *-ām + cakāra* (a \sqrt{kr} gyök perfectuma) alkotta konstrukció eredetileg tényleg egy szélesebb körű, könnyű igés szerkezetekből álló csoport tagja volt, másrészt, hogy ebben a konkrét esetben valóban egy könnyű ige > segédige reanalízis játszódott le.

Ami az első kérdést illeti, a legfontosabb, hogy a korai középvédikus prózában (azaz a *Fekete Yajurveda saṃhitā*inak prózai részeiben) az *-ām* végű deverbális elemek nemcsak a perfectumi *cakārával*, hanem olykor a \sqrt{kr} gyök más alakjaival is alkothatnak ilyen konstrukciót. Néhány esetben a gyökaoristos indicativusi alakjait (sing. 3. *akar*; plur. 3. *akran*), egyszer pedig az ige precativusát (sing. 3. *kriyāt*) találjuk ilyen szerepben.⁶⁶ A ténylegesen adatolt alakok a következők:⁶⁷

Modernity in Indian Culture) <https://manas.fcml.uni-sofia.bg/en/tradition-and-modernity-indian-culture/light-verb-constructions-vedic> (2021. március 27. – a cikket később ismeretlen okból eltávolították erről az URL-ről); Uő, *Funkcióigés szerkezetek a védikus óind nyelvben*. Habilitációs dolgozat (ELTE BTK). Budapest, 2016.

⁶⁵ Albert Thumb, *Handbuch des Sanskrit mit Texten und Glossar*. I. *Grammatik*. Heidelberg, 1905, 369 (vö. az 64. jegyzetben hivatkozott 3. kiadást is: Thumb–Hauschild, *Handbuch des Sanskrit*. I.2. *Formenlehre*, 294–295).

⁶⁶ A 3. személyű alakok kizárólagosságával kapcsolatban párhuzamként a középgöngol *nimen* és *taken* igék használatára utalhatunk, amelyeknél könnyű igés szerkezetekben szintén a 3. személyű alakok dominanciája figyelhető meg. Ld. Luis Iglesias-Rábade, *Composite Predicates in Middle English with the Verbs nimen and taken*. *Studia Neophilologica* 73 (2001) 161.

⁶⁷ Az egyes *Maitrāyaṇī-saṃhitā*beli alakokhoz vö. Kyoko Amano, *Maitrāyaṇī Saṃhitā I–II. Übersetzung der Prosapartien mit Kommentar zur Lexik und Syntax der älteren vedischen Prosa*. (Münchener Forschungen zur historischen Sprachwissenschaft, 9.) Bremen, 2009 vonat-

- (8) – aor. ind. act. plur. 3.
vidām akraṅ (√*vid* 'tud') TS 3.5.10.2; MS 1.4.7; TB 1.3.10.3
 – aor. ind. act. sing. 3.
abhyutsādayām akaḥ (caus. *abhyutsādayati* 'elindít vmi felé') MS 1.6.5
prajanayām akaḥ (caus. *prajanayati* 'nemz') MS 1.6.10, 1.8.5
pratiṣṭhāpayām akaḥ (caus. *pratiṣṭhāpayati* 'vmire állít') MS 3.3.3, 3.3.9, 3.6.5, 4.4.10
⁺*svadayām*⁶⁸ *akaḥ* (caus. *svadayati* 'édesít, megizesít') MS 1.8.4
ramayām akaḥ (caus. *ramayati* 'megállít') KS 7.7
cikayām akaḥ (√*ci* 'észlel, érzékel', impf. *cikéti*) Pāṇ. 3.1.42
 – precat. act. sing. 3.
pāvayām kriyāt (caus. *pāvayati* 'tisztít') MS 2.1.3

Pāṇini (3.1.41) opcionális (*anyatarasyām*) formaként megemlíti a *vidām kurvantu* szerkezetet (√*vid* 'tud'), amelyben a √*kr* gyök imperat. impf. plur. 3. alakja szerepel. Nehéz azonban felmérni, hogy ez létezett-e már a védikusban is, hiszen ténylegesen csak jóval később, a klasszikus szanszkritban adatolt (például act. sing. 3. *vidām karotu* Pt. 5.24). A *Kāśikā* a Pāṇ. 3.1.41-es *sūtrához* fűzött megjegyzésben hozzát teszi, hogy opcionálisan más számú és más igenemű (mediális) imperativusi alakok is használhatók. A kommentár ezek közül konkrétan a következőket sorolja fel (ráadásul hozzát teszi a 'sätöbbi' jelentésű *ādi* szót is): act. sing. 3. *vidān karotu*, act. sing. 2/3. *vidān kurutāt*, med. sing. 3. *vidān kurutām*, act. sing. 2. *vidān kuru*, act. du. 2. *vidān kurutam*.

Megemlíthetjük még az első pillantásra meghökkentő ind. praes. impf. sing. 3. *juhavām karoti* alakot is (lásd (9)). Ha azonban közelebbről megvizsgáljuk, kiderül, hogy ez csak a szövegben közvetlenül előtte álló és egy teljesen párhuzamos szerkesztésű mondatban szereplő sing. 3. *juhavām cakāra* körülírt perfectumnak

kozó részeit. Általánosságban ld. továbbá *Ai. Gr.* II.2, 252–253; Whitney, *Sanskrit Grammar*, 394 (1073.b §); Paul Thieme, *Pāṇini and the Veda. Studies in the Early History of Linguistic Science in India*. Allahabad, 1935, 15; Karl Hoffmann, *Aufsätze zur Indoiranistik*. II. Hrsg. von Johanna Narten. Wiesbaden, 1976, 469–470/6. jegyzet; Junichi Ozono, *Das Vedische bei Pāṇini. Studien zur Indologie und Iranistik* 27 (2010) 237–239. Pāṇini a védikus nyelvhasználatot foglalkozó egyik *sūtrájában* (3.1.42) a *cikayām akaḥ* szerkezetet is felsorolja a többi fent említett védikus szintagma mellett, ez azonban a fennmaradt szövegekben nem adatolt. A *sūtra* szövegkörnyezete alapján mégis feltételezhetjük, hogy Pāṇini ezt valamilyen mára már elveszett prózai *Yajurveda*-szövegből vette (ld. Thieme, *Pāṇini and the Veda*, 15; Ozono, *Das Vedische bei Pāṇini*, 239).

⁶⁸ Emendáció a kéziratok „*svadhayām*” olvasata helyett, amely egyébiránt Schroeder szövegkiadásában is szerepel. Ld. Hoffmann, *Aufsätze*, 469/6. jegyzet; Toshifumi Gotō, *Die „I. Präsensklasse” im Vedischen. Untersuchung der vollstufigen thematischen Wurzelpräsentia*. (Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, 489.) Wien, 1987, 340/837. jegyzet.

köszönheti a létét,⁶⁹ tehát egy olyan úgynevezett „Augenblicksbildung”-ról van szó, amely sohasem volt valódi, létező igealak a nyelvben (német kifejezéssel élve: nem volt „sprachwirklich”).

- (9) – imperat. impf. act. plur. 3.
vidāṃ kurvantu ($\sqrt{\text{vid}}$ 'tud') Pāṇ. 3.1.41 (+ *Kāśikā*)
 – ind. praes. impf. act. sing. 3.
 ? *juhavāṃ karoti* ($\sqrt{\text{hu}}$ 'önt, áldoz') ŚāŚS 16.15.1

Mielőtt továbbmennénk, hangsúlyoznom kell, hogy az elérhető – és fentebb kimerítő alapossggal bemutatott – adatok nyilvánvalóan nem teszik lehetővé, hogy a folyamatot minden részletében nyomon kövessük. Fontos, hogy a (korai) középvédikus periódusban szinkrón szempontból már sem a (8)-as pontban felsorolt konstrukciók, sem a velük egy időben adatolt körülírt perfectumok nem tekinthetők könnyű igés szerkezeteknek, mivel addigra már mind többé-kevésbé rögzült, megszilárdult, vagyis grammatikalizálódott. A fejlődés fő útvonala/iránya az volt, amely végül a körülírt perfectumok kialakulásához vezetett. Ezzel szemben a marginális és rövid életű perifrastikus aoristos,⁷⁰ amely a *Fekete Yajurveda* iskoláinak, elsősorban a *Maitrāyaṇī* iskolának a nyelvéhez kötődik, egy meglehetősen korlátozott párhuzamos folyamat eredménye, amely nem volt maradandó. Mindezek ellenére úgy vélem, hogy a vizsgált adatok összességében véve lehetőséget adnak arra, hogy belőlük a korábbi könnyű igés szerkezetes fázisra következtethessünk.

Bár a (8)-as példában felsorolt körülírt aoristosi alakok száma nem túl nagy, maga az a tény, hogy az *-ā*-tövű deverbális absztrakt főnevek accusativusával egy szintagmát alkotva a $\sqrt{\text{kr}}$ ige különféle alakokban (perf., aor. ind., precat.) jelenik meg, és nem korlátozódik egyetlen úgynevezett TAM- (azaz tense-aspect-mood, vagyis igeidő-aspektus-igemód) kategóriára, arra utal, hogy ezek a később grammatikalizálódott szerkezetek egy produktívabb és flexibilisebb könnyű igés szerkezetekből álló csoportból erednek, abból szakadtak ki. A könnyű igéknek ugyanis jellegzetes tulajdonsága, hogy általában az egész igei paradigmát átfogják, azaz minden (vagy legalábbis a legtöbb) igeidőben, aspektusban és igemódban ragozhatók.

A folyamat végén ezzel szemben azt láthatjuk, hogy ennek a meghatározott körülíró szerkezetnek a funkciója nagyjából a *Yajurveda*-próza periódusa utáni, késői középvédikus időszakra egyetlen TAM-kategória, a perfectumi igeidő

⁶⁹ *Ai. Gr.* II.2, 256.

⁷⁰ A (8)-as példában említett aoristosi szerkezeteket perifrastikus kauzativ aoristosnak nevezik – tegyük hozzá, teljes joggal – Amano, *Maitrāyaṇī Samhitā*, 182/247. jegyzet, 224/484. jegyzet (Hoffmann, *Aufsätze*, 469/6. jegyzet és Gotō, *I. Präsensklasse*, 340/837. jegyzet nyomán).

jelölésére korlátozódott.⁷¹ Közismert, hogy ez a fajta megszorítás tipikus tulajdonsága a segédigés konstrukcióknak.⁷²

A \sqrt{kr} ige többféle megjelenési formája mellett a második pont, amelyet a kezdeti állapottal kapcsolatban fontos hangsúlyozni, az, hogy a korai középvédikus prózában az *-ām* végű névszóval alkotott körülíró szerkezetek mellett szórva nyosan adatolt a megfelelő szintetikus forma is.⁷³ A releváns párok a következők:

- (10) – *(pra)janayām akaḥ* MS 1.6.10, 1.8.5 (vö. *janayām cakāra* ŚBM 3.1.3.3)
 ~ *ajījanat* caus. aor. ind. act. sing. 3. MS 1.5.6, 1.9.5, 1.9.6
 – *(abhyut)sādayām akaḥ* MS 1.6.5
 ~ *asīśadat* caus. aor. ind. act. sing. 3. MS 4.1.2
 – *pāvayām kriyāt* MS 2.1.3
 ~ *āpupot* caus. aor. ind. act. sing. 3. MS 1.8.4

Ez a jelenség is érthetővé válik, ha a könnyű igés szerkezeteknek arra a tipológiaiilag széles körben elterjedt tulajdonságára gondolunk, hogy bizonyos határok között gyakran felcserélhetők az etimológiailag megfelelő, többé-kevésbé szinonim egyszerű igével.

A körülírt perfectum grammatikalizációja

Vizsgáljuk meg, hogy a *cakārával* alkotott védikus körülírt perfectum milyen mértékben tekinthető grammatikalizálódott konstrukciónak. Annak érdekében, hogy ezt meg tudjuk ítélni, Christian Lehmann úgynevezett grammatikalizációs paramétereit⁷⁴ fogom alkalmazni, miközben mindig szembeállítom a körülírt perfectumot a \sqrt{kr} igével alkotott könnyű igés szerkezetek típusával. Lássuk először a szintagmatikus tengelyen elhelyezkedő paramétereiket.

⁷¹ A perifrastikus aoristos kialakulásához vezető út így végeredményben zsákutcának bizonyult.

⁷² Butt–Lahiri, *Diachronic Pertinacity*, 11; Marc Schutzeichel, *Indogermanische Funktionsverbgefüge*. (Wissenschaftliche Schriften der WWU Münster, XII/13.) Münster, 2014, 8.

⁷³ Ehhez a megfeleléshez vö. a *Kāśikā* kommentárt Pāṇ. 3.1.42-ről, amely a megfelelő szintetikus alakokat a *bhāṣāyām* 'beszélt nyelvben' megjegyzéssel sorolja fel. Ahogy azonban a (10)-es példában láthatjuk, a szintetikus formák a védikus szövegekben (erre a grammatikusok a *chandasi* 'a védikus nyelvben' szót szokták használni) is adatoltak.

⁷⁴ Christian Lehmann, *Thoughts on Grammaticalization*. (Classics in Linguistics, 1.) Berlin, 2015³, 129–170. Vö. Déry, *Grammatikalizáció*, 32–34.

Hatókör

A körülírt perfectumi alakok strukturális hatóköre a segédigén kívül kizárólag az *-ám* végű alakot foglalja magában, a szerkezetben nem szerepelhet más elem vagy bővítmény. A hatóköre tehát kicsi, ami a grammatikalizáció viszonylag magas fokát jelzi. Ugyanakkor a könnyű igés szerkezetek is tipikusan ugyanígy viselkednek, azaz nincs más elem a konstrukcióban, csak egyetlen deverbális főnév és a \sqrt{kr} könnyű ige. Ebben a tekintetben tehát alapvetően nincs különbség, illetve változás a két típus között.

Van azonban néhány szórványos eset, amikor a \sqrt{kr} könnyű igés szerkezetek más tulajdonságokat mutatnak. A (11)-es pontban idézett szintagma például, amennyiben valóban könnyű igés szerkezetnek kell tekinteni,⁷⁵ azt mutatja, hogy a névszói tag akár összetétel is lehet, vagyis a deverbális névszó rendelkezhet bővítménnyel egy összetételi előtag formájában.

(11) RV 7.60.8d

<i>mā</i>	<i>karma</i>	<i>deva-hélanam</i>
ne	csinál.AOR.INJ.ACT.1PL	isten-megharagítás.ACC

„Ne haragítsuk meg az isteneket (szó szerint: ne csináljunk
»istenmegharagítást«)!”

Másfelől, a (12)-es példa elárulja, hogy egy könnyű igés szerkezet akár egynél több mellérendelt névszói tagot is magában foglalhat, ami a körülírt perfectumra nem jellemző, hiszen abban mindig csak egy *-ám* affixumos alak jelenhet meg a segédige mellett.

(12) RV 9.84.2c

<i>kṛṇvān</i>	<i>saṃcṛtaṃ</i>	<i>vicṛtaṃ</i>
csinál.PTCP.ACT.NOM	kötés.ACC	oldás.ACC

„kötve és oldva (szó szerint: kötést és oldást csinálva)”⁷⁶

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a hatóköre paramétere alapján a körülírt perfectum bizonyos mértékben grammatikalizáltabb, mint a könnyű igés szerkezetek.

⁷⁵ Erről a problémáról ld. Ittész, Funkcióigés szerkezetek a *kar-* 'csinál' igével, 343–345.

⁷⁶ Jamison fordításában: „performing the knotting and unknotting” (*The Rigveda. The Earliest Religious Poetry of India*. Transl. by Stephanie W. Jamison–Joel P. Brereton. III. New York, 2014, 1318).

Kötöttség és szintagmatikus variabilitás

A fentihez hasonló megfontolások érvényesek a kötöttség és a szintagmatikus variabilitás paraméterekre is. A kétféle típus, a körülírt perfectum és a könnyű igés szerkezetek ugyanis itt is nagyjából hasonlóan viselkednek, de néhány csekély különbséget megfigyelhetünk közöttük.

A körülírt perfectumban a segédige közvetlenül követi a másik elemet, az *-ām* affixumos alakot. Whitney szanszkrit nyelvtana⁷⁷ hoz ugyan két védikus példát (lásd (13) és (14)) és egy továbbit a *Raghuvamśából*, amelyek azt mutatják, hogy a két tagot közbeeső szavak választhatják el egymástól, de összevetve a szabályos konfigurációval ez teljes mértékben atipikusnak tűnik.⁷⁸ Figyelembe véve, hogy a védikus adatok viszonylag későiek (mindkettő az újvédikus periódusból származik), azt gondolom, nem feltételezhető, hogy valami valóban ősi tulajdonságot őriztek volna meg.

(13) ŚBM 4.2.1.7

<i>sá</i>	<i>tán</i>	<i>mīmāṃsām</i>	<i>evá</i>	<i>cakre</i>
ő.NOM	az.ACC	gondol.DES.ĀM	PTCL	csinál.AUX.PRF.MED.3SG

„ő csak töprengett azon”

(14) JB 1.75

<i>vidām</i>	<i>vā</i>	<i>ayam</i>	<i>idaṃ</i>	<i>cakāra~</i>	<i>iti</i>
tud.ĀM	PTCL	ő.NOM	ez.ACC	csinál.AUX.PRF.ACT.3S	QUOT

„ő valóban tudta ezt”

A könnyű igék rendszerint szintén közvetlenül a főnévi tagtól jobbra helyezkednek el. Találunk azonban példát (lásd (15)⁷⁹) a két elem inverziójára (pontosabban a könnyű ige előremozgatására) is, amely a perifrasztikus perfectumnál nem lehetséges.

(15) RV 2.14.9a

<i>ādhvaryaḥ</i>	<i>kārtanā</i>	<i>śruṣṭīm</i>	<i>asmai</i>
adhvaryu.VOC.PL	csinál.AOR.IMP.2PL	engedelmeskedés.ACC.SG	ő.DAT.SG

„Ó, adhvaryuk, engedelmeskedjetez neki!”

Az elmondottakból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a körülírt perfectumban a könnyű igés szerkezetekhez képest nagyobb a kötöttség és

⁷⁷ Whitney, *Sanskrit Grammar*, 393 (1072.c §).

⁷⁸ Debrunner (*Ai. Gr.* II.2, 257) ezekhez hozzászám még két példát a *Mahābhāratából* és néhány továbbit különféle klasszikus szanszkrit szövegekből.

⁷⁹ Erről részletesen ld. Ittzés, *Light Verb Constructions in Vedic*.

kisebb a szintagmatikus variabilitás, a körülírt perfectum tehát e két paraméter alapján is a grammatikalizáció magasabb fokán áll.

A szintagmatikus paraméterekkel kapcsolatos megállapításokat összefoglalva elmondhatjuk, hogy a kétféle konstrukció általános hasonlósága ellenére néhány tényező világosan mutatja azt, hogy a körülírt perfectum grammatikalizáltabb, mint a \sqrt{kr} igével alkotott könnyű igés szerkezetek. Ahogy azonban rögtön látni fogjuk, a paradigmaticus tengely még ennél is jelentősebb különbségeket mutat a kétféle szerkezet között.

Paradigmaticitás

A paradigmaticitás paraméterét illetően megállapíthatjuk, hogy míg a könnyű igés szerkezetek helyett – még ha van is valami, esetleg számunkra már nem is érzékelhető stilisztikai különbség a kettő között – általában használhatók etimológiailag kapcsolódó egyszerű igék, a perifrastikus perfectum a védikusban komplementáris disztribúcióban áll a szintetikus reduplikált perfectummal.

Ahogy fentebb tárgyaltam, az opcionális perifrastikus perfectumi alakok⁸⁰ (mint például a reduplikált *nililye* melletti *nilayām cakre* a *ni+√lī* 'elrejtőzik' igéből) késői fejlemények, és csak az újvédikus periódusban, illetve mindennek előtt a klasszikus szanszkritban jelennek meg.

Paradigmatikus variabilitás

A paradigmaticus variabilitás a perifrastikus perfectumban kicsi, jobban mondva: zéró. Ami a főigei elemet illeti, itt csupán az *-ām* affixumos alak a megengedett a szerkezetben. Ugyanez érvényes az igére is, amely – definíció szerint – nyilvánvalóan csak perfectumi ragozással jelenhet meg.

Másfajta deverbális absztrakt főneveknek és a \sqrt{kr} ige egyéb alakjainak a használati lehetősége, amely a könnyű igés szerkezetekre egy korábbi időszakban jellemző volt (lásd fentebb), a késői középvédikus korra teljesen eltűnt, miután a perifrastikus aoristos marginális kategóriája kiveszett a nyelvből.

⁸⁰ Ezen kifejezésen azokat a körülírt perfectumokat értem, amelyek szemantikai és funkcionális tekintetben teljesen ekvivalensek a megfelelő szintetikus perfectumi alakokkal. Emlékezzünk a fentebbi elemzésre, amely szerint az olyan párok, mint *vēda* : *vidām cakāra*, ebben az értelemben nem opcionálisak.

Integritás

Az integritás paraméterével kapcsolatban először is megállapíthatjuk, hogy a körülírt perfectum egyik komponense sem megy keresztül fonológiai erózión. Igaz ugyan, hogy egy kivételtől (*atirecayām cakrūḥ* ŚBM 11.2.3.8 'túl sokat csináltak' az *atirecāyati* 'feleslegesen csinál' causativumból [*ati*+√*ric* 'többletet hagy maga után, felülmúl'⁸¹) eltekintve a segédige mindig hangsúlytalan, a könnyű igék ellenben hangsúlyozás szempontjából teljesen úgy viselkednek, mint a főigék (azaz alárendelt mellékmondati állítmányként hangsúlyosak, főmondatiként viszont hangsúlytalanok). Egyelőre azonban nem egyértelmű, hogy a körülírt perfectum segédigéjének általános hangsúlytalanságát valóban a teljes mértékű enklízis bizonyítékának kell-e tekinteni, vagy ez csak a főmondati finit igék „normális” viselkedése, vagyis ez a tulajdonság nem csak annak köszönhető-e, hogy a körülírt perfectumi alakok az imént említett egyetlen kivételtől eltekintve sosem fordulnak elő alárendelt mellékmondati állítmány szerepében.

Ellentétben a fonológiai oldallal, a szemantikai integritás elvesztésének egészen nyilvánvaló jelei vannak. Ami az *-ām* affixumos főigei alakot illeti, a pusztán tény, hogy az újvédikus korszakban megjelenhetett az intranszitiv *āsa* segédige (lásd (6)) – először a *cakāra* mellett, majd később csaknem teljesen kiszorítva azt –, világosan mutatja, hogy a szerkezet első tagja addigra már teljesen elveszítette szemantikai integritását, és accusativusi esetben álló tárgyi bővítmény volta már nem volt érzékelhető. A szemantikai kiüresedésnek ez a folyamata természetesen már korábban (a középvédikusban, sőt talán már az óvédikusban) el kellett, hogy kezdődjön, hiszen ez nyitotta meg az utat a segédige leváltásához.

Az, hogy az *-ām* affixumos alak tárgyi bővítmény szerepe az ige mellett már nagyon korán elhomályosult, és a két elemből álló szerkezetet hamar egyetlen szintaktikai egységként fogták fel, abból is egyértelmű, hogy a körülírt perfectumok már rögtön az első előfordulástól (lásd (7)) kezdve gyakran tranzitívak, és tárgyi bővítménnyel állnak (a deverbális főnévtől függő genitivus obiectivus helyett).

Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a könnyű igés szerkezetek (más szóval komplex főnévi-igei predikátumok) alkalmanként szintén egyszerű tranzitív igékkel ekvivalens módon viselkednek szintaktikailag, amint azt az alábbi (16)-os⁸² és (17)-es példából láthatjuk (az utóbbiban a √*dhā* 'tesz, helyez' könnyű ige szerepel). Ugyanakkor az is igaz, hogy az ilyesfajta tranzitív könnyű igés szerkezetek meglehetősen ritkák, kiváltképp a védikus nyelv korai periódusaiban.

⁸¹ Említi Whitney, *Sanskrit Grammar*, 394 (1073.e §).

⁸² Idézi *Ai. Gr.* II.2, 258.

(16) VaiGS 1.6.2

anyāṃ *vivāhaṃ* *kuryāt*
 másik.ACC.SG.F házasság.ACC.SG.M csinál.OPT.3SG
 „másik nőt vegyen feleségül”

(17) RV 2.35.1b

cāno *dadhīta* *nādyó* *gíro*
 élvezet.ACC.SG tesz.PRS.OPT.3SG folyóktól_származó.NOM.SG ének.ACC.PL
me
 én.GEN
 „A folyók ivadéka lelje örömét a himnuszaimban.”

Ahogy azonban a (18)-as és más hasonló példákból látható, a korai védikus nyelvben léteznek másfajta névszó+ige szerkezetek is, amelyek accusativusban álló tárgyi bővítményt vesznek maguk mellé.

(18) RV 1.1.4ab

yám *yajñám ... /* *viśvataḥ* *paribhūr* *ási*
 amely.ACC áldozat.ACC mindenfelől körülvevő.NOM van.PRS.2SG
 „az áldozat, amelyet mindenfelől körülölelsz (szó szerint: körülvevő vagy)”

Lowe elemzését⁸³ követve azt mondhatjuk, ez a jellegzetesség nem a konstrukció egészének, hanem magának a névszói tagnak a tranzitivitásából fakad. Azonban másfajta deverbális absztrakt főnevekkel⁸⁴ szemben, amelyek a korai védikusban olykor valóban tranzitívan viselkednek,⁸⁵ az *-ā*-tövű absztrakt főnevek sosem adatoltak tranzitív főnévi kategóriaként a körülírt perfectumon kívül⁸⁶ (kivéve – szórványosan – a desiderativumi tőből képzett absztrakt főnevek az epikus szanszkritban).⁸⁷ Ez azt jelenti, hogy a körülírt perfectumok tranzitivitása nem eredhet magának az *-ām* affixumos főigei alaknak az eredendően tranzitív voltából, hanem azt csakis az egyes tagok deszemantizációja, integritásuk korai elvesztése eredményezhette, ami pedig a körülírt perfectum nagy fokú grammatikalizációját bizonyítja.

A konstrukció igei elemének integritásvesztésével kapcsolatban a legfontosabb tényező – amelyre a kutatás tudomásom szerint eddig nem fordított kellő figyelmet – az, hogy míg a \sqrt{kr} lexikális főigeként és könnyű igeként mindig

⁸³ John J. Lowe, *Transitive Nouns and Adjectives. Evidence from Early Indo-Aryan*. Oxford, 2015.

⁸⁴ Lowe terminológiájában: „situation-oriented nouns”.

⁸⁵ Természetesen a „subject-oriented nouns”-on kívül (ilyenek például az ún. nomen agentisek), amelyek minden időszakban gyakran előfordulnak tranzitív használatlaltal.

⁸⁶ Lowe, *Transitive Nouns and Adjectives*, 130.

⁸⁷ Lowe, *Transitive Nouns and Adjectives*, 130/6. jegyzet (vö. 211–213).

rendelkezik a [+kontroll] és [+agentivitas] szemantikai jegyekkel, addig ez nem szükségszerűen igaz a segédigei használatára a körülírt perfectumban. Ahogy ugyanis egy nemrégiben megjelent tanulmányomban bemutattam,⁸⁸ a \sqrt{kr} ige, amely a par excellence „általánosított cselekvésigéje”⁸⁹ a védikus nyelvnek, a *Rgvedában* kizárólag agentív funkciókkal rendelkezik, és nem agentív használata a védikus nyelv későbbi korszakaiban is csak igen szórványos (igaz, már az óvédikus periódustól kezdve ismert).⁹⁰

Kulcsfontosságú, hogy körülírt perfectumot ezzel szemben nem agentív igékből is minden további nélkül lehet képezni a \sqrt{kr} segédigével, már a középvédikus korban is. Ráadásul az ilyen szemantikájú képzések a leggyakrabban adatoltak közé tartoznak, bár az is kétségtelen tény, hogy a messze legnagyobb számban előforduló típust – amint fentebb láttuk – a causativumból képzett perifrastikus perfectumok jelentik, amely definíció szerint (tudniillik a műveltetés lényege miatt) minden esetben hordozza a [+kontroll] szemantikai jegyet.

Vizsgáljuk meg azokat a körülírt perfectumokat, amelyek nem agentív igékből vannak képezve. Először is, meg kell említenünk a \sqrt{vid} ’tud’ és az $\sqrt{ik\varsigma}$ ’szemlél, néz’ igéket, amelyeknél a körülírt perfectumi képzés egyaránt már a középvédikus periódusban adatolt. Bár mindkét ige első argumentuma experiens tematikus szerepet kap, vitathatatlan, hogy ezek, legalábbis bizonyos fokig, „ágensszerűek”.

Az $\sqrt{ik\varsigma}$ alanyának „ágensszerű” tulajdonsága világosan kiderül Heenen megfigyeléseiből, aki amellet érvel, hogy ennek az észlelést kifejező védikus igének a jelentése inkább ’megnéz’ („regarder”) vagy ’elképzel, kigondol valamit’ („imaginer / se faire une réflexion”),⁹¹ mintsem csupán ’érezkel, észrevesz, meglát’ („percevoir, apercevoir”). Ez utóbbi ugyanis sok esetben egyszerűen nem illik a kontextusba.⁹² Így például a *SBM* 7.3.2.14 szöveghelyen, amely a

⁸⁸ Máté Ittész, The Root *kr* in the Rigveda from a Typological Perspective. In: *Zurück zur Wurzel. Struktur, Funktion und Semantik der Wurzel im Indogermanischen. Akten der 15. Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft vom 13. bis 16. September 2016 in Wien*. Hrsg. von Melanie Malzahn–Hannes A. Fellner–Theresa-Susanna Illés. Wiesbaden, 2022, 99–119.

⁸⁹ Erről a fogalomról (angolul: generalized action verb) ld. többek között Eva Schultze-Berndt, What Do “Do” Verbs Do? The Semantic Diversity of Generalised Action Verbs. In: *Studies on Grammaticalization*. Ed. by Elisabeth Verhoeven et al. (Trends in Linguistics Studies and Monographs, 205.) Berlin–New York, 2008, 185–207; Eva Schultze-Berndt–Dina El Zarka, The Semantics of Moroccan Arabic *dar* ‘Do’ in Typological Perspective. *STUF – Language Typology and Universals* 65 (2012) 430–445.

⁹⁰ Az egyetlen korai kivételt az agentivitas megléte alól az a meglehetősen ritka, csak néhány szöveghelyen adatolt használat jelenti, amikor a \sqrt{kr} ige és egy ún. ideofón (ragozhatatlan hangutánzó szó; pl. *phaṭ*) alkotta szintagma valamilyen élettelen szereplő nem akaratlagos hangkibocsátását fejezi ki (ld. Ittész, The Root *kr*, 106–107).

⁹¹ Az $\sqrt{ik\varsigma}$ igének ez a jelentése nyilvánvalóan összefügg fentebb már említett desiderativumi eredetével.

⁹² François Heenen, *Le desideratif en védique*. (Leiden Studies in Indo-European, 13.) Amsterdam–New York, 2006, 88–89.

ŚBM korai középvédikus részébe tartozik, azt olvassuk, hogy Prajāpati az istenek kérésére Agni keresésére indult, aki a vizek mélyen rejtőzött el. Ezt a leírást követi az alábbi mondat:

(19) ŚBM 7.3.2.14

<i>tám</i>	<i>adbhya</i>	<i>upodásṛptam</i>	<i>puṣkaraparñé</i>
ő.ACC	víz.ABL.PL	előkúszik.PST.PTCP.ACC	lótuszlevél.LOC
<i>viveda</i>		<i>tám</i>	<i>abhyavekṣām cakre</i>
megtalál.PRF.ACT.3SG		ő.ACC	megnéz.ĀM
			csinál.AUX.PRF.MED.3SG

„Egy lótuszlevélen találta meg őt, előbújva a vizekből. Megnézte őt ...”⁹³

A mondat két eseményről tesz említést: Prajāpati először megtalálta (*viveda*) Agnit, majd – egyértelműen az előbbi után – megnézte őt (*tám abhyavekṣām cakre*). Figyelembe véve a két esemény egymásutániságát, a másodikként álló kifejezés nem jelentheti azt, hogy (véletlenül, nem szándékosan) „meglátta őt” vagy „észrevette őt”, hanem csak az lehet az értelme, hogy „megnézte őt”, ami egy szándékos cselekvés, amelyet az alany mint aktáns kontrollál.

Véleményem szerint az előzőhöz hasonló a $\sqrt{\text{vid}}$ 'tud' ige esete is. Ahogy fentebb már említettem, a $\sqrt{\text{vid}}$ körülírt perfectumi alakjai – legalábbis legkorábbi (középvédikus) előfordulásainál – gyakorlatilag mindig régi rituális tekintélyek tudására utalnak: ők tudtak, ismertek egy, az adott kontextusban releváns és fontos rituális gyakorlatot. Azt gondolom, ezt a tudást értelmezhetjük úgy, mint amit ezek a személyek bizonyos értelemben kontrollálnak. Elismerem azonban, hogy ez a feltevés nem feltétlenül szükséges, és az ilyen mondatok alanyát akár egyszerűen experiens tematikus szerepűnek is tekinthetjük.

Szintén experiens alanya van az $\sqrt{\text{edh}}$ 'gyarapodik' igének, amelyből szintén adatolt egy körülírt perfectum (*edhām cakrire*) a ŚBM újvédikus részében (lásd (20)). Ezt az igét aligha értelmezhetjük úgy, hogy az általa leírt esemény első aktánsa a [+kontroll] szemantikai jeggyel rendelkezik.

(20) ŚBM 1.6.1.3

<i>té</i>	<i>ha~</i>	<i>etām</i>	<i>edhatúm</i>	<i>edhām</i>
az.NOM.PL	PTCL	ez.ACC	gyarapodás.ACC	gyarapodik.ĀM
<i>cakrire</i>		<i>yām</i>	<i>eṣām</i>	<i>etām</i>
csinál.AUX.PRF.MED.3PL		amely.ACC	ez.GEN.PL	ez.ACC

anuśṛñvānti
hall.PRS.ACT.3PL

„Azok (az Asurák) úgy gyarapodtak, hogy ezek (az istenek) hallanak róla.”⁹⁴

⁹³ Itt Eggeling fordítását követem: „He found him on a lotus leaf, having crept forth from the water. He eyed him ...” *The Satapatha-Brāhmana according to the text of the Mādhyandina school*. III. Transl. by Julius Eggeling. Oxford, 1894, 360.

⁹⁴ Ld. az alábbi angol fordításokat: „those (Asuras) then throve in such a manner that they (the gods) heard of it” (*The Satapatha-Brāhmana according to the text of the Mādhyandina school*.

Az utolsó és véleményem szerint legfontosabb esete az agentivitás hiányának a $\sqrt{bh\bar{i}}$ 'fél' ige körülírt perfectuma⁹⁵ (sing. 3. *bibhayām cakāra*, plur. 3. *bibhayām cakruḥ*), amely számos alkalommal adatolt a *Śatapatha-brāhmaṇā*-ban, mégpedig elsősorban a Mādhyandina-recenzióban (2× a középvédikus részben és 25× az újvédikusban). A $\sqrt{bh\bar{i}}$ ige az alanyának experiens tematikus szerepet oszt, amelynek ebben a konkrét esetben nemcsak hogy nincs semmiféle kapcsolata az agentivitással, hanem egyenesen a páciens szerephez áll közel.

A *bibhayām cakāra* körülírt perfectumnak ez a tulajdonsága még lényegesebbnek bizonyul, ha összevetjük azzal, hogy a többi olyan védikus kifejezés (elsősorban könnyű igés szerkezet), amelyet a $\sqrt{bh\bar{i}}$ valamilyen névszói származéka és a \sqrt{kr} ige alkot, sosem jelenti azt, hogy „félést csinál”, fél', hanem kizárólag azt, hogy „félelmet teremt”, félelmet kelt (más valakiben)'. Ez utóbbinak világosan kauzatív jelentésárnyalata van.

Vizsgáljuk meg először a *bhayām* \sqrt{kr} 'félelmet kelt, megijeszt' szerkezetet, amely igei alaptagú szintagmaként az óvédikus *Atharvaveda Paippalāda*-recenziójában fordul elő (lásd (21)). Azonban már korábban is léteznie kellett, hiszen ebből van képezve a *bhayāmkara*- 'félelmetes, ijesztő' determinatív névszói összetétel, amely először a RVKh 4.5.2 szöveghelyen adatolt acc. sing. fem. *bhayāmkarīm* alakban.

(21) AVP 3.40.3ab

<i>yāvad</i>	<i>oṣaḥ</i>	<i>śaro</i>	<i>*asto</i> ⁹⁶
amennyire	gyors.NOM	nyíl.NOM	eldob.PST.PTCP.NOM
<i>janebhyaḥ</i>	<i>kṛṇavad</i>	<i>bhayam</i>	
ember.DAT.PL	csinál.PRS.SBJV.3SG	félelem.ACC	

„amennyire a gyors kilőtt nyílvessző félelmet ébreszt az emberekben ...”

Hasonló jelentésű szerkezetet találunk egy másik szöveghelyen a *bhī-* gyöknevszóval:

(22) AVŚ 6.67.3b = AVP 19.36.17b

<i>hariṇāsya</i>	<i>bhīyam</i>	<i>kṛdhi</i>
őz.GEN	félelem.ACC	csinál.AOR.IMP.2SG

„kelts [az ellenségben] félelmet, mint egy őzben” (szó szerint: „csináld/ hozd létre az őz féllemét/őzre jellemző félelmet”)⁹⁷

I. Transl. by Julius Eggeling. Oxford, 1882, 155); „they (asura) had this prosperity which about them (asura) they (deva) hear” (Ozono, Periphrastic Perfect, 982).

⁹⁵ Érdekeség, hogy ez a körülírt perfectum valójában a *bibhe*- reduplikált imperfectumtőre épül (ld. fentebb a formai kérdésekről).

⁹⁶ Az **asto* (az \sqrt{as} 'dob, hajít' ige pass. part. perf.-a) Arlo Griffiths emendációja Bhattacharya kiadásának *astvo* olvasata helyett. Köszönöm Alexander Lubotskynak, hogy megosztotta velem a himnusz még nem publikált szövegkiadását és a strófa általa készített fordítását („in so far as the quick shot reed creates danger for the people ...”).

⁹⁷ Vö. Griffith fordítását: „make those as timid as the deer” (*The Hymns of the Atharvaveda. Translated with a Popular Commentary*. I. Transl. by Ralph T. H. Griffith. Benares, 1895, 282).

Mindkét említett szerkezetet (*bhayám* √*kr* és *bhiyam* √*kr*) kauzativitást kifejező könnyű igés szerkezetnek tekinthetjük.

Mindehhez hozzátehetjük még a szemantikailag megegyező *bhiyāse* √*kr* perifrasztikus kauzatív szerkezetet, amely a √*kr* igéből és az *s*-töví *bhiyās-*főnév finális értelmű dativusából áll, és amely a védikus nyelvben egy alkalommal fordul elő.

(23) RV 5.29.4b

<i>bhiyāse</i>	<i>mṛgām</i>	<i>kaḥ</i>
félelem.DAT	vadállat.ACC	csinál.AOR.INJ.3SG

„félelmet kelt a vadállatban (Indra)”⁹⁸

Az imént felsorolt szerkezetek szemantikai tulajdonságaival szemben a *bibhayām cakāra/cakruḥ* körülírt perfectum segédigéje csupán a perfectum mint igeidő grammatikai információját hordozza (természetesen az igenem, igemód, szám és személy kifejezése mellett), ám a √*kr* ige eredeti tematikus megszorításai már nem befolyásolják sem a képzését, sem a használatát, ugyanis itt már semmilyen agentivitás vagy kontroll jellegű szemantikai tartalom nem játszik szerepet. Véleményem szerint ennek a két jelentésjegynek ([+agentivitás], [+kontroll]) az eltűnése, amely valószínűleg a (korai) középvédikus periódusban játszódott le, világos jele a szemantikai integritás csökkenésének, a deszemantizációnak, ami arra utal, hogy az integritás paramétere szempontjából a körülírt perfectum a grammatikalizáció sokkal előrehaladottabb fokáról tanúskodik, mint a könnyű igés szerkezeti használat.

Úgy gondolom, ez a változás lehetett az egyik olyan tényező, amely miatt az intranszítív és nem agentív √*as* létige a körülírt perfectum segédigéjeként megjelenhetett. Egy másik tényezőt a szakirodalom is említ: többen rámutattak ugyanis a (6)-os példával összefüggésben már tárgyalt AB ~ ŚāŚS párhuzamokra (például *āmantrayām āsa* ~ *āmantrayām cakre*), és amellet érveltek, hogy a *cakre* segédige mediális ragozása volt az, amit a nyelvhasználók az intranszítív *āsa* igével ekvivalensnek érzékeltek.⁹⁹

Végül érdemes megemlíteni az imént tárgyalt deszemantizáció egy figyelemre méltó párhuzamát a *facere* ’tesz, csinál’ igével alkotott latin könnyű igés szerkezetek köréből. Ahogy Galdi rámutat,¹⁰⁰ a prototipikus latin könnyű igés

⁹⁸ Vö. Zehnder fordítását: „läßt er das Wild sich fürchten”. Ld. Thomas Zehnder, *Das periphrastische Kausativ im Vedischen*. (Münchner Forschungen zur historischen Sprachwissenschaft, 12.) Bremen, 2011, 23.

⁹⁹ Vö. pl. *Ai. Gr.* II.2, 256: „also *āsa* als gleichwertig mit *cakre* empfunden”.

¹⁰⁰ Giovanbattista Galdi, On the Use of *facio* as Support Verb in Late and Merovingian Latin. *Journal of Latin Linguistics* 17 (2018) 231–257; Uő, Verbi a supporto nel latino tardo: Il caso di *facio*. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 59 (2019) 145–160.

szerkezetek¹⁰¹ a következő szemantikai jegyekkel rendelkeznek: [+élő], [+kontroll], [+létrehozás] vagy [+változás], [+energia]. A kései latin nyelvben többek között az a változás játszódtott le, hogy megjelentek olyan eseményeket kifejező könnyű ígés szerkezetek is, amelyekben az alany nem kontrollálja a cselekvést, és az ágens helyett inkább *experiens* vagy *páciens* szereppel rendelkezik.¹⁰² Ilyen például az *odium facere* 'gyűlöl' (és nem 'gyűlöletet kelt') szerkezet, amelynek alanya *experiens* szerepű, vagy a *mortem facere* 'meghal' (és nem 'halált okoz'), amelyé pedig *páciens*.¹⁰³

Galdi¹⁰⁴ azonban rámutat arra is, hogy ilyenfajta támasztó ígés szerkezetek elszigetelt példái már a nyelv korábbi korszakaiban is léteztek, de a klasszikus latin normanyelv magasabb regisztereiben ezeket kerülték és stigmatizálták. Szemléletes példája ennek a *contumeliam facere*, amelyet Cicero idéz Antonius egyik rendeletéből, majd egyértelműen el is ítél:

(24) Cicero *Philippicae* 3.22

„*nulla contumelia est quam facit dignus*” ... *quid est porro facere contumeliam? quis sic loquitur?*

„»Az a sértés, amelyet egy derék ember csinál, nem sértés.« ... Továbbá: mi az, hogy »sértést csinálni«? Ki az, aki így beszél?»¹⁰⁵

Galdi meggyőzően érvel amellett, hogy Cicero ellenvetése csak akkor válik érthetővé, ha a *contumeliam facere* '(szó szerint:) sértést csinálni' kifejezést itt szenvedő jelentésben értelmezzük, vagyis nem azt jelenti, hogy 'sértést elkövetni', hanem azt, hogy 'sértést elszenvetni'.¹⁰⁶ Egyértelműen ezt az interpretációt támogatja Quintilianus (9.3.13) megjegyzése, aki a következőképpen magyarázza Cicero rosszallását Antonius megfogalmazásával kapcsolatban:

(25) Quintilianus *Institutio oratoria* 9.3.13

„*contumeliam fecit*”, *quod a Cicerone reprehendi notum est: „adfici” enim „contumelia” dicebant*

„*contumeliam fecit*, amelyről köztudott, hogy Cicero megbélyegezte, (az ő idejében) ugyanis azt mondták: *adfici contumelia* ('sértést elszenvetni; szó szerint körülbelül: sértés hatása alatt lenni').”¹⁰⁷

¹⁰¹ Galdi tanulmányaiban a támasztó ígés szerkezet elnevezést használja.

¹⁰² Galdi, *Facio* as Support Verb, 247–250.

¹⁰³ Az utóbbi a klasszikus latin *mortem obire* és hasonló kifejezések helyett.

¹⁰⁴ Galdi, *Facio* as Support Verb, 250.

¹⁰⁵ Galdi (*Facio* as Support Verb, 252) fordítása a Loeb Classical Library alapján: „»An insult made by the worthy is no insult« [...] And further, what is »making an insult«? Who talks like that?» A magyarban nehéz visszaadni a Cicero által kifogásolt értelmet.

¹⁰⁶ Galdi, *Facio* as Support Verb, 253.

¹⁰⁷ Galdi (*Facio* as Support Verb, 253) fordítása a Loeb Classical Library alapján: „*contume-*

Összefoglalás

Az elmondottakat összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a védikus körülírt perfectum története világos példája a grammatikalizációnak mint diakrón változásnak, és a szakirodalomban eddig említett szórványos eseteken felül újabb bizonyítékot szolgáltat a könnyű ige segédigeként történő reanalízisére.¹⁰⁸ Ez azonban nem jelenti azt, hogy a változás – Hook hipotézise értelmében – része vagy akár csak opcionális lépése lenne a lexikális főigétől az igei affixumig vezető fokozatos grammatikalizációs kontinuumnak. Legalább három olyan szempont van, amely ez ellen a feltevés ellen szól, és amelyet a jelen kontextusban meg kell említenünk.

Először is, a *cakāra* (majd később *āsa*) perfectumi segédige megjelenése nem vezetett a \sqrt{kr} ige „korábbi” könnyű igés használatának az eltűnéséhez. Ellenkezőleg, a két „stádium” a továbbiakban egymás mellett élt a védikus, majd később a szanszkrit nyelvben. Másodsor, mivel a perfectum mint kategória a középidben gyakorlatilag eltűnt,¹⁰⁹ ezért amúgy sem tudjuk a segédigei fázisnál tovább kísérni a perifrasztikus perfectum történetét.

Harmadsor, a legújabb kutatások hangsúlyozzák, hogy a könnyű igeik általában véve szintén nem tekinthetők diakrón termékeknek. Ahogy Butt több tanulmányában¹¹⁰ is rámutatott: nem mondhatjuk azt, hogy a könnyű igeik a lexikális főigékből alakultak ki olyan nyelvtörténeti folyamatok révén, mint a szemantikai „kifakulás” (angolul: *bleaching*) vagy deszemantizáció, hiszen könnyű igeik a természetes emberi nyelvek minden korszakában és minden nyelvéllapotban léteznek a velük formailag megegyező főigék mellett.

liam fecit, which is well known to have been stigmatized by Cicero: in his day they said *adfici contumelia* [to be affected by an insult]”. Itt ismét nehéz pontosan magyarra fordítani a szöveget.

¹⁰⁸ A fentebbi elemzés véleményem szerint egyértelműen bizonyítja, hogy ebben a konkrét esetben a *cakāra* segédige a \sqrt{kr} könnyű igéből grammatikalizálódott, nem pedig a \sqrt{kr} lexikális főigéből, ami elvileg természetesen egy másik elképzelhető fejlődési útvonal lehetett volna.

¹⁰⁹ A középidben csak elszigetelt nyomai maradtak meg a perfectumnak, mint amilyen például a *vidu*, *viduṃ* a páliban. Ld. Oskar von Hinüber, *Das ältere Mittelindisch im Überblick*. (Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, 467.) Wien, 2001², 304–305.

¹¹⁰ Butt, *Light Verb Jungle*, 72–74; Butt–Lahiri, *Diachronic Pertinacity*, 18–23.

The grammaticalization of the Old Indo-Aryan periphrastic perfect

Máté ITTZÉS

The article addresses the general question whether light verbs may participate in the so-called verbal grammaticalization cline (i. e. main verb → light verb → auxiliary). In contrast to the opinion of some scholars that there is no evidence for the diachronic change leading from light verb to auxiliary and that light verbs are in fact diachronically „pertinacious” and „inert”, I argue that the history of the periphrastic perfect in Vedic Old Indo-Aryan does indeed attest to such a reanalysis, a suggestion which is in accordance with recent findings concerning some Modern Indo-Aryan compound verb constructions.

Following a short theoretical introduction to light verbs in general and some problems of grammaticalization theory, the first part of the paper gives a comprehensive survey of the Sanskrit and Vedic data related to the formation of the perfect tense. The distribution of the two patterns of perfect formation, i. e. the synthetic reduplicated perfect and the analytic periphrastic perfect, is examined in detail.

It is emphasized that the original auxiliary of the periphrastic formation, which emerged in the Old Vedic period, was the transitive verb \sqrt{kr} (*cakāra*) alone, which means that the full verb member of the formation, characterized by an affix *-ām*, must have initially been the accusative case form of a deverbal abstract noun. The intransitive auxiliary \sqrt{as} (*āsa*) could appear only once, in Young Vedic, the first member of the construction ceased to be perceived as the direct object of the verb and their construction came to be treated as a single syntactic unit.

In accordance with a short observation by Thumb, the paper argues that the origin of the Vedic periphrastic perfect must be sought in a larger set of more or less productive light verb constructions consisting of various deverbal abstracts in combination with the light verb \sqrt{kr} , which is the par excellence generalized action verb of Old Indo-Aryan. What most probably happened is that a particular type of light verb constructions was selected from this set and integrated into the verbal paradigm of those verbs which, for one reason or another, were unable to form their perfect by means of reduplication. In other words, the perfect tense form of the light verb \sqrt{kr} (*cakāra*) was grammaticalized as a perfect auxiliary in combination with deverbal formations in *-ām*. To prove this hypothesis, the paper makes use of Lehmann’s grammaticalization parameters and demonstrates that the periphrastic perfect is arguably more grammaticalized than the light verb construction type from which it originated.

Ujvári Hedvig

Mein guter Vámbéry bácsi! Kedves Dori öcsém! Theodor Herzl és Vámbéry Ármin levelezése

Theodor Herzl (1860–1904) a *Judenstaat*ban rögzített elképzelései szerint korának antiszemitizmusa ellen, a zsidókérdés megnyugtató rendezésével kapcsolatban a zsidó telepesek palesztinai kolonializációját tartotta szükségesnek, melynek érdekében kiterjedt diplomáciai tárgyalásokat folytatott. Vállalkozása azonban már a kezdetektől fogva kudarcra volt ítélve, mivel a betelepítési kérdés számára egyet jelentett a zsidók jeruzsálemi megjelenésével. II. Abdülhamid (1842–1918), az Oszmán Birodalom szultánja (uralk. 1876–1909) azonban idejekorán világossá tette, hogy „Jeruzsálemet nem adhatja. Omár mecsetjének örökre az Iszlám birtokában kell maradnia.”¹ Herzl nem igazán értette meg ezt az álláspontot, Jeruzsálemet illetően extraterritoriális jogi helyzetű városban gondolkodott. Ennek ellenére fáradhatatlanul kereste a párbeszédet a török kormányzati körökkel, a kapcsolatok kiépítésében számos ügynök és közvetítő működött közre. Herzl maga négyszer járt Konstantinápolyban az ügy előmozdítása érdekében, a szultán azonban mindössze egyszer, harmadik útja során, 1901 májusában fogadta. A találkozót Vámbéry Ármin közvetítésével jött létre. A tanulmány ennek a kapcsolatnak a kontextualizálására vállalkozik 1900 és 1902 között Herzl cionista naplójában közölt levelei, amelyek jól bemutatják kettejük viszonyát, valamint Vámbérytől fennmaradt dokumentumok alapján.²

<https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2022.2.121>

¹ ZTI. 339 (a rövidítésről ld. a következő jegyzetet).

² Herzl a cionista naplóiban rögzítette leveleinek tartalmát. Ld. Theodor Herzl, *Briefe und Tagebücher*. Hrsg. von Alex Bein et al. II. *Zionistisches Tagebuch 1895–1899*; III. *Zionistisches Tagebuch 1899–1904*. Bearb. von Johannes Wachten–Chaya Harel in Zusammenarbeit mit Daisy Ticho et al. Frankfurt a. M.–Wien, 1984; 1985 (a továbbiakban: ZTI; ZT II). Noha Herzl naplói immár magyarul is hozzáférhetőek (teljes terjedelmében e-bookként; nyomtatott formában egy válogatás: Herzl Tivadar, *Napló 1895–1904. Válogatás*. Szerk. Bacsoni Dorottya. Budapest, 2022), a tanulmányban minden idézet saját fordításomban szerepel, melynek alapját a Bein-féle kiadás képezi. – Vámbéry Izraelben fellelhető leveleinek másolata itthon is hozzáférhető. Ld. *Letters of Á. Vámbéry to Theodor Herzl. 1898–1901*. Jelzet: MNL OL X 1184/4769.

Vámbéry és Max Nordau

Bár Herzl írásaiban részletesen dokumentálja Vámbéryhez fűződő viszonyát, nem tisztázott, kapcsolatuk milyen módon jött létre, ki mutatta be őket egymásnak. Lehetőségként felmerül, hogy William Hechler tiszteletes (1845–1931) volt a közvetítő 1900-ban, másfelől az sem kizárt, hogy Max Nordau (1849–1923) ajánlólevele vitte előbbre a személyes találkozót 1898-ban.³ Előljáróban ezeket az állításokat kívánom újragondolni, valamint további forrásokkal árnyalom a Nordaival való kapcsolatfelvételt. Harmadik szempontként a Herzl-filológiának köszönhetően egy újabb meggyőző lehetőséget is felvetek, tudniillik hogy Vámbéry és Herzl Tobias Markus és családja révén ismerkedett össze.

Vámbéry a három személy közül elsőként a pesti születésű Max Nordaival került kapcsolatba. Az író, újságíró, orvos, kultúrkritikus, cionista ideológus Nordau ismeretségük kezdetét 1875 telére datálja.⁴ Nordau ekkor tért vissza több mint kétéves európai körútjáról Budapestre. Gyermekkori barátja, a kiváló szemészorvos, Goldziher Vilmos (1849–1916),⁵ aki Vámbéryvel is jó kapcsolatot ápolt, számolt be neki arról, hogy az orientalista rendszeresen olvasta Nordau útirajzait a *Pester Lloyd* hasábjain,⁶ és szívesen megismerkedne ezek szerzőjével, így Goldziher bemutatta őket egymásnak. Az első személyes találkozáásra késő novemberben került sor Nordau első emeleti lakásában a Dunaparton,⁷ a vámhivatalon túl, a Gellért-heggyel szemben. Vámbéry szívélyesen fogadta Nordaut, aki ezekre a pillanatokra több mint három évtized múlva is tisztán emlékezett: „Megjelenése, modora, viselkedése kifejezetten megnyerő volt. Az akkori negyvenes ember középmagas, vékony testalkatú volt, szálkás és hajlékony, mint egy tornász, egyik lábára kicsit bicegett, járás közben maga után húzta ...” Ovális arc, telt, egészségesen piros orcák, magas fehér homlok, bajusz, barna szakáll néhol vöröses szálakkal – folytatta Nordau Vámbéry külsejének

³ Mandler Dávid, *Kelet és Nyugat mezsgyéjén. Vámbéry Ármin és a Brit Birodalom*. Budapest, 2014, 184–185.

⁴ Max Nordau, Vámbéry-Erinnerungen. *Pester Lloyd* 1913. szeptember 21., 1–3.

⁵ Nordau, aki Südfeld Miksaként született, már gyerekként jól ismerte a két Goldziher unokatestvért (nevüket ő maga „Goldzieher” formában írta), a fent említett Goldziher Vilmost és a Székesfehérvárról családjával együtt Pestre költöző Goldziher Ignácot (1850–1921). Utóbbi évtizedekkel később *Naplójában* nem mulasztotta el megemlíteni, hogy Nordau iskolatársa volt a pesti református gimnáziumban. Ld. Ignaz Goldziher, *Tagebuch*. Hrsg. von Alexander Scheiber. Leiden, 1978, 30, illetve Goldziher Ignác, *Napló*. Vál., sajtó alá rend., az előszót és a jegyzeteket írta Scheiber Sándor. Budapest, 1978, 39.

⁶ Nordau pesti éveire ld. Hedvig Ujvári, *Dekadenzkritik aus der „Provinzstadt”*. Max Nordaus *Pester Publizistik*. Budapest, 2007.

⁷ A *Budapesti Czim- és Lakjegyzék 1880–1928. Első évfolyam 1880–1881*. Budapest, é. n., 192 adata szerint az V. kerület, Nagy-korona utca 30. szám alá volt bejegyezve, míg egy 1879-ben szülész-nőgyógyászként kiállított orvosi igazoláson „Nagy korona-utca 22., II. em.” szerepel. Ld. <http://collections.milev.hu/items/show/32446> (2022. szeptember 11.).

a leírását. Vékony haját oldalra fésülte. A kissé mélyen ülő, vastag szemöldök keretezte szempár „hipnotikus fényt” árasztott. Szemei „[n]éha szúrósak, de inkább jóságosak és pajkosak voltak.” Vámbéry éles pillantásával szinte bekebelezte a vele szembenállót, „bátorság és magabiztosság” áradt belőle. „Ezek férfi szemek voltak. Ezekre nem lehet szert tenni. Ezeket csak a természet adja.”

Nordau 1876 tavaszán ismét útra kelt, családjával Párizsba költözött. Következő évben kiadót keresett a *Paris. Studien und Bilder aus dem wahren Milliardenlande* című könyvéhez. Berlini kapcsolatai révén eljutott Berthold Auerbachhoz (1812–1882) és Friedrich Spielhagenhez (1829–1911), de az irodalmi élet befolyásos szereplőitől a segítség elmaradt. Nordau ezt követően Vámbéryhez fordult, aki adott neki egy ajánlólevelet a lipcsei Duncker und Humblot kiadóhoz, ahol két hét múlva kézhez kapta a szerződést.⁸ Vámbéry később is Nordau segítségére volt, így 1879-ben a kétkötetes útirajzgyűjtemény megjelenését követően az (*Augsburger*) *Allgemeine Zeitung* hasábjain méltatta az új publikációt.⁹ A földrajzi távolság kedvezőtlenül befolyásolta a kapcsolatukat.¹⁰ Amikor Vámbéry 1889-ben Párizsban részt vett egy kongresszuson, meghívta Nordaut, hogy kísérelje el őt Konstantinápolyba, ő azonban ennek nem tudott eleget tenni. Nordau Vámbéryről írt nekrológiájában eleveníti fel, hogy kilenc évvel később, 1898-ban adott Herzlnek egy ajánlólevelet Vámbéryhez, hogy járjon közbe a szultánnál egy audiencia érdekében. Vámbéry megosztotta Nordaual, hogy noha nem tud azonosulni Herzl törökországi szándékaival, mivel „kilátástalannak tartotta” azokat, kérésének mégis eleget tesz: „Neun Jahre später, 1898, gab ich Theodor Herzl einen Empfehlungsbrief an ihn und bat ihn (Vámbéry – U. H.), ihm eine Audienz beim Sultan zu verschaffen. Vám-

⁸ Max Nordau, *Aus dem wahren Milliardenlande. Pariser Studien und Bilder*. I–II. Leipzig, 1878; második, bővített kiadása: Uő, *Paris. Studien und Bilder aus dem wahren Milliardenlande*. Leipzig, 1881².

⁹ H[ermann] V[ámbéry], *Cultur-Studien auf einer Reise von Ost nach West. Allgemeine Zeitung Beilage* 9. 1880. január 9., 121–122. Nordau visszaemlékezései szerint Vámbéry folyamatosan ösztönözte, hogy hagyja maga mögött a pesti létet, és települjön át egy európai nagyvárosba: „Pest ist kein richtiger Platz für Sie! Es wäre jammerschade, wenn ein Geist wie der Ihre eingezwängt bliebe in einem so engen Rahmen. Folgen sie (sic!) mir und siedeln Sie sich in einem Weltzentrum an.” Ld. Max Nordau, *Erinnerungen. Erzählt von ihm selbst und von der Gefährtin seines Lebens*. Leipzig, 1928, 106–107.

¹⁰ Valószínűsíthető, hogy kölcsönösen figyelemmel kísérték egymás munkásságát. Biztos, hogy Vámbéry olvasta Nordau első bestsellerét, a *Die conventionellen Lügen der Kultur Menschheit* című művét (1883), melyet nyolc héttel a megjelenését követően Ausztriában betiltottak, majd a kinyomtatott példányokat elkobozták és elégették, akárcsak Oroszországban. A tiltás ellenére hét hónap alatt hét kiadást ért meg. Nordaut Ausztriában felségsértési perbe fogták. A hatás nem maradt el: a könyv a közvéleményben heves vitákat váltott ki, majd számtalan nyelvre lefordították, így első kultúrkritikai műve meghozta Nordaunak az európai ismertséget. A könyvre Vámbéry is hivatkozik a *Küzdelmekben*: „Nordau Miksa barátom ... Bevett hazugságok című könyvében a bolondok házába küldi Európa igazi alkotmányos királyait, mert uralkodónak képzelik magukat, holott rajtok uralkodnak mások.” Ld. Vámbéry Ármin, *Küzdelmek*. Dunaszerdahely, 2001, 337.

béry schrieb mir, er könne sich zwar für die Sache, die Herzl in der Türkei verfolge, keineswegs erwärmen, weil er sie für aussichtslos halte, meine Bitte wolle er aber dennoch erfüllen. Und in der Tat, er führte Herzl beim Sultan ein und der Empfang, von dem Herzl mit dem Großkordon des Medschidie-Ordens geschmückt zurückkam, erregte damals berechtigtes Aufsehen.”¹¹

Ugyancsak Nordau írt előszót a Vámbéry halála után ismét megjelentetett *The Life and Adventures of Arminius Vambéry* című kötethez, amely a *Pester Lloyd*-beli cikk szó szerinti angol megfelelője.¹² Herzl naplóiban nem található utalás arra, hogy Nordau adott volna ajánlólevelet Vámbéry számára, de természetesen annak a lehetősége is fennáll, hogy kapott, csak ezt nem említi a feljegyzéseiben.

A meráni kapcsolat: Tobias Markus és családja

A Herzl-filológusok szerint Vámbéry figyelmét Herzlre a dél-tiroli Meranból származó Tobias Markus¹³ hívta fel. Markus, az első itáliai cionisták egyike feleségével, Bertha Markusszal¹⁴ részt vett a bázeli Első Cionista Kongresszuson.¹⁵ Herzl naplójában arról ír, hogy a kongresszus nyitónapja előtt vallási megfontolásoktól vezetve elment egy zsinagógába. Amikor a hitközség előljárója szólította, a Markus által betanított héber nyelvű áldást mondta el, amely több izgalommal járt számára, mint a kongresszus nyitó beszéde és zárszava.¹⁶

Markus 1898 őszén hívhatta fel Herzl figyelmét Vámbéryre egy levelében, amelyben a személyes ismeretség okán be is mutatja az orientalistát. „Extrém komplikált egyénnek” nevezi, akinek zsenialitása ugyan nem vitatható, de „híján van a finomságnak, a neveltetésnek és a tapintatnak”. Ellenben öntelt, magát tekintélyként tiszteli, és mindenkire erről a szintről néz le. A legtöbb vallást megveti, akárcsak a hazaszeretetet, magát szabadgondolkodónak és kozmopolitának vallja, az iszlámot és Angliát viszont dicsőíti. „Mindent egybevetve egy magát nagyon tisztelő és ellentmondásos ember, akinek a kijelentéseit általában ugyan nem kell komolyan venni, de hozzá a legnagyobb elővigyáza-

¹¹ Nordau, Vámbéry-Erinnerungen, 2.

¹² Max Nordau, *My Recollections of Vambéry*. In: Arminius Vambéry, *The Life and Adventures of Arminius Vambéry. With an Appreciation by Max Nordau*. New York, 1914, xv–xxiv.

¹³ A név írásmódja ingadozik: Marcus, Markus.

¹⁴ Bertha Marcus (szül. Jacoby, 1863/1865–1943) volt a 14 női résztvevő egyike. Ld. továbbá Theodor Herzl, *Briefe und Tagebücher*. Hrsg. von Alex Bein et al. IV. *Briefe 1895–1898*. Bearb. von Barbara Schäfer in Zusammenarbeit mit Sofia Gelmann et al. Frankfurt a. M.–Berlin, 1990, 668.

¹⁵ ZTI. 904.

¹⁶ ZTI. 544–545.

tossággal kell közeledni, mivel ellenségként veszélyes.”¹⁷ Herzl ezt szeptember 17-én megköszönve azt válaszolta, hogy október közepén ér vissza Londonból, és akkor nyomban Budapest felé veszi az irányt, de előtte ezt írásban jelezni kívánja Vámbérynek.¹⁸

Tobias Markus maga is feleleveníti megismerkedésük történetét, mely Herzl születésének 50. évfordulójára jelent meg a *Die Welt*-ben.¹⁹ Visszaemlékezése szerint a Markus család a második bázeli kongresszusra utazott, mikor az innsbrucki pályaudvaron találkoztak Herzl-lel, így az út hátralevő részét együtt tették meg. Útközben kiderült, hogy az egész család, a felesége és a sógora, Beer²⁰ is ismeri Vámbéryt, jó barátságot ápolnak vele. Herzl érdeklődését nyomban felkeltette a hír, így Bázélből Markus kiderítette, hogy Vámbéry a tiroli Mühlbachban tölti nyári szabadságát. A kongresszus végét követően Herzl azt kérte, hogy az egész Markus család utazzon Tirolba, Vámbéryhez, és nyerjék meg őt az ügynek. Herzl nem tartott velük, a badeni nagyherceghez igyekezett Karlsruheba.

Vámbéryt nem volt egyszerű meggyőzni, kezdetben hallani sem akart a cionizmusról, minden érvet elhárított, azonban három nap után sikerült őt jobb belátásra bírni, s megígérte, hogy minden tőle telhetőt megtesz az audiencia érdekében, de előtte egy budapesti találkozót kért. Erről tájékoztatták Herzlt, aki szeptember 17-én válaszolt,²¹ majd egy hónappal később, 1898. október 15-én azt írta Markusnak, hogy visszaért ugyan Londonból, de rengeteg teendő várta otthon, így még nem kerített sort a Vámbéryvel való találkozásra.²²

Az írásbeli kapcsolatfelvétel azonban minden bizonnyal megtörtént 1898 szeptemberében, erről tanúskodik Vámbéry Herzlhez írt (valószínűleg) első levele.²³

¹⁷ A levél keltezése: 1898. szeptember 13. Ld. Herzl, *Briefe 1895–1898*, 731–732: „Wie ich bereits angedeutet, ist V. eine extrem complicirte Individualität. Vor allem ein genialer Mensch, aber – ohne Feinheit, ohne Erziehung und ohne Gemüth. Voll von sich und seiner Wichtigkeit sieht er auf jeden herab, der in der Oeffentlichkeit etwas bedeutet. Verächter aller Confessionen u. des Patriotismus, angeblich grösster Freidenker u. Cosmopolit, verherrlicht er den Islam und verehrt er England. Alles in Allem, ein sich stark verehrender u. in Widersprüchen bewegender Mensch dessen Aussprüche nicht durchwegs ernst zu nehmen sind, dem man aber mit der grössten Vorsicht näher treten muss, denn seine Gegnerschaft ist gefährlich.”

¹⁸ Ld. Herzl, *Briefe 1895–1898*, 538.

¹⁹ Tobias Markus, Aus meinen Erinnerungen. *Die Welt* 1910. május 20., 488–489.

²⁰ Samuel Friedrich Beer és Bertha Markus testvérek voltak. Beer (egyéb névhasználata: Friedrich Salomon Beer, Frédéric Beer; 1846, Brünn – 1912, Firenze) osztrák–francia szobrász volt. Mivel korán árvaságra jutott, rokonok nevelték fel. A cionista mozgalom számára is alkotott, többek között Theodor Herzl-ről 1894-ben mellszobrot készített, amely a jeruzsálemi Herzl Múzeumban látható, illetve *Die Verheißung (Az ígélet)* címmel 1898-ban a Második Cionista Kongresszusra emlékérmét tervezett.

²¹ Markus, Aus meinen Erinnerungen, 488–489.

²² Ld. Herzl, *Briefe 1895–1898*, 550.

²³ Ld. *Letters of Á. Vámbéry to Theodor Herzl* (vö. 1. jegyzet).

Budapest, University Sept 21 1898.

Sehr geehrter Herr Doctor!

Es wird mir eine besondere Freude machen Sie persönlich kennen zu lernen, das um so mehr, da Ihre edlen Bestrebungen mir schon längst bekannt sind.

Mit besonderer Hochachtung
H. Vámbéry

A találkozó természetesen létrejött, Vámbéry pedig tartotta a szavát, majd az eredmények is hamarosan megmutatkoztak. Herzl nem feledkezett meg kifejezni a köszönetét a Markus családnak: 1901. május 20-án Konstantinápolyból küldött egy lapot Beernek Párizsba: „Hűséges emlékül a kezdetekre.”²⁴ A lapot Wolffsohn, Oskar Marmorek és Boris Barbasch is aláírták.²⁵ 1902. augusztus 2-án Herzl és Wolffsohn üdvözölte Markusékat Konstantinápolyból, és ekkortájt írt nekik Vámbéry is: „Bizonyára elégedett velem a felesége, a szultán előtt a cionizmust szalonképessé tettem.”²⁶

William Hechler tiszteletes

Az eddig vázoltakból kitűnik, hogy Theodor Herzl minden bizonnyal Markus, esetleg Nordau révén ismerkedett meg Vámbéryvel 1898-ban, így Mandler Dávid alábbi állítását felül kell vizsgálni mind az anglikán lelkész személyét, mind az évszámot, valamint Herzl „tétlenségét” illetően is: „Naplójában Herzl Tivadar jelentős teret szentel Vámbéryvel való találkozásainak, és számos bejegyzésben ismeri el a cionizmusnak nyújtott diszkrét támogatását. Herzl azt írja, William H. Hechler tiszteletes (1845–1931) mutatta be őt Vámbérynek 1900-ban, amikor audienciát akart kérni a szultánnál, Max Nordau szerint viszont 1898-ban ő adott ajánlólevelet Herzlnek Vámbéryhez. Noha lehetséges, hogy mindkét verzió igaz, Herzl visszaemlékezése meggyőzőbbnek tűnik, mivel 1900-ig az ügyben semmi se történt, s elég nehéz elképzelni, hogy Herzl, aki igen sokat várt a szultáni kihallgatástól, két évig tétlen várt volna ebben a fontos ügyben.”²⁷

²⁴ „In treuer Erinnerung an den Anfang.” Ld. Markus, *Aus meinen Erinnerungen*, 488.

²⁵ Uo. – David Wolffsohn (1855–1914): a korai cionizmus egyik vezéralakja, Herzl halála után 1911-ig a Cionista Világszervezet (WZO) elnöke; Oskar Marmorek (1863–1909): osztrák építész, Herzl legközelebbi barátainak egyike. Boris Barbaschról nincs tudomásunk, csak az odesszai bankárrol, Samuel Barbaschról (1850?–1922). Ld. *ZT II*. 694.

²⁶ „Nun wird Ihre Frau mit mir zufrieden sein, ich habe den Zionismus beim Sultan hoffähig gemacht.” Markus, *Aus meinen Erinnerungen*, 488.

²⁷ Mandler, *Kelet és Nyugat mezsgyéjén*, 184–185. A „tétlenséggel” kapcsolatos állítás cáfo-

William Henry Hechler²⁸ a bécsi brit követség lelkésze volt, és Herzl kapcsolati hálójában azért van jelentősége, mert közvetítésével Herzlt több német arisztokrata, majd a német császár is fogadta. Hechler révén jutott el a badeni nagyherceghez, aki II. Vilmos császár nagybátyja volt.²⁹ A nagyherceg lelkesen támogatta a cionizmust,³⁰ aki az ügyről a német császár előtt is beszélt. Herzl a nagyhercegtől tudta meg, hogy II. Vilmos Palesztinába fog látogatni, és hogy a császár a bécsi német követet, Philipp von Eulenburg herceget (1847–1921) bízta meg azzal, hogy az út előtt alaposan tájékoztassa őt a cionizmus lényegéről. Amikor 1898 szeptemberében Erzsébet királyné temetésén II. Vilmos látogatást tett Bécsben, Herzl nagyon bízott a császári audienciában, de ez nem jött létre. Ugyanakkor Eulenburg közvetítésével tudott találkozni a német külügyminiszterrel, Bernhard von Bülow-val (1849–1929), aki a császári kíséret tagja volt. Hechler jelentősége tehát abban áll, hogy közvetített Herzl és a német politika között.

Herzl a tiszteletesre először egy Saul Raphael Landaunak (1870–1943)³¹ címzett levélben utal 1896. március 6-án, melyben többek között arról ír, hogy névjegykártyáját elküldi majd a lelkésznek.³² Az első személyes találkozásokra 1896. március 11-én került sor, amikor a tiszteletes meglátogatta Herzlt. Utóbbi „szimpatikus, finom embernek” írja le „hosszú szürke prófétai szakállal”, aki szimpatizál a cionizmus ügyével, és Herzl mozgalmát „prófétai krízisnek” tartja („prophetische Krise”), amelyet ő már két éve megjósolt. Messianisztikus számításai szerint „42 prófétai hold, azaz 1260 év után Palesztinát vissza kell

latát Herzl levelezése és cionista naplói adják, csak 1900-ig is már több mint ezer oldal terjedelemben. A török audienciával kapcsolatos erőfeszítések bemutatása a levelezésben és a naplókban önálló kutatást igényelne. Itt csak röviden utalok arra, hogy az 1901 májusában létrejött szultáni audiencia előtt Herzl már kétszer is járt Konstantinápolyban, először 1896 júniusában, majd 1898 októberében.

²⁸ Életéhez és pályájához ld. *Herzl, Hechler; The Grand Duke of Baden and the German Emperor. 1896–1904*. Documents found by Hermann and Bassie Ellern. Reproduced in Facsimile. Introduction by Alex Bein. Tel Aviv, 1961; Claude Duvernoy, *Der Fürst und sein Prophet. Theodor Herzl und William Hechler, die Wegbereiter der zionistischen Bewegung*. Neuhausen–Stuttgart, 1998. Újabban: Gerhard Gronauer, „To Love the Jews”. William H. Hechler (1845–1931), der christliche Förderer des politischen Zionismus. In: *Christen, Juden und die Zukunft Israels*. Hrsg. von Berthold Schwarz–Helga Stadelmann. Frankfurt a. M., 2009, 185–210; Enzo Maaß, *Forgotten Prophet: William Henry Hechler and the Rise of Political Zionism*. *Nordisk Judaistik/Scandinavian Journal for Jewish Studies* 23 (2002/2) 157–193.

²⁹ I. Frigyes (1826–1907) 1856 és 1907 között volt Baden nagyhercege, II. Vilmos (1859–1941) pedig 1888 és 1918 között a Német Birodalom császára és Poroszország királya. II. Vilmos apjának, III. Frigyesnek a testvére, Lujza házasság révén lett badeni nagyhercegné.

³⁰ A nagyherceg Hechler egy 1896. március 26-án kelt leveléből szerzett tudomást a *Judenstaat*-ról, melyet a lelkész összekapcsolt a saját messianisztikus számításaival. Ld. *ZT I.* 840.

³¹ A zsidó publicista kezdetben Herzl feltétlen híve volt, részt vett a bázeli program kidolgozásában, és 1897-ben ő lett az újonnan alapított cionista orgánus, a *Die Welt* főszerkesztője, majd néhány hónap múlva Herzl ellen fordult.

³² Herzl, *Briefe 1895–1898*, 77–78.

kapniuk a zsidóknak. Ez 1897/98-ra esik.”³³ Miután olvasta a *Judenstaatot*, úgy gondolta, eljött a várva várt idő.³⁴ Hechler a cionizmust „bibliai” mozgalomnak nevezte, noha Herzl igyekezett mindenben a racionalitás talaján maradni.

Néhány nap múlva Herzl viszonzta a látogatást.³⁵ Hechler egy negyedik emeleti lakásban élt Bécsben, melynek egyik fala a plafonig csak Bibliákkal volt tele. A találkozáskor megmutatta vendégének bibliai számításait, majd egy saját cionista dalt is előadott orgonán. Herzl elragadó álmodozónak tartotta.

Hechler 1900-ban a szultáni audiencia megvalósulása céljából annyi erőfeszítést tett, hogy a badeni nagyherceg által felajánlott segítséget közvetítette Herzl felé, aki azt elfogadta, és arra kérte Hechlert, hogy az arisztokrata járjon közben a német császárnál, hogy az bevezesse őt a szultánhoz.³⁶

Herzl 1900 júniusában a lapokból értesült arról, hogy Abdülhamid magához kérte Vámbéryt. Herzl erről tudomást szerezve Hechlert azonnal Pestre küldte Vámbéryhez, de elkerülték egymást: először még, majd már nem volt otthon. Herzl megbízta Hechlert, hogy táviratozzon Vámbérynek Konstantinápolyba, s tudakolja meg, meddig marad ott. Vámbéry június 8-át jelölte meg a visszaút napjaként, így Herzl intézkedett, hogy Hechler június 3-án utána induljon, és így várhatóan 5-én megérkezzen a török fővárosba. Az idő rövidege miatt azonban már előre odaküldte Heinrich Rosenbaumot,³⁷ akit precíz utasításokkal látott el Vámbéry számára. Herzl nagyon bízott az audienciában.³⁸ A terv azonban módosult: Vámbéry négy nappal korábban indult haza, így Hechlernek nem kellett utaznia. Vámbéry nem járt eredménnyel a szultánnál, így Bécs érintésével hazautazott.

Vámbéry 1900 júniusában Mühlbachban tartózkodott, ahol felkereste őt Hechler. A tiszteletes Herzl legnagyobb meglepetésére arról számolt be, hogy a szultánnal a cionizmusról még egyáltalán nem beszélt, így visszautasításról sem lehet szó. Herzl aggódott, mivel a hozzá eljutott információk szerint vagy Vámbéry tájékoztatta pontatlanul Rosenbaumot vagy Hechlert, vagy ők adják vissza pontatlanul Herzlnek az információkat. Herzl ezért úgy döntött, hogy maga utazik Vámbéryhez Tirolba, mivel Hechler tájékoztatása alapján bízott a segítségével.³⁹ Ezt követően beszélhetünk a kettejük között létrejött és 1902-ig fennálló rendszeres kapcsolattartásról.

³³ ZT I. 310, 836. Írása: *The Restoration of the Jews to Palestine According to the Prophets* (1882).

³⁴ Uo.

³⁵ ZT I. 311–313.

³⁶ ZT I. 92–93. II. Vilmos és Herzl palesztinai útjára, a császári audienciára jelen írásban nem térek ki.

³⁷ Heinrich Rosenbaum (?–1914 után) romániai zsidó bankár, az első cionista kongresszusok résztvevője.

³⁸ ZT II. 130–131.

³⁹ ZT II. 133.

„A küldetés” és Theodor Herzl – Vámbéry szemével

Vámbéry Herzl születésének 50. évfordulója kapcsán írja a *Die Welt* különszámában, hogy noha ő maga (mármint Vámbéry) a szélrózsa minden irányában érintkezett és érintkezik emberekkel, ritkán látott olyan „magas ideáloktól átjárt, őszinte buzgalom által vezérelt embert”, mint Herzl. Felidézi, hogy fiatal korában, az 1850-es évek elején a keleti nyelvek tanulmányozása révén került Konstantinápolyba, ahol egyre magasabb társadalmi körökbe nyert bebocsátást, több minisztert szolgált tanárként és titkárként, majd a palotában is felfigyeltek rá, ahol Fatime hercegnőt tanította francia nyelvre. Az órákon gyakran felbukant Fatime egyik testvére, az akkor alig 15 éves csenevész, sápadt herceg, Hamid efendi is, aki figyelmesen hallgatta Vámbéryt, majd egyre gyakrabban bocsátkoztak beszélgetésbe. Vámbéry udvarias, jó képességű fiatalembert látott benne. Teltek-múltak az évek, majd az ifjú hercegből egy nap az Oszmán Birodalom szultánja lett.⁴⁰ Vámbéry ekkor felvette vele a kapcsolatot, nagyon szívélyesen látták őt Konstantinápolyban, hamarosan a szultán bizalmasa lett, aminek előbb a török fővárosban, majd Európa-szerte is híre ment. Ez keltette fel Vámbéry iránt Herzl érdeklődését is, aki hamarosan felkereste őt annak reményében, hogy audienciát eszközöljön ki számára a Portánál a cionista ügy érdekében. Vámbéry magától értetődőnek érezte a kérést: „Mivel zsidóként születésemmel és neveltetésemmel fogva törzsem sorsának alakulását mindig élénk figyelemmel kísértem, természetes volt számomra, hogy ígéretet tettem: minden tőlem telhetőt megteszek azért, hogy létrejöjjön a Herzl által vágyott audiencia.”⁴¹

Levelet írt „török barátjának”, és a legnagyobb gonddal vezette fel a témát, de ez vajmi keveset segített, ezért személyesen kellett megjelennie a Jildiz palotában. 1901 tavaszán kerekedett fel, miután Budapesten természetesen minden részletet alaposan megbeszélt Herzlrel, aki „könnyekig hatódott, amikor kikísért a pályaudvarra. Karjaiba zárt, és szerencsés utat kívánt.”⁴²

Vámbéry a Portánál tett látogatását nem nevezte kellemesnek, küldetését az „egyik legnehezebbnek” mondta. A szultán bizalmatlan volt, mivel a cionisták elképzelésében egy Palesztina elleni merényletet látott, és Vámbéry csak „végtelen nehézségek árán” tudta eloszlatni a gyanúját. A szultán mellett a palota részéről is akadályokkal kellett szembenéznie, mivel a hivatalnokok úgy vélték, hogy amennyiben a zsidók koncessziót akarnak, akkor ott „aranyeső lesz, és mindenkinek több cseppet kell ebből kapnia”. Harmadsorban bizonyos diplomáciai körök sem nézték jó szemmel a zsidó befolyás esetleges megjelenését

⁴⁰ II. Abdülhamid (1842–1918) néven az Oszmán Birodalom szultánja volt 1876 és 1909 között.

⁴¹ Hermann Vámbéry, *Meine Erinnerungen an Dr. Herzl*. *Die Welt* 1910. május 20., 478–479.

⁴² Uo.

Palesztinában, így a cionista törekvéseket nem pártolták, noha „Herzl hónapokig ennek az ellenkezőjéről volt meggyőződve”.⁴³

Nem kevés erőfeszítést követelt Vámbérytól, hogy meggyőzze a szultánt, fogadja Herzlt. Hatszor köszönt el a palotától, majd hatszor hívták vissza, mire végre eljött a kedvező fordulat. Ugyanakkor a török fél kikötötte, hogy Herzl érkezése előtt Vámbérynek el kell hagynia a birodalmat, nem találkozhatnak; ennek oka számára sem volt világos. A kedvező fordulatról Vámbéry táviratban tájékoztatta Herzlt, aki Budapesten a pályaudvaron várta. „Túlradó örömmel üdvözölt, és a legmelegebb hangon köszönte meg a fáradozásaimat.” Néhány nappal később útnak indult Konstantinápolyba. A szultán felettébb kedvesen fogadta, mivel Herzl személyisége jó benyomást tett rá. „Később azt mondta nekem: »Ez a Herzl teljesen úgy néz ki, mint egy próféta, mint népének a vezére. Nagyon okos a tekintete, megfontoltan és világosan beszél.« Egy szóval: Herzl elnyerte a tetszését.” Ennek ellenére a tárgyalások, melyek részletei Vámbéry előtt sem voltak ismertek, nem vezettek túl sok eredményre, de folytatódtak.⁴⁴

Herzl szándékát Vámbéry nem nevezi „sem látnokinak, sem fantasztikusnak”, mivel csupán az üldözött zsidók számára kívánt hazát, menedéket találni. Törökország ezzel csak „a régi hagyományaihoz maradt volna hű, mivel Nagy Szulejmán a spanyolországi zsidókat mentette meg az inkvizíció elől, és egyszer a következőket mondta: »Egyáltalán nem értem a spanyol királyt, aki birodalmának legjobb és leghasznosabb alattvalóit elüldözi és magának árt!«”⁴⁵

A mindkét fél részéről fennmaradt levelezés alapján látható, hogy Herzl és Vámbéry 1898 óta állt ismeretségben, levélváltásuk viszont csak 1900 nyaratól vált kifejezetten intenzívvé, és a remény éltette kapcsolat 1902-ig követhető nyomon.

Herzl és Vámbéry kapcsolatának kezdete

Herzl 1900. június 17-én a Vámbérynél tett ötórás látogatás után hosszú bejegyzést írt naplójába az első személyes találkozásukról:⁴⁶

⁴³ Uo. – A törökországi betelepítés és a cionizmus kapcsolatának szakirodalmi kiterjedt. Újabban ld. Meirison Meirison, *Westernization of the Ottoman Empire, Zionism and the Resistance of the Palestinian Society. Al-Tahrir – Jurnal Pemikiran Islam* 20 (2020/1) 1–22 (főleg 8–12); <https://jurnal.iainponorogo.ac.id/index.php/tahrir/article/view/1922> (2022. szeptember 22.). Továbbá: Fadwa Nusairat, *The Role of Abdul Hamid II in Facilitating Zionist Hegemony Over Palestine*. Beirut, 2019.

⁴⁴ Vámbéry, *Meine Erinnerung an Dr. Herzl*, 478–479.

⁴⁵ Vámbéry e cikkénél természetesen nem hagyható figyelmen kívül az a tény, hogy a Herzl által alapított cionista orgánus, a *Die Welt* Herzl születésének 50. évfordulójára kiadott különszámában jelent meg. Vámbéry zsidósághoz való kapcsolatára, identitáskonstrukciójára jelen írás nem tér ki.

⁴⁶ ZT II. 133–134.

„Az egyik legérdekesebb embert ismertem meg ebben a hetvenéves bicegő magyar zsidóban, aki maga sem tudja, hogy inkább török vagy angol-e, németül ír, tizenkét nyelven beszél tökéletesen, öt vallást ismer, melyből kettőben pap is volt. Ennyi vallás mélyreható ismerete után természetesen ateistává kellett válnia. 1001 keleti mesét hallottam tőle, többek között a szultánhoz fűződő szoros kapcsolatáról stb. Azonnal a bizalmába fogadott, és becsületszavára mondta, hogy angol és török ügynök. A magyarországi egyetemi katedra csak egy álca, miután hosszú kínokat állt ki egy zsidóellenes társadalomban. Számos titkos iratot mutatott, igaz török nyelven, amelyeket nem tudtam elolvasni, csak megcsodálni. Többek között a szultán egy saját kezű feljegyzését.

Hechler azon nyomban nyersen elküldte, egyedül akart velem lenni. Azt mondta: »Nem akarok pénzt, gazdag ember vagyok. Arany steaket nem tudok enni. Van negyed millióm, nincs szükségem a kamatok felére sem. Ha segíték Önnek, azt az ügy miatt teszem«.

Részletesen kikérdezett a tervünkről (pénz stb.). Bizalmasan tudtomra adta, hogy azzal a kéréssel hívatta őt a szultán, hogy az európai lapokban kedvező színben tüntesse fel őt. Ebben a segítségére tudok lenni?

Kitérő választ adtam.

Közben újra és újra visszatért élete kiemelkedő eseményeire. ... Törökországban kávéházi énekesként kezdte, majd másfél év múlva már a nagyvezér bizalmasa volt. Aludhatna a Jildizben, de attól tart, hogy ott megölhetnék. A szultán asztalánál eszik – a bensőséges viszony jeleként kézzel a tálból –, de nem tud szabadulni a gondolattól, hogy megmérgezik. És még száz ilyen pittoreszk történet.

Azt mondtam neki: Vámbéry bácsi – hívhatom úgy, ahogy ezt Nordau is teszi? –, írja meg a szultánnak, hogy fogadjon. Először is, mivel a sajtóban szolgálatára lehetek, másfelől mivel a pusztja jelenlétem növeli a hitelét.

Számomra az lenne a legjobb, ha ön tolmácsolna.

Ő azonban tart a nyári utazás viszontagságaitól.

Lejárt az időm. Bizonytalan, hogy tesz-e lépéseket. Mindenekelőtt az, vajon ír-e a szultánnak az audienciám végett.

Búcsúzáskor azonban megölelt és megcsókolt. ...”

Herzl még aznap újabb bejegyzésben rögzíti egy Vámbérynek szánt levél tartalmát, amelyben ismét az audiencia előmozdítására buzdítja. A levél elején Vámbéry zsidó származására apellál: mindketten „zsidóember”-ek, ami nagyban közrejátszott abban, hogy azonnal szót értettek úgy emberként, mint zsidóként.⁴⁷ Lényegében ezeket ismételte meg magában a levélben is: Herzl nagymértékben a segítségére lehetne a nyilvánosság előtt, a közvélemény formálásában, másfelől az audiencia még akkor is emelné a szultán tekintélyét, ha nem fogadná

⁴⁷ ZT II. 134.

el azonnal Herzl álláspontját. A részletekről a kongresszus⁴⁸ után is lehetne egyeztetni. Tolmácsként szívesen látná Vámbéryt. A cionista kongresszus előtt elégséges lenne az audiencia, a gyakorlati eredmények ráérnének utána is. Vámbéry részéről egyelőre „kolosszális szolgálat” lenne, ha sikerülne kieszközölni Herzl fogadását a Portánál: „Értem, mit akar létrehozni az önéletírásával: egy királysírt. Koronázza meg a piramisát a következő fejezettel: Hogyan segítettem népemnek előkészíteni a zsidók hazatérését. Egész figyelemreméltó élete úgy tűnne, mintha erre áldozta volna.”⁴⁹

Vámbéry erre a levélre június 19-én postafordultával válaszolt Mühlbachból. Kifejti, hogy Herzlhez hasonlóan maga is úgy érzi, hogy azonnal megtalálták a közös hangot, amin nem is kell csodálkozni. Ugyanakkor felhívja Herzl figyelmét arra, hogy az írásbeli érintkezésnek a keleti kultúrában megvannak a maga korlátai, hatást csupán a szóbeli közléssel, a kimondott szóval lehet elérni, főleg a szultánnál, de nála is csak rendkívül szorult helyzetben. A keleti emberrel rebuszokban, virágnyelven kell beszélni, és szükség van nem csekély mennyiségű türelemre, semmit nem szabad siettetni:⁵⁰

Kedves öcsém uram,

Sie haben Recht. Wir haben uns verstanden, weil nach dem arabischen Sprichwort – Von einem Herzen zum anderen führt ein Weg – und diesen Weg hat Mutter Natur für uns gepflastert.

Dem Cohn⁵¹ Ihre Angelegenheit *schriftlich* mitzuthemen hat keinen Werth, nur gesprochene Worte können bei diesen Mamser ben nenide⁵² etwas ausrichten, und auch nur dann wenn ihm das Wasser schon bis an die Lippen reicht. Schuld bitte ich von Allem. Im Orient muss man in rebus orientalibus orientalische Langmuth bewahren. Überstürzung führt zu Nichts, denn das Sprichwort sagt – Eilen ist des Teufels Werk und zögern ist gottgefällig.

Mit aufrichtiger Hochachtung
H. Vámbéry

⁴⁸ Az 1900-ban Londonban megrendezett 4. Cionista Kongresszus. Már a 3., 1899-ben Bázelben megrendezett kongresszuson is nagy jelentősége volt annak, hogy Herzl a közönség előtt beszámolhatott a német császárral folytatott tárgyalásokról.

⁴⁹ ZT II. 134–135.

⁵⁰ Vámbéry levele, 1900. június 19. (Vámbéry Izraelben fellelhető leveleinek másolatával kapcsolatban ld. a 2. jegyzet végén szereplő hivatkozást.)

⁵¹ Itt: 'szultán'.

⁵² Helyesen: *mamser-ben-nide*. A jiddis szó jelentése 'fattyú', vagyis a vallási törvények értelmében tisztátalan nő gyermeke.

Herzl azonban hallani sem akart a keleti lassúságról, ezért június 21-én kelt levelében tovább győzködte Vámbéryt, hogy siettesse az ügyet, nem akart időt veszíteni. Azzal érvelt, hogy a szultánnak nem kell tudnia arról, hogy kettőjük között csak most indult el a közös gondolkodás, Vámbéry hivatkozhat arra, hogy már hosszabb ideje érlelődik benne ez a „mentő ötlet”. Herzl – Vámbéry hiúságát legyezgetve – őt a tettek emberének tartja, energikus valakinek nevezi. Disraelitől idéz,⁵³ miszerint ő a faj és származás alapján mindent megtehet, csak nem hibázhat. Gondolkodjék így Vámbéry is, tanácsolja, de a legfontosabb: „Akarjon, Vámbéry bácsi!” Herzl azt javasolja, hogy Vámbéry igenis írjon Konstantinápolyba, még hozzá úgy, hogy a szultánnal éreztesse, nincs vesztenivalója, a jövevény, azaz ő, gyógyírt jelenthet a fennálló bajokra: „Hallgasd meg, vess rá egy pillantást, utána még mindig kidobhatod. Többet nem kell neki mondania. Ezt azonban tudtára kell adnia – ha Ön is akarja.”⁵⁴

Herzl naplóbejegyzése szerint Vámbéry válaszolt neki Mühlbachból, de ez a levél nem maradt fenn. A feljegyzés szerint Vámbéry érzekelte Herzl sürgetését, úgy érezte, hogy árkon-bokron hajtja őt, ezért gyaurnak nevezi. Ennek ellenére írt a szultánnak, azonban felhívhatta Herzl figyelmét arra, hogy nincs rá biztosíték, hogy a szultán kézhez is kapja a levelet. Herzl ugyanebben a naplórészletben (1900. június 24.) még említést tesz arról, hogy ír Nóri bejnek,⁵⁵ mivel a szultán legalább küldhetne a kongresszus számára egy üzenetet.⁵⁶ Válaszról, illetve arról, hogy Herzl reflektált-e erre, nincs tudomásunk.

Ezt követően Herzl július 2-án írt ismét Vámbérynek. Találkozott Koerberrel,⁵⁷ akinek megemlítette a romániai zsidók ügyét,⁵⁸ mivel a törökországi betelepítés számukra szintén égető kérdést jelentett volna, belpolitikai szinten is.⁵⁹ Herzl levelében jelzi, hogy az ő képviselőtüket is felvállalná a szultán előtt, amit akár konstantinápolyi követük révén ők is kieszközölhetnének számára, és amennyiben ez megtörténne, számítana Vámbéry segítségére, majd ismét a betelepítés előnyeit eseteli.⁶⁰

Vámbéry augusztus 24-én írt Herzlnek. Nagy érdeklődéssel olvasta a *Times*ban megjelent tudósításokat, válaszokat, és „természetesen örömmel és

⁵³ Benjamin Disraeli (1804–1881) brit kormányfő 1868-ban, majd 1874 és 1880 között.

⁵⁴ ZT II. 136–137.

⁵⁵ Mehmed Nóri bej (1858–1908) török hivatalnok, apja francia származású volt. 1893-tól a külügyminisztérium főtitkáráként dolgozott.

⁵⁶ ZT II. 138.

⁵⁷ Ern(e)st von Koerber (egyéb alakjai: Ernst von Körber, Ernst von Korber, 1850–1919) osztrák politikus, 1900–1904, illetve néhány hónapig 1916-ban osztrák kormányfő.

⁵⁸ Herzl erről vezércikket írt a *Die Welt*ben „Die rumänische Judenkrise” címmel 1900. június 29-én, amely válasz volt a *Jewish Chronicle* 1900. június 22-én (15–16. lap) megjelent szerkesztőségi cikkére.

⁵⁹ Ausztriába beengedni őket legalább annyira kényes lenne, mint lezárni előttük a határt, ami az antiszemitizmus vádját vonhatná maga után.

⁶⁰ ZT II. 140–141.

büszkén gondoltam Tivadar öcsémre”.⁶¹ A Mühlbachban töltött időszak hamarosan véget ért számára, mivel a perzsa sah budapesti látogatása miatt haza kellett utaznia. Bécsben szívesen viszonzta volna Herzl látogatását, de hálás, hogy Herzl ettől eltekintett, és idős korára való tekintettel megkímélte őt az utazás viszontagságaitól. Egyben meghívta őt otthonába, hogy majd ott beszéljék át részletesen közös ügyüket.

Ezt követően kifejti, hogy Konstantinápolyból válasz, ráadásul nem is kedvezőtlen válasz érkezett. A szultán meggyőzése folyamatban van, viszont Herzlt türelemre inti. A levél mellé egy könyvét is elküldi fiatal barátjának.

Herzl a londoni kongresszus után fáradt, augusztus 29-én csupán annyit jegyez be naplójába, hogy Vámbérytól egy „vigasztaló levelet” kapott, mivel a szultántól nem érkezett kedvezőtlen válasz, igaz, támogatásról sem írt.⁶² Naplójában ugyan nincs nyoma, de minden bizonnyal írhatott néhány sort Vámbérynek, mivel utóbbi augusztus 30-án válaszolt neki. Herzl tudtára adta, hogy szeptember 25-éig találja őt Budapesten, és szívesen áttekintené vele közös ügyüket. Vámbéry a *Die Welt* és a *Times* hasábjain olvasottak alapján szóban kívánná Herzllel megosztani a nézeteit. Közben a szultán meghívta őt a trónra lépésének emlékére rendezett ünnepségre,⁶³ amit nem kíván elfogadni, de ennek okairól is személyesen beszélne inkább. Annyit azonban már előrebocsájt, hogy a szultánnal való kapcsolata „kitűnő”. Levelének zárása: „Valaminek kell történnie és fog is történni. Csak türelemre és bölcsességre inti Önt őszinte barátja és tisztelője, H. V.”

Vámbéry szeptember 4-én kelt levelében arról tájékoztatja Herzlt, hogy a hónap végéig Budapesten fog tartózkodni, és örömmel venné, ha meglátogatná. Előfordulhat, hogy előtte még elutazik Bécsbe, arról azonban előzetesen értesíteni fogja. Szeptember 14-én sikerül megvalósítani a találkozót: Vámbéry meghívja Herzlt 16-ára, vasárnapra egy szűk körű ebédre. Ennek a meghívásnak Herzl eleget is tett, de naplóbejegyzése szerint gyakorlati haszna nem volt az utazásnak. Vámbéry sokat mesélt magáról, valójában ugyanazt, amit már korábban is, még Mühlbachban. Becsületszavát adta, hogy 1901 májusában a szultán fogadni fogja. Herzl értetlenkedéssel fogadta, hogy adhatja olyasvalamire becsületszavát, ami nem tőle függ.⁶⁴ Herzl szeptember 16-án este Pesten, a szállodájában még találkozott a berlini török nagykövettel, Ahmed

⁶¹ Vámbéry az 1900. augusztus 13. és 16. között Londonban megrendezett 4. Cionista Kongresszussal kapcsolatos híradásokra utal. Az eddigiek közül ez volt a leglátogatottabb kongresszus 497 delegálttal. Herzl összegzése szerint „sok láрма, izzadság és hírverés” jellemezte, munka annál kevésbé, az eredmény mégis „nagyserű”, mivel az angol lapokban olyan tudósítások jelentek meg, „amelyek hasznunkra voltak és vannak” (ZT II. 144).

⁶² ZT II. 144.

⁶³ II. Abdülhamid 1876. augusztus 31-én lépett trónra. Ez alkalomból Herzl is gratulált táviratban (ZT II. 145).

⁶⁴ ZT II. 146.

Tevfikkel,⁶⁵ akivel hajnali fél egyig beszélgettek. Vámbérynek szeptember végén azonban bőven akadt feladata a perzsa uralkodó (és népes kísérete) magyarországi látogatása kapcsán, így következő levelét csak szeptember 28-án írta Herzlnek, és ebben hallgatása okaként a vizitet nevezi meg. Herzlnek a törökországi látogatás időpontjával kapcsolatban nem tud konkrétumokkal szolgálni, mivel a fogadó részéről még nem kapott határozott visszajelzést. Erre Herzl október 1-jén türelmetlenül jegyzi be naplójába: „Vámbérytől semmi hír. Úgy tűnik, az ügy elalszik nála.”⁶⁶ Erre írt egy levelet Núri bejnek, akivel 1899. augusztus 28-án találkozott Bécsben, és aki maga is ígéretet tett arra, hogy segít Herzlnek az audiencia létrejöttében.⁶⁷ Herzl az írásban szóvá teszi, hogy egy évvel ezelőtti találkozásuk óta semmi előrelépés nem történt. Ugyanakkor tudomást szerzett a tervezett Hidzsász-vasútvonal megépítéséről,⁶⁸ amelyhez hajlandó előteremteni a szükséges anyagiakat a jogi biztosíték (charter) ellenében. Amennyiben a szultán fogadja, be tudja mutatni az ehhez szükséges garanciákat.⁶⁹

Vámbéry október 2-án válaszolt Herzlnek, és igyekezett őt megnyugtatni. Herzl álláspontját, miszerint „inkább hiába aratni, mint sehogy”, Vámbéry nem osztja teljes mértékben. Eközben anyagi megfontolások is lebegnek a szeme előtt, mivel a zsidók által összegyűjtött pénzt nem akarja felelőtlenül elszórni. A siker érdekében Herzl arra kéri Vámbéryt, legyen még néhány hónapig türellemmel. Úgy érzi, Vámbéry nem ismeri még őt eléggé. Erre válaszul Vámbéry biztosítja Herzlt afelől, hogy eddigi karrierje során „a királyok, szultánok és sahek bizalmát úgy érdemeltem ki, hogy a legnagyobb hangsúlyt fektettem a tiszteletre, figyelemre és megbízhatóságra, és született zsidóként a zsidó ügyet hasonló minőségben kívánom szolgálni. A keleti utakon, amelyek sajnos nagyon kacskaringósak és göröngyösek, óvatosan és elővigyázatosan kell hintázni.”

Herzl naplója alapján valószínűsíthető, hogy ezt követően október 30-án írhatott Vámbérynek, amire november hónap közepén érkezhetett válasz.⁷⁰ Herzl kifejti, hogy lázas levelezésben áll számtalan érintettel a török államadósság visszafizetése, illetve az ehhez szükséges anyagi fedezet előteremtése érdekében. Úgy érzi, már karnyújtásnyira van az audiencia időpontja, ezért Vámbéry-

⁶⁵ Ahmed Tevfik: török diplomata, 1897 és 1908 között berlini követ. Herzl már első konstantinápolyi útján találkozott vele, amikor még belgrádi követ volt.

⁶⁶ ZT II. 147.

⁶⁷ ZT II. 724.

⁶⁸ A nyugat-európai intervenciók miatt (ti. a franciák 1881-ben elfoglalták Tunéziát, a britek 1882-ben megjelentek Egyiptomban) II. Abdülhamid a németekhez folyamodott segítségért, közreműködésükkel kezdődött meg a Berlin–Bagdad-vasútvonal kiépítése, amely az 1930-as évekig elhúzódott. Ezzel párhuzamosan tervezték a Damaszkusztól délre vezető Hidzsász-vasutat is (eredetileg Mekkáig). Ld. Rashed Chowdhury, *Pan-Islamism and Modernisation During the Reign of Sultan Abdülhamid II, 1876-1909*. PhD Dissertation (McGill University). Montreal, 2011 (főleg 270–335); <https://escholarship.mcgill.ca/concern/theses/rf55zc82f> (2022. szeptember 23.).

⁶⁹ ZT II. 724.

⁷⁰ ZT II. 156, 727. Levél azonban egyik fél részéről sem maradt fenn.

vel táviratoztat Konstantinápolyba. A terv az, hogy Vámbéry előre megy, majd ő is hamarosan követi.⁷¹ Vámbéry azonban november 22-én levélben jelzi, hogy az ügy megtorpant, török részről nem jött válasz, így óvatosságra inti Herzlt, bármit is hall a Porta részéről. Egy hét múlva Crespi⁷² a nagyvezérrel, Halil Rifat pasával,⁷³ az első titkárral, Tahszin pasával⁷⁴ és a pénzügyminiszterrel (valószínűleg Zühdü pasával)⁷⁵ egyeztetett a kölcsön ügyében.⁷⁶ A hitelt a Deutsche Bank folyósította volna. Tahszin pasa arról tájékoztatta Crespit, hogy Herzl javaslatát Vámbéry a szultán elé terjesztette. Crespi szerint a török meghívó napokon belül megérkezhet. Herzl tisztában volt vele, hogy a cionizmus ügyét nem hozhatja szóba a szultánnal, csupán összekötő szerepet játszhat a szultán és a hitelezők között, akik csak néhány hónapon belül visszafizetendő előleget, nem pedig hitelt nyújtanak.⁷⁷ Crespi szerint Vámbéry kísérje el Herzlt, mivel ez „hallatlan előnyt” jelentene, tekintve, hogy Vámbéry bármikor bejáratos a szultánhoz. Vámbéry ajánlólevele annyit jelentett, hogy a törökök felhagytak a személye körüli bécsi és berlini érdeklődéssel.⁷⁸

Herzl valószínűleg december 3-án írt Vámbérynek, hogy megkérdezze tőle, hajlandó-e őt elkísérni a szultánhoz.⁷⁹ Ezt követően bejelentkezett nála egy pesti találkozóra, mire december 7-én Vámbéry levélben biztosította, hogy másnap délelőtt 8 és 10 óra között tudja őt fogadni. Herzl naplóbejegyzése szerint azért utazott Pestre, hogy részletesen beszámoljon Vámbérynek a Crespi-féle történésekről.⁸⁰ Ugyanakkor Vámbérynek is voltak hírei Herzl számára, mivel német tőkésék egy bizonyos Schölllerrel⁸¹ az élükön azzal keresték meg az orientalistát, hogy járjon közbe a szultánnal egy német–török bankkoncesszió ügyében. A támogatók között volt az ujesti (ma Ujazd, Lengyelországban) herceg, báró Oppenheimer és Dirsztay főkonzul.⁸² Herzlt ez óvatosságra intette Crespivel

⁷¹ ZT II. 156.

⁷² Eduard Crespi Nuri bej bizalmasa volt, de Herzl is fizetett a szolgálataiért.

⁷³ Halil Rifat pasa (1827–1901), 1895-től haláláig nagyvezír.

⁷⁴ Tahszin pasa (1858–1933): az uralkodó személyi titkári posztját 1894 és 1908 között töltötte be. Kunalp, *i. m.*, 14, 123.

⁷⁵ Ahmed Zühdü pasa 1901 szeptemberéig volt pénzügyminiszter, utána Ahmed Resád pasa következett 1901. szeptember és 1904. október között. Ld. Sinan Kunalp, *Son dönem Osmanlı ricalı (1839–1922). Prosopografik rehber*. İstanbul, 1999, 7, 60, 61. (Ezúton köszönöm Dávid Géza szíves segítségét a pénzügyminiszterek személyének tisztázásában.)

⁷⁶ ZT II. 728.

⁷⁷ ZT II. 161.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ A levél nem maradt fenn. Ld. ZT II. 163, 729.

⁸⁰ ZT II. 164.

⁸¹ Schölller nem azonosítható teljes bizonyossággal. Annyit tudható, hogy személye nem azonos az osztrák nagyiparos Richard von Schölllerrel (1871–1950). Ld. ZT II. 729.

⁸² Christian Krafft, Hohenlohe-Ohringen ötödik hercege, Ujest hercege (1848–1926); Ludwig von Oppenheimer (1843–1909): osztrák politikus; Ladislaus (László) Dirsztay (1856–1921): magyar származású zsidó kereskedő, Törökország tiszteletbeli konzulja Bécsben.

szemben.⁸³ Vámbéry arra az álláspontra helyezkedett, hogy a Deutsche Bank ügyleteit a szultán környezetében nem szabad rögtön sötét színben feltüntetni. Egyben kérte, hogy Herzl írjon egy levelet franciául, amelyet be tudnak mutatni a szultánnak. Azonban megfeledeztek arról, hogy a szultánnak bizonyára feltűnne, hogy kettejük között franciául zajlik a kommunikáció, így Herzl két levelet írt Vámbérynek: egy igazi mély tartalmút, amely a részletes instrukciókat tartalmazta, valamint egy francia nyelvűt, amelyet már inkább a szultánnak szántak. A két levél lényege: a török államkasszának 800 000 £-ra lenne szüksége, amit 10%-os kamattal tudnának biztosítani, így Herzl közbenjárásával 720 000 £-ot lehetne kölcsön formájában a szultán rendelkezésére bocsátani.⁸⁴

Vámbéry december 13-án jelezte Herzlnek, hogy a levelet elküldte Konstantinápolyba. Biztosra veszi, hogy a szultán kézhez kapja, de abban már kevésbé, hogy válasz is érkezik tőle. December 15-én ismét írt Herzlnek. A levélben jelzi, hogy mindenben követi az utasításait, noha pénzügyekhez egyáltalán nem ért, „és származásom ellenére egy számár maradok”. Egyben figyelmezteti is Herzlt, hogy ne bízson meg a levanteiekben (Crespiben), mivel csalárd szándékúak. Crespivel különösen vigyázni kell, minthogy a külügyminisztériumban dolgozó francia–török diplomata, Núri bej embere.

Herzl naplója szerint Vámbéry december 18-án is írhatott neki egy levelet,⁸⁵ amelyben egyetértett azzal, hogy a Lissa & Kann⁸⁶ pénzügyi intézet kilitét ne fedjék fel a szultán előtt.⁸⁷ Erre másnap Herzl nyomban reagált, és örömét fejezte ki az együttgondolkodás miatt. Biztosítja Vámbéryt, hogy a banktól kapott ajánlatot gondosan kezeli, és csak alapos megfontolás után él vele. Vámbéry – fenn nem maradt levelében – tájékoztatta Herzlt, hogy kapott egy levelet Crespitől, amelyet mellékel is; ebben a nagyvezér arra kéri Vámbéryt, hogy adjon információt Herzlről.⁸⁸ Herzl ezek után bízik benne, hogy Vámbéry ügyis tudni fogja, miként kell írnia a nagyvezérnek. Nagyon reménykedik a téli utazásban, és biztosítja Vámbéryt a legnagyobb kényelemről, illetve arról, hogy nem lenne ellenére, ha levelezőtársa Rusztem nevű fia is velük tartana – amennyiben török részről hívás érkezne.⁸⁹

Szintén Herzl naplójából derül ki, hogy Vámbéry december 20-án is írhatott neki, igaz, most saját ügyében: jelzi, hogy amennyiben a 700 000 £ értékű ügylet

⁸³ ZT II. 164–165.

⁸⁴ ZT II. 164–167.

⁸⁵ Ez nem maradt fenn a Vámbéry-levelezésben.

⁸⁶ A Lissa & Kann holland bank volt hágai székhellyel, melyben Jacobus H. Kann (1872–1942), David Wolffsohn barátja társtulajdonos volt. Kann aktív holland cionistaként segítségére volt Herzlnek a Jüdische Kolonialbank megalapításában.

⁸⁷ ZT II. 732.

⁸⁸ ZT II. 732, 170–171.

⁸⁹ ZT II. 171.

megkötetik, jutalékként 5000 £-ra tart igényt.⁹⁰ Herzl erre röviden csak annyit válaszolt, hogy természetesen maga is megfelelő közvetítői díjban gondolkodik Vámbéry közreműködése kapcsán.⁹¹ Vámbéry mindezt írásban is rögzíteni kívánja, mielőtt ír a nagyvezírnek, azonban a dokumentum még nem áll Herzl rendelkezésére. Herzl ezért egy másik csatornán kívánja előrébb vinni az ügyet, és azt írja Crespinek, hogy Vámbéry elküldte a levelet az első titkárnak, Tahszin pasának.⁹²

Vámbéry 20-án kelt levelére Herzl az alábbiakat válaszolta: a kölcsönügylet közvetítéséhez semmi kedvet nem érez, ami talán érthető, hiszen a saját ügyét nem vinné előre, sőt csak hátráltatná azt. Ugyanakkor Crespi és emberei világossá tették számára, hogy a szultán előtti fellépésére ez kifejezetten nagy hatással lenne, mivel azt bizonyítaná, hogy pénzt is fel tud mutatni. Kisebb összeg esetén pedig az ő ügye is csak kis mértékben szenvedne hátrányt. Az összeget David Wolffsohn⁹³ teremtette elő. Herzl természetesen az ügyet támogatók iránti köszönetét is ki akarja fejezni, és pedig anyagilag is, amire 8000 £-ot tudott előteremteni, és ezt egyenlő arányban gondolja elosztani Crespi és Vámbéry között, noha Vámbéry segítségét jóval többre tartja. Bízunk benne, hogy a zsidó ügy támogatói további 1000 £-ot Vámbéry rendelkezésére bocsátanak. Ezt követően Vámbéry hiúságára apellál: „Már kezdetektől fogva mondtam, hogy Önt és kapcsolatait a zsidó nép történelmi lehetőségének tartom. ... Vámbéry bácsi, Ön nem arra született, hogy valamiféle perzsa sahnak a tolmácsolásban legyen a szolgálatára. Az Ön valódi küldetése, hogy ősi népének az önmegváltásában legyen a segítségére. Ne mulasszunk el egy napot, egy órát se.” Mivel Crespi jelezte, hogy a nagyvezír egy levelet vár – amely bizonyára szükséges ahhoz, hogy a szultán elé vigye az ügyet –, ezért Herzl sürgeti Vámbéryt, hogy mihamarabb írja meg a kért sorokat.

Vámbéry – mivel maradéktalanul bízunk Herzlben – a kérésnek eleget is tesz, ezt levélben jelzi december 26-án. Biztosítja Herzl-t, hogy a nagyvezírnek a legékebb keleti stílusban írt arról, hogy a nevezett bankárok megbízható, szavahihető emberek, akiket régóta ismer. Egyben felhatalmazza a nagyvezírt, hogy ezt a levelet megmutassa a szultánnak, akinek így minden bizonnal eloszlanak a kételyei. Noha teljes mértékben megbízunk Herzlben, Vámbéry mégis kissé aggódik, mivel az ő számára a bankárok teljesen ismeretlen személyek, és nem lát garanciát arra, hogy betartják ígéretüket. Azért nagyon reméli, hogy nem kell csalódnia.

Herzl december 28-án kelt válaszában megnyugtatója Vámbéryt, hogy ez nem volt semmiféle „leap in the dark”, teljesen megbízhat benne. Hogy szavahihető-

⁹⁰ Ez a levél sem maradt fenn. (Az összeg korábban 720 000 £-ként szerepelt.)

⁹¹ ZT II. 171.

⁹² ZT II. 733, 171.

⁹³ David Wolffsohn-ról ld. a 25. jegyzetet.

ségét igazolja, megküldi Vámbérynek a bankárok eredeti levelét, amelyet postafordultával kér vissza. Az egyik legrégebb és legjobb, immár 80 éve működő holland bankról van szó. A cég jelenlegi feje már a harmadik generációt képviseli, dúsgazdag, és kormánykörökben nagy tekintélynek örvend, amiről Herzl is meggyőződhetett. A jogi biztosítékra vonatkozó ügylet esetében azonban ez a bank nem jöhet szóba, azt Herzl másokkal, tőkeerősebb házakkal szándékozná lebonyolítani. A levélhez mellékel egy kivágott cikket a bécsi *Politische Correspondenz*⁹⁴ című napilap egyik számából, amely december 27-én jelent meg, és azt taglalja, hogy Törökország a politikai cionizmus miatt szigorúan korlátozta a Palesztinába való bevándorlást.⁹⁵ Herzlt ez a hír nem töri le, sokkal inkább jó jelnek tartja. Kéri Vámbéryt, hogy a bankház nevét kezelje szigorúan bizalmasan. A bankár ugyan egy úriember, de a szultán környezetéből nehogy közvetlenül hozzá forduljanak, „mert akkor bizony másnak kaparta ki a gesztenyét. Ehhez azonban az én bácsim túl dörzsölt. A legjobb dolog az, hogy Ön megért engem, bízik bennem és követ engem.”⁹⁶

Vámbéry erre december 29-én kelt levelében kifejti, hogy soha nem volt kétsége afelől, hogy Herzl tetőtől talpig úriember. Mégis erős félelmek gyötrik, mivel annak ellenére, hogy a cionisták vezére, két világ határán mozog, és talán nem annyira nyugati gondolkodású, hogy a levanteiek jelentette veszélyt ki tudja küszöbölni. Núri bej és Crespi gazembersége határtalan az ügyleteik miatt, így nem lehet eléggé elővigyázatosnak lenni. Vámbéry is osztja Herzl nézetét a *Politische Correspondenz*ben megjelent cikk kapcsán. Úgy látja, hogy a szultán előtte teljesen másképp nyilvánult meg: minden mindegy számára, „csak pénzt és hatalmat akar”. Herzl számára ez fontos üzenet volt.⁹⁷

Utolsó figyelmeztetés

Az év utolsó napján Herzl azt kívánja, hogy „barátságunkból szülessék valami nagy dolog az emberiség, különösen a népünk számára”.⁹⁸ A *Politische Correspondenz*ben megjelent írás felett azonban nem tud napirendre térni, mivel ezek a gondolatok nagy nyilvánosságot értek el. Ennek tudatában Herzl változtatni kíván a taktikáján, és pénzügyi támogatóit arra fogja kérni, hogy zárjanak el mindennemű pénzcsoport Törökország irányába, ezzel is érzékeltetve a szultánnal, hogy Herzl nem súlytalan tárgyalópartner. Ugyanakkor „jó zsidóként” „a jóság jeleként” még utoljára gyengéden figyelmeztetni kívánja a szultánt,

⁹⁴ Mérsékelt liberális bécsi napilap, 1874 és 1915 között jelent meg.

⁹⁵ ZT II. 734.

⁹⁶ ZT II. 176–177.

⁹⁷ ZT II. 177–178.

⁹⁸ ZT II. 178.

ezért arra kéri Vámbéryt, hogy ennek tudatában jelezze ezt a Portának. A biztonság kedvéért meg is írja a levelet Vámbéry számára, amelyben a törökök haszonszerzésére és a károk mérséklésére hivatkozik. Herzl saját érdemeit is számba veszi: a görögökkel folytatott háború kitörésekor öt orvost küldött saját költségén a hadszíntérre,⁹⁹ újságíróként nem mulasztotta el a törökök dicséretét és védelmét,¹⁰⁰ minden cionista kongresszuson első dolga volt üdvözlő táviratot küldeni, a pénzügyi krízis hallatán 700 000 £-ot ajánlott fel a török kormánynak, ráadásul jóval kedvezőbben, mint ahogy az a pénzügyi piacokon szokásos. Azonban mindezért soha nem kapott egy jó szót, sőt, a pénzügyi felajánlás kapcsán még egy arculcsapást is el kellett szenvednie. A *Politische Correspondenz*ben megjelentek szerint Törökország megtiltja a zsidók számára, hogy Palesztina földjére lépjenek, mivel a cionista mozgalom Júdea országát kívánja létrehozni. Herzl azonban ezt „butaságnak” nevezi, mivel a cionisták szándékuk szerint csupán „török fennhatóság alatt békés munkásokat telepítenének az országba”, ami „hatalmas előnyökkel járna”. Természetesen amennyiben a törökök számára a zsidókkal való barátság nem lehetséges, úgy a kölcsönösség hiányában nehéz lesz az együttműködés. Herzl azon fog munkálkodni, hogy tehetős hitelező barátait meggyőzze arról, hogy ne folyósítsanak további hiteleket Törökország számára. Ő maga a zsidó betelepítés ügyében Kanadával fog tárgyalni. Vámbéry tanácsolja azt a szultánnak, hogy *azonnal* keresse magához Herzlt,¹⁰¹ mielőtt tervezett tárgyalásait megkezdéné a bankárokkal. A Herzlrel való barátság haszonnal járhat mind a sajtó, mind a pénzemberek felé.

Jól mutatja Herzl felindultságát, hogy azt is tudtára adja Vámbérynek: nehogy azt higgye, hogy ezek csak üres szólamok. Amennyiben január közepéig nem érkezik érdemi válasz, beváltja ígéretét, azaz megkezdí a tárgyalásokat a pénzemberekkel a törököknek szánt szubvenció leállításáról.¹⁰² Másnap egy újabb levélben hozzát teszi: Vámbéry mindenképp emelje ki a szultán előtt, hogy közbenjárásával maga is mekkora szolgálatot tesz a szultánnak, mivel olyan dolgot oszt meg vele, amely számára hátrányokkal járhat.¹⁰³

Vámbéry 1901. január 4-én arról számol be Herzlnek, hogy kérésének eleget tett, részletes levelet írt a szultánnak, melyben figyelmeztette elhibázott, súlyos következményekkel járó politikájára. Ugyanakkor Herzlnek is tudtára adja, hogy sok jóra, érdemi fordulatra ne számíton a „szellemileg ernyedt” uralkodótól. Az európai nagyhatalmak tisztán látják a kritikus török helyzetet,

⁹⁹ Már 1897-ben. Ld. naplóbejegyzéseit 1897. április 23-án (ZTI. 502), 28-án (ZTI. 505) és május 30-án (ZTI. 518).

¹⁰⁰ Már 1896-ban cikket publikált „Die Politik der Pforte” címmel (*Neue Freie Presse* 1896. június 25., 8). Herzl Törökországgal kapcsolatos, e lapban közölt írásainak részletes feltárása további kutatásokat igényel.

¹⁰¹ Kiemelés az eredetiben.

¹⁰² ZT II. 178–179.

¹⁰³ ZT II. 180.

nem fognak szembefordulni a szultánnal, inkább a kifosztása a cél. Vámbéry búcsúzásként ismét türelemre inti Herzlt.¹⁰⁴

Herzl két hét múlva, január 17-én írt ismét Vámbérynek, elsősorban a Lissa & Kann-nal való meghiúsult tranzakció miatt.¹⁰⁵ Wolffsohn 16-án megírta Herzlnek, hogy Kann visszavonta a bárminemű közvetítői díjra vonatkozó írásbeli garancia biztosítását.¹⁰⁶ Herzl elpanaszolja Vámbérynek, hogy Crespi és török barátai megvezették őt, ugyanis az utolsó pillanatban még nagyobb jutalékot akartak kicsikarni, ami miatt nála betelt a pohár. Most Herzlnek ügyesen kell lavírozni mind a pénzemberek, mind Vámbéry felé. Vámbérytól teljes diszkreciót vár el, a cég nevét sehol se említse; amennyiben mégis megtette, közölje, hogy a cég nem fizet jutalékot.¹⁰⁷ Hamarosan megnyugodhatott, mivel Vámbéry postafordultával biztosította afelől, hogy Kann nevét nem említette senkinek.¹⁰⁸

Ezt követően két hónapig Vámbéry és Herzl között nincs írásbeli kapcsolat. Utóbbi naplójában ismét felhossa a palesztinai betelepítési tilalmat, amely nincs ínyére. Megismétli azon véleményét, hogy a szultán jobban tenné, ha inkább velük folytatna párbeszédet pénzügyi kérdésekben, semmint a nagyhatalmakkal.¹⁰⁹

Herzl márciusban kéri megint Vámbéry segítségét, mivel az egyéb török közvetítők mellett Crespi is állandóan hitegeti őt az audienciával. Március 22-én kapott tőle egy levelet,¹¹⁰ melyhez csatolt egy török írást is azzal a tervvel, hogy a cionista ügy érdekében elküldi a szultánnak. Noha Herzl nem veszi komolyan Crespi jelentkezését, továbbküldi az írást Vámbérynek, hogy megbizonyosodjék a tartalmáról, egyben megtudakolja tőle, hogy hajlandó-e őt elkísérni Konstantinápolyba.¹¹¹

Vámbéry válasza kedvező: amennyiben komolyra fordulna az ügy, természetesen szívesen áll Herzl szolgálatára a szultánnál. Ugyanakkor Crespi levele nem elegendő az audienciához. Crespi arról ír, hogy a Deutsche Bank ajánlatát egy meg nem nevezett forrás jelentősen túllicitálná. Azonban ez a szándék elsősorban politikai szempontokat venne figyelembe, nem Törökország javát kívánna szolgálni. Crespi javaslata az, hogy mindketten (Herzl és Vámbéry is) utazzanak Konstantinápolyba, ugyanis ha Herzl terve nem valósulna meg, a szultán

¹⁰⁴ Vámbéry egyszersmind azt is Herzl szemére veti, hogy az utóbbi időben írt több levelére nem kapott választ, amit úgy ítél meg, hogy Herzl kitér előle, és szándékosan nem osztja meg vele a terveit. Vámbérynek ez az állítása nem teljesen értelmezhető, mivel Herzl mindent végtelen precizitással dokumentált.

¹⁰⁵ ZT II. 212.

¹⁰⁶ ZT II. 742.

¹⁰⁷ ZT II. 212.

¹⁰⁸ ZT II. 214. Ennek a levélnek a fennmaradásáról nincs tudomásunk. Vámbéry ezt követően 1901. január 19-én írt Herzlnek, kevésbé releváns dolgokról. Csupán utóiratban jegyzi meg, hogy követet vár Konstantinápolyból; amennyiben érdemben megtud valamit, jelentkezik.

¹⁰⁹ ZT II. 223.

¹¹⁰ Herzl levele nem maradt fenn. Ld. ZT II. 228, 748.

¹¹¹ ZT II. 228.

a Mekka–Buhara-projektre összpontosítaná a figyelmét. Crespi végül a zsidók és a szultán viszonyára utal, melyben a szultán tűnhetne a keresztény elnyomatás alóli megmentőnek. Vámbéry végül jelzi, hogy közel sem biztos, hogy ez a levél a szultán elé kerül, de amennyiben mégis, senki nem garantálja, hogy hallgatna a hívatlan tanácsadóra. „Számomra az egész történet kissé idegennek tűnik” – írja. Vámbéry részéről a konstantinápolyi utazás „nem lenne nagy áldozat”, de ha nem biztos annak kézzel fogható eredményében, nem használhatja fel a cionisták (anyagi) eszközeit. „Borzongok ettől a gondolattól. Éppen ezért maradok a korábbi álláspontomnál, azaz akkor megyek Cohnhoz,¹¹² ha hívat, nem előbb.” Nyolc nappal korábban a szultán gratulált Vámbérynek születésnapja alkalmából, de nem említette, hogy személyesen is találkozni kívánna vele.

Vámbéry április 3-án kelt levelében megírja Herzlnek (Crespi kérésére), hogy a Portánál kik a barátai: maga a szultán, valamint Tahszin bej, Dzsevád bej,¹¹³ Nüri pasa, Fáik bej,¹¹⁴ valamint a ceremóniamester Ibrahim Gázi bej. Nem ápol szívélyes viszonyt Izzet bejjel,¹¹⁵ aki Tahszin riválisa, de egyébként mindig törekedett arra, hogy ne szerezzen ellenségeket. Beszámol még arról, hogy éppen előző nap kapott a szultántól egy meleg hangú levelet, amelyben teljes bizalmáról biztosítja. Kéri Herzlt, hogy látogassa meg Pesten, mivel „komoly és fontos dolgokról” kívánna beszélni vele. A kérésnek Herzl április 10-én eleget is tett.

Másnap bejegyzi naplójába, hogy Vámbéry immár maga javasolta, hogy most kellene Konstantinápolyba látogatnia, mivel a szultán azt szeretné, hogy Vámbéry közvetítsen közte és barátja, VII. Eduárd¹¹⁶ között. A látogatás alkalmával javasolná a szultánnak, hogy fogadja Herzlt, mivel jó szolgálatára lehet. Azt fogja mondani a szultánnak: „Felültetheted Herzlt. Légy hozzá kedves, ezzel még semmire sem kötelezed magad.” Herzl szívesen szóba hozná a török államadósság átvállalásának a kérdését. Vámbéry útikölségként 600 forintot kért, Herzl ezret kínált neki, de valójában kétezer frankot kapott. Vámbéry biztosította afelől, hogy visszaadja a maradékot. Herzl azt is feljegyzi, igazából arra számít, hogy Vámbéry útja eredménytelenül fog végződni, mégis helyes döntésnek érzi, hogy leküldték a szultánhoz. Ugyanakkor az anyagi lehetősé-

¹¹² Ti. a szultánhoz.

¹¹³ Nem állapítható meg teljes bizonyossággal, kire gondol, mivel Ibrahim Dzsevád bej (1866–1899), a nagyvezír, Halil Rifat pasa fia ekkor már nem élt, utójára 1898 októberében tesz róla említést a naplójában (ZTI. 651).

¹¹⁴ Fáik bej a belügyminiszter, Memduh pasa magántitkára, Lütfi bég fia volt; Lütfi bég, első kamarás pedig a szultán bizalmasa, az ő közbenjárására lett Tahszinból első titkár.

¹¹⁵ Izzet pasa (?–1924), második kamarás és titkár, rangban Tahszin mögött állt.

¹¹⁶ VII. Eduárd (1841–1910) az Egyesült Királyság és a Brit Domíniumok királya, 1901-től India császára.

geik végéhez értek, sőt már ezt a 2000 frankot is hitelből finanszírozták, mivel az Unionbanknál¹¹⁷ letétbe helyezett 3000 £-ot Herzl török útjára tartogatják.¹¹⁸

Herzl ugyancsak április 11-én kelt naplóbejegyzése szerint kapott egy újabb, felettébb érdekes levelet Crespitől, aki arra kéri, kérdezze meg Vámbérytól, hogy mi volt abban a küldeményben, amelyet a külügyminisztérium közvetítésével a Jildiz köskből (palotából) kapott. Van-e benne esetleg valami, ami a folyamatban lévő tárgyalásokat érinti? Herzl sajátosnak tarja Crespi levelének a stílusát, mintha azt sugallná, hogy tudja, Herzl számára jelentőséggel bírhat annak tartalma. Ez Herzlben kételyeket ébreszt Vámbéry konstantinápolyi utazásával kapcsolatosan, hogy talán nem ismeri barátja utazásának minden mozgatórugóját. Herzl elképzelhetőnek tartja, hogy Vámbéry kettős játékot játszik, és „már tudja, hogy a szultán látni akar”, csupán a költségeit finanszíroztatja vele.¹¹⁹ Vámbéry április 14-én visszajelez Herzlnek, hogy megkapta a 2000 frankot, és hamarosan útnak indul.¹²⁰ Április 15-én tisztázódik az ominózus levél tartalma: Crespi megírja Herzlnek, hogy a Vámbérynek küldött csomag egy kitüntetést rejt Falk Miksa¹²¹ felesége részére.¹²²

Vámbéry küldetésben

Herzl április 22-én jegyzi be naplójába: Crespi annyira biztosra veszi az ő meghívását, hogy már a konstantinápolyi szálláslehetőségeket vázolja. Két hotelre tesz javaslatot, de Herzl attól tart, ezekben hemzsegnék Crespi kémjei. Herzl nagyon izgatott, mivel Dirsztaytól megtudja, hogy Taussig a Bodencreditanstalttól szintén Konstantinápolyba utazott.¹²³ Taussig nem tartozott Herzl és a cionizmus támogatói közé, így félő volt, hogy törökországi jelenléte árthat az ügynek. Ráadásul teltek-múltak a napok: Vámbéry már április 19-én a szultánnál volt, nyolc napot tervezett maradni, ebből három már eltelt. Herzl így ír: „A Vámbéry-kísérlet a legkomolyabb, amit eddig csináltunk; megghiúsulása éppen ezért a legnagyobb diplomáciai vereség 1898 októbere óta, amikor a német császár kénytelen volt riadót fűjni. A következő napok ismét történelmi jelen-

¹¹⁷ A bécsi Unionbanknál Moriz Reichenfeld (1860–1940) volt az egyik igazgató, aki Herzl feleségének, Julie Naschauernek közeli rokona volt.

¹¹⁸ ZT II. 232.

¹¹⁹ Uo.

¹²⁰ ZT II. 234.

¹²¹ Falk Miksa (1828–1908) negyven éven át, 1867 és 1906 között a német nyelvű *Pester Lloyd* főszerkesztője volt. Feleségéről nem állnak rendelkezésre további adatok.

¹²² ZT II. 236.

¹²³ Theodor Ritter von Taussig (1848–1909): osztrák pénzügyi szakember, 1874-től a bécsi Bodencreditanstalt igazgatója, majd 1908-tól elnöke, Ferenc József császár bankára, hosszú ideig vezető szerepet töltött be a bécsi zsidó közösségben.

tőséggel bírnak.”¹²⁴ Ezek a napok azonban hírek nélkül teltek. Herzlben kettős érzések kavarnak: egyrészt örül, mivel most nyugalom veszi körül a *Neue Freie Presse* szerkesztőségében,¹²⁵ és egy törökországi út veszélyeztetné a testi épségét, másfelől mégiscsak csalódott, hogy semmi hír nem érkezik a Porta felől.¹²⁶

Vámbéry visszaérkezése után abban maradtak, hogy Herzl két napra elutazik, majd Budapesten találkozni.¹²⁷ Rövid pihenését követően otthon már két levél várta Crespitől, aki április 27-én arról tájékoztatta – állítólag az orientalista megbízásából –, hogy a szultán még marasztalta Vámbéryt, továbbá eldöntött dolog, hogy a szultán kész fogadni Herzlt, de csak Vámbéry távozását követően. A részleteket Budapesten majd személyesen a magyar tudós osztja meg vele. Herzl nem érti, mi a jelentősége annak, hogy Vámbéryvel ne tartózkodjanak egyszerre a török fővárosban, amikor ő lenne a tolmácsa. A néhány nap múlva esedékes találkozás Vámbéryvel minden bizonnyal minden kérdést tisztázni fog.¹²⁸ Erre május 7-én került sor.

Herzl hamarabb ért Vámbéry otthonába, mint Vámbéry maga Pestre, mivel az Orient expressz négy órát késett. A pályaudvaron fia, Rusztem és Herzl várta, az otthonához azonban csak Herzlrel utazott. A beszámolóját éktelen haraggal kezdte, mivel a szultán többször is visszatartotta. Az eredmény azonban nem maradt el: fogadni fogja Herzlt! „Nem mint cionistát, hanem mint a zsidók főnökét és befolyásos újságírót.”¹²⁹ Vámbéry elmondta, hogy a szultán rendkívül bizalmatlanul állt hozzá; ő azzal nyugtatta, hogy mivel VII. Eduárd meghívta őt, ezért felkínálja neki közvetítő szolgálatát. Másik érve az volt, hogy a nyilvánosság előtt javítani kellene a megítélésén, ezért javasolta neki, hogy fogadja Herzlt mint nagy tekintélyű újságírót. A szultán hatszor hívatta Vámbéryt, mire igent mondott. „A fickó teljesen bolond és egy bandita.” Vámbéry figyelmezteti Herzlt, hogy a cionizmusról nem beszélhet a szultánnak, mivel Jeruzsálem ugyanolyan szent hely számára, mint Mekka. A cionizmus azonban jól jöhet, elsősorban a kereszténységgel szemben. „Azt akarom, hogy a cionizmus tovább éljen, ezért ütöttem Önnek nyélbe az audienciát, különben nem tudott volna

¹²⁴ ZT II. 238.

¹²⁵ Herzl és munkaadója, a *Neue Freie Presse* között többször adódott pattanásig feszült helyzet, mivel Herzl cionista aktivitása rengeteg utazással járt, amit a tulajdonosok, akikkel jó személyes kapcsolatot ápolt, nehezen viseltek. Ugyanakkor Ausztria első lapjának a tárcarovatát vezette (azaz kulcsembert volt), és maga is szellemesen írt, így kölcsönösen egymásra voltak utalva, a feladatait pedig valahogy mindig elvégezte. A rendszeres kaotikus helyzetek, valamint a lap anticionista álláspontja miatt Herzl maga is többször elgondolkodott, hogy megvált a laptól, de mivel cionista munkáját fizetés nélkül végezte, nem akarta feladni anyagi függetlenségét, ugyanis saját lapja, az 1897-ben alapított *Die Welt* nem volt rentábilis.

¹²⁶ ZT II. 238.

¹²⁷ ZT II. 751.

¹²⁸ ZT II. 240–241.

¹²⁹ ZT II. 243.

a kongresszusa elé állni.” Vámbéry konstantinápolyi tartózkodása alatt a szultán nem volt hajlandó fogadni Herzlt, mivel kellemetlen találgatásokra adhatott volna okot. Herzl tolmácsa Ibrahim bej lesz.¹³⁰ Vámbéry majd ír egy levelet Tahszin bejnek, aki nagy jóindulattal viseltetik iránta, valamint bizalmi embe-rének, a derék zsidó Wellischnek.¹³¹ Türelemre azonban szüksége lesz, „akár 8 vagy 14 napba is beletelhet, mire fogadják”.¹³² Herzl két nap múlva kapott további utasításokat, valamint az ajánlóleveleket. Kérdésére, hogy a szultán tett-e bármiféle utalást a személyére, Vámbéry azt felelte, hogy Herzl neve teljesen ismeretlen előtte.¹³³ Ugyanakkor Vámbéry korábban azt mondta, hogy a bázeli konferenciák árthattak Herzlnek, de ezek szerint a szultán elfelejthette Herzl nevét.¹³⁴

Herzl nagyon elégedett volt az eredménnyel, feltéve, ha legalább egy órát beszélhet a szultánnal. „Akkor megígérem neki, hogy segíték orvosolni a problémáit, és bizalmat keltek benne.” Az útra Wolffsohnt és Oskar Marmoreket kívánta magával vinni.¹³⁵

Herzl második konstantinápolyi útja: az audiencia

Herzl 1901-es konstantinápolyi útja előtt befejezte gondosan vezetett cionista naplójának nyolcadik könyvét, mivel félt azt magával vinni „a postarabló országába”. Útközben új fejezetet kívánt nyitni, s ezzel egyben lezárta cionista tevékenységének első hat évét.¹³⁶

Bécsből Budapest felé tart, amikor rádöbben Vámbéry szavainak értelmére, rátör a fáradtság, és elgondolkodik azon, hogy a *Neue Freie Presse* ismét nélkülözni kénytelen őt, ami akár az állásába is kerülhet. Vámbéry nem a megszkott szívéllyességgel fogadta: „Úgy tűnik, megbánta a szolgálatot, amit nekem tett.”¹³⁷ Utasításokkal látta el Herzlt, valamint egy, a szultánhoz írt levéllel, amelyet egy Tahszinnak címzett borítékba tett. Ugyancsak adott egy névjegy-kártyát Wellischtől, aki Herzlt Tahszinhoz volt hivatott kísérni. Az utasítások értelmében benne megbízhatott, de Crespiről és Nüri bejről ezt nem mondhatta

¹³⁰ Ibrahim Gázi bej (1852–1905 után): török udvari hivatalnok, a Jildiz palotában a hivatalos külügyi levelezés titkára volt (ZT II. 752).

¹³¹ Wellisch Soma (1866–1926): magyar származású zsidó orvos, évekig vezette a török belügyminisztérium egészségügyi osztályát. Herzl egyik informátora volt a Portánál.

¹³² ZT II. 243.

¹³³ Uo.

¹³⁴ ZT II. 244.

¹³⁵ Wolffsohnra pénzügyi szakértelme, Marmorekre pedig mérnöki tapasztalatai miatt kívánt támaszkodni.

¹³⁶ ZT II. 247.

¹³⁷ ZT II. 248.

el. Vámbéry éktelen haragra gerjedt, amikor Herzl közölte vele, hogy tartani kívánja magát Núri bejnek tett ígéretéhez. Vámbéry úgy gondolta, ő eszközölte ki az audienciát, senki másnak nem jár semmiféle köszönet. Herzl azonban világossá tette, hogy noha csak szóban adta szavát, és nem tanúk előtt, az ugyanúgy él, mint egy váltó. Vámbéry tovább dühöngött, mivel úgy vélte, három hétig kínlódott, és most mások fogják learatni a babérokat. Vámbéry fiát, Rusztemet is bevonták a vitába. Vámbéry szerint az egész jutalék őt illeti, de a parázs vita sem ingatta meg Herzlt abban, hogy új ajánlatot tegyen neki. Végül Vámbéry belement abba, hogy a jutalék egyharmad része Tahsziné legyen, így Herzl odaadta Vámbérynek az ő névjegykártyáját is. A többieknek azonban nem jár semmi. Anélkül búcsúztak el egymástól, hogy egyezsége jutottak volna. Herzl megígérte, hogy a török vizit utáni első útja egyből Vámbéryhez fog vezetni. Húvösen búcsúztak egymástól.¹³⁸

Ezt követően Vámbéry Rusztem és felesége kísérte el Herzlt az állomásra. Útközben Herzl még visszatért a jutalék kérdésére. Megállapodtak abban, hogy azt háromfelé osztja: Tahszin, Vámbéry és Núri környezete egyenlő arányban részesül belőle. Herzl hozzátette, hogy Vámbéry búcsúzáskor tudtára adta, szerinte a jogi biztosítékot most nem fogja megkapni, az évekbe telhet, és az ára 100 000 forint lesz. Herzl ezt rendben találta, majd hozzátette, hogy „akár többre is kerülhet”.¹³⁹ Maga összességében pozitívan értékeli a nézeteltérést, így ugyanis láthatja Vámbéry, hogy ő minden körülmények között tartja a szavát, és a cionista ügyet segítő felek mindegyikénél ezzel a magatartásával kíván tiszteletet kivívni.¹⁴⁰

Másnap, 1901. május 10-én a vonatút során veti papírra Vámbérynek címzett levelében, hogy noha máskor mindig könnyen szót értettek, ez előző nap máshogy alakult. Ismét részletesen vázolja a 30 000 forintos jutalék felosztásának gondolatát, egyben kéri – Rusztemmel egyetértésben – Vámbéry beleegyezését. Herzl akkor is ragaszkodik a hálapénzhez, ha a tárgyalások nem vezetnek eredményre, mivel adott szava kötelezi. Amennyiben Vámbéry nem egyezne bele, úgy egyharmad részt kap, és kétharmadot ad Núrinak és körének. Táviratban várja Vámbéry válaszát.¹⁴¹

Herzl ezután rögzíti naplójában, hogy valójában mégis 2/3 részt szán a csoportnak, 1/3-ot Tahszinnak, és azon lesz, hogy Vámbéry számára is előteremtse még további 1/3-nak megfelelő összeget. Az elosztást egy Crespitől és Núritól bekért lista alapján, Wolffsohn segítségével kívánja megvalósítani. Május 12-én Vámbéry táviratban válaszolt Herzlnak, és az első elképzelést támogatta.

¹³⁸ ZT II. 249.

¹³⁹ ZT II. 250.

¹⁴⁰ Uo.

¹⁴¹ ZT II. 250–251.

Herzl az 1901. május 17-én létrejött audienciát követően május 21-én hagyta el Konstantinápolyt. Vámbéry 23-án jelezte neki Mühlbachból, hogy ott várja őt. Egyben elnézését kéri, de kénytelen volt elutazni. Úgy érzi, hogy Herzlnek nem lesz ellenére ez a kis kitérő, mivel „az ügyünk kezd beérni, és kedves Dorim közel van ahhoz, hogy lássa megvalósulni az ideáljait. Nagyon vágyom rá, hogy beszéljünk, nevezetesen fogadása körülményeire vagyok kíváncsi.” Vámbéry június 4-ig tartózkodott Mühlbachban, de mihamarabb találkozni kívánt Herzllel. Ez május 29-én történt meg, majd közösen utaztak Franzenfeste városába, Dél-Tirolba.¹⁴²

Herzl részletesen beszámolt a történésekről, Vámbéry az elért eredményeket „kolosszálisnak” nevezte. Herzl nagyon hálás volt a segítségéért, úgy érzi, többet kapott, mint amennyit az orientalista megígért. Vámbéry szerint még abban az évben meglesz a jogi biztosíték. Ő maga szeptemberben akart ismét Konstantinápolyba utazni. Herzl úgy gondolta, hogy ír neki egy egyezménytervezetet, amelyet maga Vámbéry fog a szultán elé tenni, titkárok és miniszterek kiiktatásával. Erre 300 000 forintot szánt. Vámbéry mindkét ötletet helyeselte. Herzl arra is megkérte, hogy eszközöljön ki egy-egy kitüntetést Wolffsohn és Marmorek számára, biztosítsa Tahszint az ő barátságáról, illetve tudassa a szultánnal, hogy a közeljövőben több országba is ellátogat azzal a céllal, hogy a konstantinápolyi útjával és Palesztinával kapcsolatos kételyeket eloszlassa, valamint számíthat újságírói támogatására is, miután segített neki kilábalni a pénzügyi nehézségekből.¹⁴³

Herzl és Vámbéry júniusban ismét találkoztak, ezúttal Londonban, a Macca-baeen Club egy rendezvényén.¹⁴⁴ Vámbéry ezt követően június 18-án írt Herzlnek. Megnyugtatja, hogy a rá bízott titkokat nem adja tovább, a hallgatás bölcsességét már korán megtanulta a Talmudból. Egyben tájékoztatja Herzlt, hogy Crespi környezetéből senki nem fog a szultánnak pénzügyi segítséget nyújtani, „mivel a pepecselés inkább ajánlott, mint az adósság kiegyenlítése”. Vámbéry a zsidó telepítéssel kapcsolatban is szolgál hírekkel: a szultánnak zsidó törökök kedvére lennének, de török zsidók már kevésbé, „azaz autonómia nélküli és a nagyhatalmak kikerülhetetlen intervenciója nélküli zsidó alattvalók ellen nem lenne kifogása”. E tekintetben nem fog változni az álláspontja, legfeljebb „extrém veszély” esetén, „ami azonban *jelenleg* még nem áll fenn”. Vámbéry hallotta, hogy Herzl gyengélkedett, reméli, már jobban van.

Egészségügyi problémák a Vámbéry családban is felütötték a fejüket – ezzel kezdődik az Achensee melletti Pertisauból július 6-án kelt levél, ahová Rusztem ideggyógyászati kezeltetése végett utaztak. Vámbéry a Portával kapcsolatban arról számol be, hogy a szultán nincs a legjobb állapotban, eddig két levelére

¹⁴² ZT II. 285.

¹⁴³ Uo.

¹⁴⁴ ZT II. 298.

nem érkezett válasz, ami azért jelent nehézséget, „mivel a nyugati keresztény világ ettől a halálangyaltól várja a keleti kérdés előzékeny megoldását, és nem alaptalanul”.

Ezt követően július 15-én írt levelében arról tájékoztatja Herzlt, hogy konstantinápolyi útja előtt Constans nagykövet 4 millió frankot kínált fel a szultánnak, de ennek átadása az udvari intrikák miatt megghiúsult, Londonban pedig arról értesült, hogy mérvadó angol köröknek nem lenne ellenére, „ha zsidó éket vernénk a francia–oroszmesterkedések közé”.¹⁴⁵ Vámbéry emiatt úgy tervezte, hogy szeptemberben ismét Törökországba utazik, hogy tegyen valamit az ügy érdekében. Értékelése szerint sikerült a cionizmust szalonképessé tenni, és addig nem nyugszik, míg célját el nem éri. A levél figyelmezteti Herzlt, hogy ne feledkezzen el augusztus 31-éről, és gratuláljon a szultán trónra lépéséhez.

Vámbéry július 27-én kelt sorait azzal kezdi, hogy Herzl „seniális levelei” mindig örömmel töltik el, noha azok tartalma nem mindig biztató.¹⁴⁶ Herzl most fiatalon maga is láthatta a törökországi viszonyokat, de miközben nemes törekvéseiért lelkesedik, ne feledje, hogy a szultán „egy kolosszális gazember, miközben egy nagyon kicsi és gyenge ember; egy ember, akit ugyanazon fegyverekkel kell és fogunk legyőzni”. Nem újdonság, hogy lépten-nyomon ellenségekbe ütköznek, közülük is a legkellemetlenebb Calice.¹⁴⁷ Szeptemberben tisztábban fognak látni, amennyiben sikerülnek Vámbéry tervei. A legmagasabb török udvari körökben vannak kapcsolatai, s úgy érzi, közel állnak a sikerhez. Szeretne Herzlrel Grazban egy többórás megbeszélésre találkozni.

Néhány nap múlva, augusztus 2-án Vámbéry arról ír Herzlnek,¹⁴⁸ hogy az általa hivatkozott török újságcikk alaposan félrevezette őt, mivel a „Die Äusserung eines wolwollenden Israeliten” című közleményben Herzl *Daily Mail*-nek adott interjúját fordították le szó szerint, és dicsérő megjegyzéssel vezették be. A fordítás bővelkedik keleti túlzásokban, az egekbe magasztatja a szultán hazaszeretetét, és őt magát nagy reformernek tartja. „Minden szempontból hasznos cikk, úgy Önnek, mint a szultánnak” – teszi hozzá.

¹⁴⁵ A *Neue Freie Presse* nem sokkal később arról írt, hogy a szultán az „Administration de la Dette Publique”-et, az államadósság-kezelést szintiszta török ügyként kezeli, mivel úgy gondolja, ezzel tudja az európai bankokat nyomás alá helyezni. Ld. *Neue Freie Presse*. Esti kiadás 1901. augusztus 5., 6. Egy másnap Párizsból küldött távirat szerint a francia követ, Jean Antoine Ernest Constans (1833–1913) a szultánt a diplomáciai kapcsolatok felfüggesztésével fenyegette meg, mivel egy nagyrészt francia tulajdonú, kikötőüzemeltetésben érdekelt cég kedvezményeit vissza akarta vonni. Ld. *Neue Freie Presse* 1901. augusztus 6., 8 (a hír „Der türkisch–französische Conflict” címmel jelent meg).

¹⁴⁶ Ennek a levélnek az előzményére nincs utalás a naplóban.

¹⁴⁷ Heinrich Calice (1831–1912): osztrák nagykövet Konstantinápolyban. Herzl szerint irritálta őt, hogy a szultán 1901 májusában magas kitüntetést adományozott neki, a Medzsidije-rend legmagasabb fokozatát (ZT II. 306).

¹⁴⁸ A levél előzménye nem ismert.

Herzl augusztus 7-én arra kéri Vámbéryt, hogy írjon a szultánnak az ő nagyságáról, magyarázza el neki, hogy ő az az ember, aki képes önzetlenül megoldást nyújtani az anyagi problémákra, valamint újságíróként is nagy segítségére lehet az érdekei képviselőjében. Vámbéry hívja fel az uralkodó figyelmét arra, hogy Herzl több megbecsülést érdemelne, méltányolnia kellene az erőfeszítéseit, az utazással járó fáradalmait, segélyakcióit. Erőteljesen hiányolja a választ, neki panaszkodik, sértve érzi magát. Meg kellene becsülni ezt az embert, az áldozatvállalását, mivel egy ilyen embert elveszíteni nagy hiba lenne. Herzl szerint a levelet nem közvetlenül a szultánnak, hanem egy udvaroncnak kellene elküldeni, aki majd indiszkréciója miatt továbbadja annak tartalmát.¹⁴⁹

Vámbéry augusztus 10-én Grazból válaszol Herzlnek, és személyes találkozóra invitálja. Ismét kifejti: a szultánra csak személyesen lehet hatni. A jelenlegi állapotok kevésbé aggasztják. A legfontosabb, hogy környezetéből a „gonosz szellemet, azaz Izzetet száműzni kellene”, különben nem lehet előrébb jutni. Reméli, hogy Tahszinhez írt utolsó levele hatásosnak bizonyul, és egy hónap múlva ismét Konstantinápolyban lehet. Tisztában van vele, hogy a szultán környezete tele van gazfickókkal, de csak el fognak boldogulni velük. „Tehát csak türelem!” Első ígéretének realizálása egy évbe telt, a második bizonyára több időt vesz igénybe, „de feladni soha nem fogjuk”.

Herzl másnap megírja Vámbérynek, hogy számtalan teendője mellett képtelen Grazba utazni, így marad az írásbeli kapcsolattartás. Sajnálja, hogy a szultán nem vette igénybe a segítségét, nagyszerű torpedóhajót biztosított volna számára. Kéri Vámbéryt, hogy ezt „dörgölje az orra alá, vagy dörgöltesse mással az orra alá”. Helyesli, hogy Vámbéry már az újabb konstantinápolyi út előkészületeivel foglalkozik. Megismétli, hogy a jogi biztosíték nyélbe ütéséért 300 000 forint lenne a jutaléka. Az ehhez vezető utat, illetve embereket neki kell megtalálnia. Nagyszerű lenne, ha ősszel eredményt tudnának felmutatni.¹⁵⁰

Vámbéry augusztus 16-án kelt válaszában árnyaltabban láttatja az ügyet. Nem tartja a jogi biztosíték megszerzését különösebben nehéz feladatnak, tekintve, hogy a szultánnal és környezetével jó kapcsolatot ápol, illetve Herzl rendelkezésére bocsátja az ehhez szükséges eszközöket. Ugyanakkor a biztosíték kapcsán szükséges tisztázni a részleteket. Ehhez kellene franciául egy előzetes szövegtervezet, hogy Vámbéry átlássa a pontos célokat, törekvéseket. Pénzről csak a terep alapos előkészítése után lehet beszélni. Sajnálja, hogy az egész folyamatot nem korábban indították el, most a helyzet jóval bonyolultabb. Vámbéry komolyan foglalkozik az ügygel, színes életpályájának ez lehetne a betetőzése, és ha megvalósul, nyugodtan vonul majd vissza.

¹⁴⁹ ZT II. 308–309.

¹⁵⁰ ZT II. 309–310.

Herzl postafordultával válaszolhatott,¹⁵¹ mert Vámbéry augusztus 19-én írt levelében három tervezetről tesz említést. Nem érzi lehetetlennek a vállalkozást, csak „a szultán felé óvatosan kell közelíteni, és határtalan bizalmatlanságának elejét kellene venni”. A három tervezetből Vámbéry szerint kisebb módosításokkal az elsőt kellene franciára fordítani. A szultánnak másnap fog írni: felhívja a figyelmét veszélyes helyzetére, és Izzet személyét mindenképp jelentéktelennek állítja be. Amennyiben a szultán azt kívánja, hogy Izzet helyét ő vegye át, úgy ezt megteszi, noha tudatában van annak, hogy ez életveszélyes feladat, „mivel ezek a gazemberek mindenre képesek”. Amennyiben a terve nem válna be, marad a forradalom Abdülhamid ellen. Vámbéry kéri Herzlt, hogy tudta nélkül ne tegyen lépéseket.

Herzl azt jegyzi be a naplójába, hogy a jutalék ígérete hatott Vámbérynél. Ugyanakkor levelének tartalmát „sajátosnak” nevezi: meg akarja buktatni Izzetet, helyét maga venné át, de Abdülhamid hatalmának megdöntéséről is ír. Augusztus 21-én visszaküldi Vámbérynek az első tervezetet, francia fordítását azonban értelmetlennek tartja, mivel biztosra vehető, hogy a szultán Palesztina irányítását nem fogja átadni sem egy angol, sem bármely egyéb országbeli társaságnak. Ez a lépés beláthatatlan diplomáciai bonyodalmakat vonna maga után, így a megoldást máshol kell keresniük. Herzl megosztja Vámbéryvel, hogy melyek a fő pontjai a június 18-án Londonból küldött javaslatának. A szultánnak első lépésként, szándéka komolyságának érzékeltetésére 1 500 000 török lírát ajánl fel, amely nem jelentős összeg, de kezdeti lépésnek megfelelő, és később nagyobb összegek követnék. A jogi biztosíték érdekében letétbe kellene helyezni egymillió frankot. Amennyiben a szultán beleegyezne, megkezdődhetne a török pénzügyi helyzet szanalása, melyre Herzl három évet szán. Az üzlet mindkét félnek előnyére válna. Herzl utal a francia konfliktus alakulására is, amely miatt akár késésben is lehetnek.¹⁵²

Vámbéry augusztus 27-én ír Herzlnek, de semmi érdemi dologról nem tud beszámolni: már három levelet küldött Konstantinápolyba, ám egyelőre semmi válasz nem érkezett, így a szultán szándéka még nem világos előtte. Kéri Herzlt, hogy újabb információk hiányában tartózkodjon minden további lépéstől.

Herzl szeptember 2-án szívélyes táviratot kap a Jildizből, amelyben megköszönik a szultánnak küldött jókívánságait, egyben kifejezik az uralkodó elégedettségét. Herzl a bizakodásra okot adó sürgönyt elküldi Vámbérynek.¹⁵³ Csatol hozzá egy levelet is, amelyben kifejti, hogy 200 000 £-tal a szultán ki lenne segítve, de ismerve a szokásait, biztos, hogy valamelyik uzsoráshoz fordul. Éppen ezért kéri Vámbéryt, hogy keleti virágnyelven adja az uralkodó tudtára, hogy ezt az összeget Herzl is elő tudná teremteni, illetve barátai segítségével

¹⁵¹ Nincs nyoma a naplójában.

¹⁵² ZT II. 310–312.

¹⁵³ ZT II. 313.

három év alatt képes lenne konszolidálni az államháztartás hiányát. Ezért nagyon időszerű lenne, ha a szultán legkésőbb szeptember második felében fogadná őt. Herzl jó néven venné, ha Vámbéryvel együtt utazhatna és közvetítené. Ezt követően Herzl felveti Vámbérynek, hogy a török válaszok elmaradása nem Izzet számlájára irándók-e, akitől minden kitelik.¹⁵⁴

Vámbéry másnapi válaszában tudatja Herzlrel, hogy kérésének nyomban eleget tett, és írt a szultánnak. Izzet személye Vámbéry szerint is problémás, hatalmánál fogva valószínű, hogy ő akadályozza Vámbéry leveleinek az útját. Jelenleg nem tehetnek mást, mint hogy várakoznak, de szerinte már nem sokáig. A tuniszi események¹⁵⁵ is nagyban befolyásolhatják a dolgok alakulását.

Mivel Izzet – „ez a minősített gazember” – személye megkerülhetetlen, nem lenne rossz megkönyékezni annak ellenére, hogy „sokat zabál, nagyon sokat, közben teljesen megbízhatatlan” – írja Vámbéry néhány nappal később.¹⁵⁶ Kellemetlenebb, „mint tíz zsidó, tizenöt örmény és húsz görög” együttvéve. Núri és környezete súlytalan a Jildizben. Vámbéry várja a választ Konstantinápolyból, mivel addig nem látja értelmét a cselekvésnek. Herzlnek azt tanácsolja, hogy Ibrahim bejjel is ossza meg az elképzeléseit, és ismételten kéri a megértését: noha átérzi aggodalmát és türelmetlenségét, csak megfontoltan kíván cselekedni.

Herzl ír Ibrahimnak: először is részvétét fejezi ki neki fia halála miatt,¹⁵⁷ akit maga is ismert Londonból.¹⁵⁸ Vámbéry szeptember 16-án azt írja Herzlnek, hogy immár négy levelére nem érkezett válasz a török féltől, úgy érzi, hogy személye körül jelentős változások történtek a szultán környezetében, de a „Jildizben minden lehetséges. Tisztelet, jellem, hála, barátság stb. ott teljesen ismeretlen, és a mostani rezsim alatt teljesen lehetetlen vendégek.” Éppen ezért nem tud információval szolgálni a Tahszin–Izzet-kapcsolatot illetően. „Még várok egy kis ideig, de utána új hírokat fogok pengetni, amelyek hangja ebben a disznóólban is visszhangra talál” – fakad ki Vámbéry. Másnap ismét ír Tahszinnak, immár ötödjére. Két nap múlva újabb levelet küld Herzlnek, de semmi új információval nem tud szolgálni.

Herzl naplóbejegyzéseiből kitűnik, hogy számtalan csatornán keresztül próbált a török udvarral kapcsolatba lépni. Október 8-án személyesen is felkereste Vámbéryt, hogy nyomást gyakoroljon a szultánra, majd utazzon Konstantinápolyba.¹⁵⁹

¹⁵⁴ ZT II. 313–314.

¹⁵⁵ Tunézia 1881 óta francia fennhatóság alatt állt. A *Neue Freie Presse* 1901. szeptemberi híryanagában semmi nagy horderejű történés nem szerepel Tunisszal kapcsolatban.

¹⁵⁶ Vámbéry 1901. szeptember 8-án kelt levelében minden bizonnyal Herzl egy szeptember 3. utáni írására válaszol, de erre nincs utalás a naplóban.

¹⁵⁷ Said Ibrahim bej (1872?–1901) 1901. augusztus 31-én 29 évesen egy operációt követően hunyt el Karlsbadban.

¹⁵⁸ ZT II. 774.

¹⁵⁹ ZT II. 317.

Budapest 16 Okt 1901

Lieber Herr Herr,

Im Vorwiesigen dieses empfehle
 ich Ihnen bestens Herrn
 Paul Csorna, den Sohn meines
 Schülers aus der Zeit meiner
 Jugendjahre, und es wäre
 mir sehr lieb, wenn Sie für
 ihn etwas Gutes könnten. Der
 junge Mann ist nicht ohne
 Talent und verdient vollauf
 Ihre Unterstützung.

Mit besten Grüßen
 Ihr
 H. Vambéry (33)

1. kép. Vambéry Ármán 1901. október 16-án kelt levele Theodor Herzlhez. Forrás: *Letters of Á. Vambéry to Theodor Herzl. 1898–1901*. Jelzet: MNL OL X 1184/4769 (vö. 2. jegyzet)

A fennmaradt levelezés vége, a kapcsolat folytatása

A fennmaradt levelek alapján tudomásunk van arról, hogy 1901. október 16-án Vámbéry Herzl figyelmébe ajánlja Cserna Pált,¹⁶⁰ egyik volt tanítványa fiát. Kéri Herzlt, segítse őt, amiben tudja (1. kép). Az utolsó dokumentum 1902. január 10-én kelt, de a szövegkörnyezet alapján biztosra vehető, hogy a levélváltás folyamatos volt. Ebben az írásban Vámbéry Herzl bázeli szereplését méltatja,¹⁶¹ illetve azt, hogy a szultánnál tett közös erőfeszítéseik elismerésre találtak. Vámbéry ismét biztosítja Herzlt, hogy szívesen segít a cionista ügy előmozdításában, amennyiben látna esélyt a legcsekélyebb sikerre. Vámbéry nemcsak írt a szultánnak, de küldött neki egy kivágott újságcikket is. Ami pedig a szultánnak szánt ajándékot, az írógépet illeti, biztosítja Herzlt afelől, hogy Izzet bejnél kell megérdeklődni, van-e lehetőség a személyes átadásra. Amennyiben ez megvalósulna, és Herzl márciusig várna az utazással, Vámbéry szívesen elkísérné. Ha a személyes átadást a török fél nem támogatná, a legalkalmasabb hely a bécsi török követség lehetne.¹⁶²

Herzl naplója szerint 1902. február 4-én is írt Vámbérynek, mivel Ibrahim-tól levél érkezett, miszerint a szultán szívesen venne egy személyes találkozót. Mivel azonban konkrét témát nem jelöl meg, Herzl üres beszédnek nevezi az írást, és kijelenti, a vég nélküli várakozásokra, semmitmondó találkozásokra már nincs ideje. Válaszában világossá teszi, hogy szeretne közelebbit megtudni a meghívás okáról.¹⁶³ Vámbéry megnyugtatta, hogy forrásai szerint a Hidzsászvasútvonal lenne a megbeszélés tárgya.¹⁶⁴

Herzl 1902. február 12-én ismét útnak indult Konstantinápolyba.¹⁶⁵ Előtte természetesen meglátogatta Vámbéryt, aki közel sem volt benne biztos, hogy Herzl ezt megteszi, mivel már maga is rendelkezett török kapcsolatokkal. Vámbéry világossá tette Herzl számára, hogy a szultánnak most nagy szüksége van rá. Egyben felajánlotta neki, hogy amennyiben úgy látja jónak, azonnal rendelkezésére áll, és utána utazik.¹⁶⁶

¹⁶⁰ Vélhetően újságíró lehetett; semmilyen adatot nem sikerült találni a személyét illetően. Cserna Andor (1855–1933) zenekritikus nem jöhet szóba, mivel az apja Cserna (Grünfeld) Sándor mérnök volt.

¹⁶¹ Az 5. Cionista Kongresszust 1901. december 26. és 31. között tartották Bázélben, itt határoztak a Zsidó Nemzeti Alap (Jewish National Fund) megalapításáról. Az 1899-ben alapított Jewish Colonial Trust (Jüdische Colonialbank) is szépen gyarapodott, év végére 250 000 £ megtakarítással rendelkezett.

¹⁶² Az írógéppel kapcsolatban ld. még ZT II. 383.

¹⁶³ ZT II. 340–341.

¹⁶⁴ ZT II. 342.

¹⁶⁵ Korábbi konstantinápolyi útjaira 1896. júniusban, 1898. októberben és 1901. májusban került sor.

¹⁶⁶ ZT II. 343.

Herzl rögtön beszámolt az útról Vámbérynek egy vonaton írt levélben. A törökországi tartózkodás rövidre sikeredett, négy nap után elhagyta a fővárost, noha a szultán vendégként tartózkodott ott, és nagyon szívélyesen bántak vele. Az uralkodóval nem találkozott, csupán az udvaroncaival. Tahszin többszöri megkeresésére sem állt rendelkezésére, kifejezetten ellenségesen viselkedett, így a szultánnak szánt ajándékot sem tudta átnyújtani neki. Herzl kéri Vámbéryt, segítsen erre magyarázatot találni. A látogatás összegzése: a szultán sokat kér, de keveset kínál. „Nem vagyok eléggé keleti kereskedő ahhoz, hogy végelelathatatlannal mennyiségű csésze kávé mellett pazaroljam el az időmet.” Értelmes feltételek mellett a tárgyalások folytatódhatnak. Egy valamit azonban Herzl biztosra vett: úgy érezte, hogy a szultán emberei azt gondolják, egy esetleges szerződéskötéskor nem tudnának megfelelő összegű kauciót felmutatni. Emiatt Herzl Londonból két vagy három bank segítségével bizonylatot kíván Törökországba küldeni. Pénzügyi segítségre van szüksége, s ezt meg is kaphatja.¹⁶⁷

Herzl 1902. március 9-én személyesen ment el Vámbéryhez, de – amint ezt előre sejteni lehetett – ez egy „céltalan látogatás” volt, mivel egyik félnek sem volt új, érdemi információja. Herzl azonban szükségesnek érezte a vizitet, „különbön úgy gondolhatta volna, hogy hűtlen és hálátlan lettem. Egy teljesen haszontalan áldozat.”¹⁶⁸ Naplója szerint Herzl utoljára egy zsidó egyetem tervét vázolta fel Vámbérynek.¹⁶⁹

Herzl kiterjedt diplomáciai útkeresése közben továbbra is tartotta a kapcsolatot a szultán körüli kormánytisztviselőkkel. A palesztinai területek megszerzése érdekében nagy összegű kölcsönöket ajánlott a Portának, melyeket zsidó bankárok folyósítottak volna, török kapcsolattartóit pedig értékes ajándékokkal igyekezett ösztönözni. A londoni török követet részletes feljegyzéssel látta el a tervezett palesztinai telepek létesítését és finanszírozását illetően.

1902 nyarán Herzl ismét Konstantinápoly fele vette az irányt egy újabb audiencia, illetve a jogi biztosíték reményében. A török államadósság rendezésére azonban a franciák is tettek ajánlatot, a törökök pedig csupán a francia befektetők ajánlatát kívánták tovább emelni azzal, hogy újabb tárgyalásokba bocsátkoztak a cionistákkal. Herzl a szultán nem fogadta, vezető kormányhivatalnokai azonban értésére adták, hogy szétszórt zsidó telepek létesítésére bárhol a birodalomban lehetőség nyílik, ezek elősegítenék az ország fejlődését, de összefüggő települések kialakítását sehol az országban nem támogatják, Palesztinában pedig végképp nem. A területi autonómiát biztosító jogi biztosítékot

¹⁶⁷ ZT II. 359.

¹⁶⁸ ZT II. 371. – Kettejük kapcsolata azonban fennmaradt. Herzl 1902. március 30-án felindultan írja a naplójába, hogy Izzet és Tahszin viselkedését nem tudja mire vélni, a szerepek mintha felcserélődtek volna: Izzet mintha az ő oldalán állna, míg a Vámbéry által kedvelt Tahszin ellenségesen viselkedik. Erre idős barátjától vár magyarázatot, amit levélben is közöl vele (ZT II. 387–388, 392).

¹⁶⁹ ZT II. 394. A válaszról a Herzl-kiadás szöveggondozóinak sincs tudomása (ZT II. 807).

nem kapnak a zsidók, hiszen ez – az egyiptomi *kedive*-rendszerhez hasonlóan – már lényegében egyenértékű lenne egy önálló állam számára garantált jogokkal. Az Oszmán Birodalom a 19. században jelentős területveszteségeket volt kénytelen elkönyvelni a Balkánon, így a zsidó kérdésben egy olyan veszélyt, olyan újabb expanziós törekvést láttak, amely lényegében ismét a birodalom egészét gyengítené. Herzl csalódottan utazott el Konstantinápolyból, és végérvényesen maga mögött hagyta „Ali baba és a negyven rabló barlangját”.¹⁷⁰

Mein guter Vámbéry bácsi! Kedves Dori öcsém! [My good Uncle Vámbéry! My dear brother Dori!] The correspondence between Theodor Herzl and Ármin Vámbéry
Hedvig UJVÁRI

Theodor Herzl traveled to Constantinople four times in the course of his vigorous diplomatic activity in the cause of Zionism, first in June 1896. The visit to Turkey did not bring any tangible results, the only outcome was that Herzl was received by several high-ranking officials. Herzl subsequently declared in several articles in *Die Welt*, the Zionist organ founded in 1897, that he wanted to be an advocate of Ottoman interests in Europe. He also took this position when, for political and diplomatic reasons, he published a pro-Turkish article in the paper in connection with the Ottoman–Greek war that broke out in April 1897, and made it clear that the Zionist position distanced itself from the anti-Turkish outbursts of his breadwinner, the *Neue Freie Presse*. Through his attitude and his gesture towards the Turkish side, he was very confident in the success of the second trip to Constantinople. The Turkish ruler did not accept him this time either. Despite the repeated failure, he did not give up on his personal relationship with the sultan, having already asked for the help of the internationally renowned orientalist, Ármin Vámbéry. Herzl's third attempt was successful. He was received by the Sultan in May 1901, but their meeting ended without results, and after the summer of 1902, he abandoned the Turkish line. The study attempts to contextualize this relationship based on Herzl's letters published in his Zionist diary and Vámbéry's extant letters between 1900 and 1902.

¹⁷⁰ ZT II. 450.

SZEMLE KÖNYVEK

„ERDÉLYI TÖRÖK SZŐNYEGEK” AZ IPARMŰVÉSZETI MÚZEUM 1914. ÉVI KIÁLLÍTÁSÁN ÉS A FORRÁSOK TÜKRÉBEN

Szerkesztette Pásztor Emese. Iparművészeti Múzeum. Budapest, 2020, 328 oldal

Rendkívüli szellemi teljesítmény előtt szeretném meghajtani az elismerés zászlaját. Pásztor Emese elhatározta, hogy megpróbálja rekonstruálni egy jó 100 évvel ezelőtti nagyszabású kiállítás anyagát. Az 1914-ben Magyarország területéről összegyűjtött erdélyi török szőnyegek sorsát akarta nyomon követni, amelyek egy része a két világháború következtében kalandos utat járt be, sokuk eleve más országba került, a nemzetközi piacra jutott, új magánkollektiókat gazdagított, vagy sajnos akár meg is semmisülhetett. Felvetődik a kérdés, ennyi hányattatás után mennyit és hol lehet ma megtalálni közülük.

Könnyebb lenne a helyzet, ha 1914-ben olyan katalógust adtak volna ki, amelyik valamennyi kiállított darabról fényképet is közöl, ám abba a 312-ből mindössze 20 fekete-fehér felvétel fért, amihez egy másik kiadványban 25 színes reprodukció társult 1925-ben. Szerencsére az Iparművészeti Múzeum a látogatók elé tárt darabok mintegy feléről készített saját célra valamilyen másolatot. A többről csak a korabeli leírás állt rendelkezésre.

Elképzelhető tehát, milyen hallatlan memória és odafigyelés kellett ahhoz, hogy a mégoly precíz bemutatásokból kiindulva azonosítani lehessen az egyes szőnyegeket. Ez alkalmanként kimondottan bravúrosan sikerült, máskor némi szerencse is kellett hozzá. Számomra az egyik legszebb példa, amelyik ötvözi a két elemet, a bravúrt és a véletlent, a következő: Egy tisztításra átadott szőnyeget a restaurátor megmutat Pásztor Emesének, hogy vessen rá egy pillantást. Neki, amikor meglátja, eszébe villan egy 5×9-es (!) fekete-fehér (!) fotócska Batári Ferenc hagyatékából, a hátán Csányi Károly 1912-ből, azaz még a kiállítás előtti gyűjtőmunka idejéből származó kézírásos megjegyzésével: „1912, Köbölkút”. Előkeresi ezt a felvételt, s nagy öröme kiderül az egyezés. Ezt nevezem én szakmai kiválóságnak! El lehetett volna siklani ezen emlékfoszlány felett, s csak megállapítani, hogy „milyen szép szőnyeg”. Szóval bravissima!

Számomra egy másik tanulság, hogy jól meg kell gondolnunk, mitől szabadulunk meg, amikor selejtezzük. Az Iparművészeti Múzeum illetékesei szerencsére nem dobták ki azokat a kiállítási bejelentőket, átvételi elismervényeket, levelezést és más feljegyzéseket, üvegnegatívokat és felvételeket, amelyek a szervezés során születtek. Ezekből vált többek között világossá, hogy „az erdélyi egyházközségek pontosan hány és milyen típusú, illetve méretű szőnyeget küldtek Budapestre”.

A fantasztikus feltáró munka eredményeként az 1914-ben a falakon lógó gyönyörűséges szőnyegek 251-et lehetett fellelni, s csupán 61 bujkál még vagy pusztult el az évtizedek során. S mint arról értesülhettem, a mű megjelenése óta újabb három „került meg”.

Maga a kötet Jékely Zsombor köszöntőjét és Pásztor Emese bevezetőjét követően öt tanulmányból és – természetesen – a katalógusból tevődik össze. Nagy öröm számomra, hogy három szerző is erdélyi, ami azt jelzi, hogy a nehézségek ellenére is megvan ott a szakmai folyamatosság. A sorrendet követve Ziegler Ágnes („»Gott zu Ehren und der löblichen Zunfft zur Zierde und Gebrauch...«
Az erdélyi szász evangélikus egyház oszmán-török szőnyegei”) a szőnyegek korabeli funkcióit vizsgálja, megállapítva, hogy azok jelentős mértékben szolgálták a céhek reprezentációját, de az élet nagy fordulópontjain is elővették őket, így házasságkötéskor, kereszteléskor és temetéskor. Főleg ez utóbbi kapcsán olvashatunk új részleteket. A gyülekezetek előírásaiból kiderül az is, hogy furfangos módszerekkel fizették meg a használatot vagy jutottak új példányokhoz. Míg ez a dolgot a lutheránus, T. Horváth Iringó („Az Erdélyi Református Egyház oszmán-török szőnyegei a 20. században”) munkája a kálvinista felekezet anyagáról szól, és sorra veszi az egyes településeken őrzött darabokat, amelyek túlnyomó többsége ma már nincs eredeti helyén, régen eladták őket. Csáki Árpád („Oszmán-török szőnyegek a háromszéki templomokban [17–19. század]”) egy jelentős területi egység vonatkozó tárgyairól értekezik. Horváth Hilda („Kiállítás – gyűjtők – szőnyegek”) részben az egykori kiállítás létrejöttét járja körül; de számomra a legizgalmasabb szakasz a fényképezésre Párizsba kivitt tárgyak, amelyek egy hányadáról a fent említett 25 színes kép készült, visszakerülésének kalandos, nem kevés diplomáciai találékonyságot igénylő története volt. Végül Pásztor Emese („Az Iparművészeti Múzeumban 1914-ben rendezett *Erdélyi török szőnyegek* kiállításáról, előzményeiről és utóhatásáról – mai szemmel”) a „kiállítás előzményeinek, szakmai céljainak és azok megvalósulásának minél részletesebb” (69. old.) bemutatására vállalkozott. Ezzel összefüggésben alaposan bemutatja a hazai oszmán-török szőnyegkutatás történetét a 19. század végétől Batári Ferenc tevékenységéig, aki maga is több alkalommal visszatért a mérföldkönek számító kiállításhoz.

A „Katalógus” nagy pontossággal, minden lehetséges részletre kiterjedően veszi sorra a 312 szőnyeget, követve az egykori, 13 csoportra való beosztást. Az egyes tételek készítésekor először az 1914-es tárgyleírásokat ismétlik meg, majd azt a szakma mai állása szerint gazdagítják-bővítik. Ezekhez nincs mit hozzátenni – főleg kellő szakértelem hiányában. Az egységesség biztosítása jelentős mértékben köszönhető az olvasószerkesztő, Szegzárdy-Csengery Klára gondosságának.

Egyedül a körösfői szőnyeg (258–259. old., Nr. 258) történetéhez tudok némi adalékkal hozzájárulni, bár az sem a magam kútfejéből való. Egy 1941-

es katalógusban ezzel kapcsolatban ez szerepel: „Állítólag rajta pihent meg II. Rákóczi György a szászfenesi csata után.” Ezt egy másik, számomra hihe-
tőbbnek hangzó hagyomány úgy ismeri, hogy „menekülés közben II. Rákóczi György és kísérete megállt Körösfőn is, ahol a Szala-patakánál kitisztították a sebeit, majd egy kőnél megpihent, ennek emlékét őrzi a népnyelv »Rákóczi párnája, padja, kútja« helymegnevezései. A hagyomány szerint az ápolásban egy helyi lakos, bizonyos Korpos György is segédkezett, ezért hálából a fejedelem neki ajándékozta az úti felszerelése között lévő török szőnyeget. A becses darabot a Korpos család generációkon át megőrizte, majd a szőnyeg donációs felirata alapján 1754-ben a templomnak adományozta.”¹

A „Függelék”-ben kitűnő térkép szemlélteti, hogy mely településeken mutat-
hatók ki „erdélyi szőnyegek”, illetve mely múzeumokból érkeztek a kölcsön-
zött darabok. Jól látszik, hogy keletről nyugat felé haladva csökken az érintett
városok és falvak száma; Háromszék viszi el a pálmát, legalábbis a települések
mennyiségét tekintve.

Nagyon hasznos a helynév-konkordancia, hiszen sok kis település is felbuk-
kan a kötetben, amelyek megtalálása gondot okozhat. Hasonlóképpen informa-
tív a kiállítók listája, amelyből kiderül az ágostai felekezethez tartozók túlsúlya.
Kitűnők a fényképek, remekül emelik ki a színeket, formákat. Így például időn-
ként módom van a 223. számú (242–243. old.) gördesz imaszőnyeget eredeti-
ben is megcsodálhatni, ám a most közölt fotón számomra pompázatosabb, mint
tényleges közegében.

Ezúttal fontosnak vélem, hogy ideiktassam azok nevét, akik a szőnyegek
felkutatásában önzetlen segítséget nyújtottak: Entz Géza, Ben Evans, F. Horváth
Ágnes, Michael Franses, Kerényi Gábor, Kollár Csilla, Ledács Kiss Miklós,
Mátéfy Györk, Opra Zsuzsanna, Palástiné Simonffy Krisztina, az Ábránfalvi
Ugron család és Richard de Unger. A kötet kiadását támogatók közül a magán-
személyeket tüntetem fel: Bilibók Botond, Hargita Árpád, Márványi Katalin,
Mátyásfalvi György, Starowicz Wiesław, Starowiczné Gyenes Marianna,
Széchy Gábor, Szerényiné Herczegh Alexandra és Richard de Unger.

Dávid Géza

¹ Ld. Szabó Réka Erzsébet, *Oszmán-török szőnyegek Erdélyben és utóéletük*. Szakdolgozat (ELTE BTK). Budapest, 2013. Saját kutatása, illetve Sebestyén Kálmán, *Körösfői Riszeg alatt. Egy kalotaszegi település évszázadai*. Budapest, 2007, 23 alapján. – A becses relikvia restaurálása érdekében tett erőfeszítéseiről számol be Péntek László, a körösfői Rákóczi Kultúregylet elnöke 2017-ben: *A valósággá vált legenda. Egy régi szőnyeg nyomában*. <https://www.bp18.hu/hirek/keruleti-hirek/item/16067-a-valosagga-valt-legenda> (2022. szeptember 21.). Mint az elnök úrtól értesültem, a tervezett munkálatok mindmáig nem valósulhattak meg.

KRÓNIKA

IN MEMORIAM MOLNÁR JÁNOS (1938–2020)¹

Megkésett megemlékezés ez egy olyan népéhez és hitéhez hűséges emberről, aki mint orientalista is beírta a nevét a Kárpát-medencei magyarság szellemi történetébe. Élete nem volt vargabetűktől mentes,² de végső soron mindkét hivatását gyakorolhatta. Az 1938. január 16-án Garammikolán (ma Zselíz része) született Molnár János ugyanis református létére 1958 és 1963 között a prágai Comenius Evangélikus Teológiai Fakultáson (ma a Károly Egyetem Evangélikus Teológiai Kara) lelkészi képzést kapott, ugyanakkor 1961-től egy-két évig a Károly Egyetem Bölcsészettudományi Karán rendkívüli hallgatói státusban arabisztikát és – minthogy Blaskovics József ekkor ott működött – valószínűleg némi turkológiát is tanult. Sémii filológiából végül Pozsonyban diplomázott 1968-ban, majd 1973-ban Prágában doktorált al-Fárábí (872 k.–950 vagy 951) retorikai munkáiból. (A szlovák nyelvű disszertáció címe: *Rétorické diela al-Fárábiho*.³) Közben már segédlekkésként tevékenykedett Pozsonyban, egészen 1968-ig, amikor is az ottani Egyetemi Könyvtár munkatársa lett. Itt dolgozta fel

<https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2022.2.161>

¹ E rövid pályarajz elkészítéséhez, a korábbi ismeretek pontosításához segítségemre volt Somogyi Alfréd dékán és Lévai Attila dékánhelyettes a komáromi Selye János Egyetemről, Fröhlich Ida az ELTE-ről és a PPKE-ről, Mészáros Klára a pozsonyi Egyetemi Könyvtárból, Milada Sekyrková a prágai Károly Egyetem levéltárából, Tomáš Krákora a prágai Zsidó Múzeumból és Szalma István a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetéből, akiknek itt fejezem ki köszönetemet.

² Fiatalkori hányattatásairól ezt olvassuk: „A második világháború és az azt követő hontalanság évei meghatározták Molnár János életét. A családot 1947 januárjában Csehországba deportálták, házukba szlovák telepes költözött. Az akkor 9 éves János, így cseh iskolába került, ahol hamar elsajátította a nyelvet. Később emlegette is, hogy minden idegen nyelvet – hébert, latint, görögöt, arabot, németet – ő cseh alapon tanult. Bátyjával 1948-ban hazaszökött Csehországból és a nagyszüleinél élt. A szülők csak 50-ben mertek hazajönni. Tanulmányait itthon folytatta. 1956-ban érettségizett Párkányban, de mivel – gazdálkodó, ráadásul hitben járó szülők gyermekeként – rossz kádernek számított, nem vették fel egyetemre. Kémiát, majd testnevelést szeretett volna tanulni. Hogy javítson valamit a káderlapján, a kladnoi vasgyárba szegődött el és okleveles olvasztár lett.” Részlet Somogyi Alfréd, a Selye János Egyetem Református Teológiai Kara dékánhelyettesének búcsúbeszédéből. Ld. <http://reformata.sk/mutat/6536/> (2022. december 7.).

³ Bizonyára az értekezés nyomán született ez a tanulmánya: Alfarabius ako „magister secundus” a jeho vplyv na stredovekú európsku kultúru. In: *Kresťanstvo, judaizmus a islám v stredovekej Európe*. Andrej Slodička a kol. Prešov, 2012, 22–36.

Safvet-beg Bašagić/Szafvet-beg Basagics (1870–1934) magánbibliotékáját,⁴ amely 1924-ben vásárlás révén került el eredeti helyéről, Szarajevóból, s amelyben a török nyelvű művek is mind arab betűsök, minthogy az írásreformra csak 1928-ban került sor Törökországban. Az 1980-ban megjelent kötet 144 arab, 339 török és 13 perzsa kiadványt mutat be tudományos pontossággal.⁵ E sorok írója azzal a biztatással kapta meg a publikációt Holl Béla (1922–1997) piarista pap-irodalomtörténésztől, hogy készítsen róla recenziót, amely idővel megszületett és meg is jelent.⁶ A szóban forgó mű bevezetőjében először áttekintést kapunk az Oszmán Birodalomban csak meglehetősen nehézségek után meginduló arab betűs nyomtatásról, az ellenállás vallási, társadalmi, politikai és megélhetési hátteréről. Ezt Basagics rövid életrajza követi, majd egy metodológiai rész, végül az annotált címléírások. Egy későbbi tanulmányában Molnár bemutatta a pozsonyi Egyetemi Könyvtár keleti kéziratgyűjteményeit is.⁷ Ebben szintén csak a már említett három muszlim kultúra papíron rögzített emlékeiről esik szó. Úgy hírlík, dolgozott a pozsonyi judaika-gyűjteményben, valamint a prágai Zsidó Múzeum héber anyagán is. Ami az ezzel összefüggő pozsonyi ténykedését illeti, annyi kiderült, hogy az ottani héber nyelvű nyomtatványok közel egyharmadát katalogizálta, ám ezek a leírások idővel sajnos elvesztek.⁸ Arról, hogy Prágában is folytatott hasonló tevékenységet, nem maradt fenn kézzelfogható bizonyíték, ami nem zárja ki, hogy valamilyen rendszerező munkát ott is végzett.

1985 és 1990 között éveket tartózkodott a Közel-Keleten. Ezek az Irakban, Egyiptomban és Jordániában töltött esztendőik jó alkalmat adtak arra, hogy meglevő nyelvtudását még magasabb szintre emelje tolmácsolási, szakértői és tanácsadói tennivalói során, illetve az iszlám mellett ismereteket szerezzen a keleti keresztény közösségek történelméről, vallási életéről és mindennapjairól. Több dolgozatban tárgyalta az ott élő nem muszlimok gyakran nehéz sorsát, így a bagdadi nesztorianus közösségen keresztül bemutatta ezt a felekezetet,⁹

⁴ A gyűjteménynek főleg a kéziratokra összpontosító honlapját ld. <http://retrobib.ulib.sk/Basagic/frames.htm> (2022. december 30.).

⁵ Ján Molnár, *Orientálne tlače z knižnice Safveta Bega Bašagića v Univerzitetnej knižnici v Bratislave*. Bratislava, 1980, XCIV + 320 oldal, 64 illusztráció.

⁶ *Magyar Könyvszemle* (1985/2) 189.

⁷ Cs. Molnár János, A Pozsonyi Egyetemi Könyvtár keleti gyűjteményei. In: *Papírhíd az egyetemes kultúra szolgálatában. Tanulmánykötet Scheiber Sándor születése századik évfordulójára*. Szerk. Babits Antal. Budapest, 2013, 329–348. Itt jegyzem meg, hogy az egyes esetekben a neve elé illesztett Cs. rövidítést apai nagyapja, Csiffári Molnár János iránti tiszteletből használta. (Ezt az információt Lévai Attila dékánhelyettesnek köszönöm.)

⁸ Mészáros Klára szíves közlése. Vö. Ladislav Mikulík, Fond judaík Univerzitetnej knižnice v Bratislave – Vydania Ústredne Židov v Bratislave v rokoch 1941–1944. *Bulletin Univerzitetnej knižnice v Bratislave* 1 (2012) 13.

⁹ Cs. Molnár János, Egy ősi nép mai sanyarú sorsa. *Theológiai Szemle* 54 (2011) 174–179. Alaposabban foglalkozott a nesztorianusokkal ezen művében: *A keresztyénség. Keresztyén vallások és felekezetek (jegyzet)*. Komárno, 2003, 23–34.

illetve egy másik cikkében a mandeusokat.¹⁰ Máskor párhuzamot vont bizonyos kulcsfogalmak keresztény és iszlám felfogása,¹¹ illetve Jézus Krisztus megítélése között.¹² A muszlimokkal való párbeszéd is erősen foglalkoztatta, de – bár szükségesnek gondolta – nem sok reményt fűzött hozzá.¹³ Teológiai és egyháztörténeti munkásságára itt nem térek ki.

A helyi tapasztalatokon nyugvó tőkét bizonyára jól kamatoztatta oktatói tevékenységében is, amely a prágai egyetemen kezdődött, a pozsonyin folytatódott, de magában foglalta a komáromi Calvin János Teológiai Akadémiát is, amelynek vezető tisztségeire is megválasztották. 2004-től pedig a Selye János Egyetem Református Teológiai Karának dékánja volt. Méltatói kiemelik, hogy különös képessége volt az utódok kinevelésére; a jelenlegi felvidéki református lelkészi kar mintegy 60%-a így vagy úgy Molnár János egykori tanítványa.

Bizonyára jóleső érzéssel töltötte el, amikor a Magyar Tudományos Akadémia köztestülete tagjává fogadta őt, „a külhoni magyar tudományosság jeles képviselőjét.” Amihez hozzáfűzték: „Mint külső köztestületünk tagja, gyarapítsa ezután is a magyar, s így az egyetemes tudomány eredményeit, tovább öregbitve ezáltal hazánk jó hírét szerte a világon.”¹⁴

A megbecsült mester és tudományszervező népszerűségének jele, hogy amikor a 2008-ban rendezett öszösvetségi konferencia előadásait kötetbe rendezték, azt magától értetődően az akkor 70 éves Molnár Jánosnak ajánlották emlékkönyvül, s abba – a szimpóziumon részt vevők mellett – mások is küldtek tanulmányt.¹⁵

¹⁰ Molnár János, A mandeusok és a mandeista vallás. In: *Vallások az ókori Izrael környezetében*. Szerk. Molnár János–Lévai Attila. Szentendre, 2013, 91–106.

¹¹ Így Molnár János, A monoteista istenfogalom megnyilvánulása az iszlámban. In: „*A tudomány és az oktatás a tudásközpontú társadalom szolgálatában*”. 3. Nemzetközi Tudományos Konferencia SJE/III. Medzinárodná vedecká konferencia UJS. „*Veda a vzdelávanie na podporu vzdelanostnej spoločnosti*”. Szerk. Nagy Melinda. Komárom/Komárno, 2011, 748–757.

¹² Molnár János, Az iszlám Jézus tradíciója. In: *A szent hely. Tanulmányok Dr. Erdélyi Géza püspök tiszteletére 70. születésnapja alkalmából*. Szerk. Karasszon István–Molnár János. Komárom, 2007, 24–36. (Szlovákul: Chápanie Ježiša Krista v islame. In: *Osoba a dielo Ježiša z Nazareta z aspektu teológie a religionistiky: zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej 26.10.2011 v Prešove [cudzojazyčné príspevky]*. Eds. Andrej Slodička–Monika Slodičková. Prešov, 2011, 49–58.)

¹³ Ján Molnár, Islam a Europa. *Chokma 2* (2010) *Zborník pri príležitosti 60. narodenin Prof. THDR. Juraja Bándyho*, 64–73; Uő, Globalizácia a islam. In: *Globalizácia a náboženstvo*. Red. Kamil Kardiš–Gabriel Paľa. Prešov, 2011, 29–36; Cs. Molnár János, Vallási interferenciák moszlim értelmezése. Van-e értelme vallási interferenciáról beszélni moszlim közegben? *Fórum. Társadalomtudományi Szemle* 10 (2008/1) 65–74.

¹⁴ Megtalálható a róla készült „Garammikolától Prágáig” című portréfilmben: <https://edoku.org/video/garammikolától-prágaig-molnár-jános-filmje/> (2022. december 30.).

¹⁵ Vő. Karasszon István, Előszó. In: *Hálaáldozat. Tanulmányok Dr. Molnár János dékán tiszteletére 70. születésnapja alkalmából*. Szerk. Karasszon István. Komárno, 2008, 5.

Örömmel állapíthatjuk meg, hogy Molnár János örökségét gondosan ápolja a felvidéki magyar szellemi elit, s ennek ékes bizonyítéka, hogy 2022. december 2-án, ami egybeesett temetése napjának második évfordulójával, Komáromban, a Selye János Egyetemen emlékkonferenciát és könyvbemutatót rendeztek tiszteletére.¹⁶

Nem lenne teljes a kép, ha nem utalnánk arra, hogy Molnár János 18 éven keresztül a Pozsony közeli réte-boldogfai (ma Pozsonybaldogfa) református anyaegyház és a szenci leánygyülekezet lelkipásztora volt, nyugdíjba kerülése után pedig Bátorkeszin telepedett le, s ott lett az egyházközség tagja.

Önazonosságát egész életében megőrizte. Így vallott szépen hovatarozásáról: „Én már gyermekfejjel tudatosítottam, tudatosítanom kellett, hogy magyar vagyok, mivel bennünket épp ezért különböztettek meg, és épp ezért büntettek. Ez a tudatra ébredésem hozadéka, amely azóta is meghatározza a nemzeti identitásomat.”¹⁷

Dávid Géza

¹⁶ Erről számol be a Calvin János Akadémia Facebook-oldala (<https://www.facebook.com/cjta.komarom/>) és a ma7: <https://ma7.sk/tajaink/molnar-janos-emlekkonferenciat-tartottak-a-selye-janos-egyetemen> (2022. december 7.).

¹⁷ Egy vele készült interjúból idézi Somogyi Alfréd: <http://reformata.sk/mutat/6536/> (2022. december 7.).

E számunk szerzői

Birtalan Ágnes	ELTE BTK Mongol és Belső-ázsiai Tanszék
Csontos Sára	ELTE BTK Mongol és Belső-ázsiai Tanszék
Dávid Géza	ELTE BTK Török Filológiai Tanszék
Ittész Máté	ELTE BTK Indológia Tanszék
Kápolnás Olivér	Független kutató
Pálfi Zoltán	Független kutató
Rottár Máté	MTA Könyvtár és Információs Központ Keleti Gyűjtemény
Ujvári Hedvig	PPKE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Intézet

